

V E R S L A G
VAN EENE
REIS NAAR BIMA EN SOEMBAWA,
EN
NAAR EENIGE PLAATSEN OP CELEBES, SALEIJER EN FLORIS,
GEDURENDE
DE MAANDEN MEI TOT DECEMBER 1847,
DOOR
H. Z O L L I N G E R.

V O O R B E R I G T.

Ik zal in mijn berigt geheel denzelfden weg vervolgen, dien ik bij dat over het eiland Lombok heb ingeslagen, daar ik geene grondige reden heb om bij dit berigt anders te werk te gaan.

Eerst zal ik het reis-verhaal doen, waarin ik alles zal opnemen wat het historisch gedeelte mijner reis, — mijn' persoon, — en mijnen omgang met het volk en de vorsten aangaat.

Verder zal ik ook alles in dit hoofdstuk opnemen, wat betrekking heeft tot mijne opmerkingen over de plaatsen, die buiten Bima en Soembawa liggen, opdat ik bij de beschrijving dier eilanden geene daaraan vreemde omstandigheden te behandelen hebbe, en de zamenhang van mijn reis-verhaal door niets worde verbroken.

In de volgende hoofdstukken zal ik de resultaten mijner onderzoeken stelselmatig rangschikken.

De onderscheiden verhoudingen maken in zooverre echter eene verandering in den gang noodzakelijk, als ik, ter wille van de verschillende landen op de eilanden, alles, wat op statistieke opgaven berust, bij de verschillende rijken afzonderlijk heb behandeld en gerangschikt.

Het praktisch gebruik zal daarbij winnen, terwijl een streng wetenschappelijke loop zou vorderen, dat alles, wat statistieke opgaven, — godsdienst, — geschiedenis, — taal, enz. betreft, in eene bijzondere afdeeling werd bijnengebragt, zooals zulks bij het berigt over Lombok heeft plaats gehad.

V O O R B E R I G T.

De indeeling zal het gemakkelyk maken, om kennis te krijgen van al hetgeen men van ieder rijk wenscht te weten, om daardoor tot het resultaat — eene getrouwe schets van den toestand van het geheele eiland — te geraken.

Eene verdere captatio benevolentiae denk ik niet noodig te hebben

Ik geloof niet, dat ik aanleiding heb gegeven, om mijne waarheidliefde in twijfel te doen trekken.

Behalve het persoonlijk streven naar bevordering der wetenschap en van mijnen roem, heb ik geen ander doel voor oogen dan de eer en het belang van het Gouvernement, dat mij die eervolle en voor mijn gevoel streeelende zending toevertrouwde.

EERSTE AFDEELING.

REIS - VERHAAL.

I. H O O F D S T U K.

REIS NAAR BIMA EN AANKOMST ALDAAR.

§ 1. *Vertrek.* — Makasser, Maros en zijne steenkolen. — Bonthain.

Den 9den Mei verliet ik *Buitenzorg*, en, nadat te *Batavia* de toebereidselen voor de reis waren afgeloopen, had ik het genoegen mij den 22sten dierzelsde maand aan boord van Z. M. stoomschip *Vesuvius* te kunnen begeven; reeds den volgenden dag kreeg ik de koorts, die mij ook te *Soerabaija* van den 26sten tot den 29sten Mei niet verliet, en mij tot op *Makasser* vervolgde, waar de *Vesuvius* den 3den Junij aankwam.

Eer ik het waagde om mijne reis naar *Bima* te vervolgen, wilde ik eerst weten of mij de koorts zou willen verlaten, en beproeven om op het als gezond bekende *Makasser* te herstellen.

Gedurende den tijd, dien ik mij daar ophield, ontving ik den hierbij in afschrift overgelegden brief van den heer Gouverneur van *Celebes* en onderhoorigheden van den 10den Junij 1847, No. 643, luidende:

» Doordien UWEdG's. vertrek naar *Bima* in het belang uwer gezondheid nog gedurende eenige dagen dient te blijven uitgesteld, en door UWEdGs. mij is verzekerd, dat zonder bezwaar door u een togtje naar *Maros* en omstreken zou kunnen worden gedaan, maak ik van dit laatste gebruik, om UWEdGs. beleefd te verzoeken, in oogenschouw te willen nemen de plaats in de nabijheid van *Maros*, alwaar in 1846 uitgravingen zijn gedaan van steenkolen, bestemd om tot proef naar *Java* te worden gezonden, en om volgens aan mij te doen kennen uwe meening nopens de al dan niet bestaande waarschijnlijkheid, dat, bij aanwending eener proef op groote schaal, aldaar met voordeelen steenkolen voor stoom-navigatie-dienst geschikt zouden kunnen worden uitgegraven; of althans, in hoeverre het UWEdGs. raadzaam schijnt, dat aan het Gouvernement worde voorgesteld met boringen als anderzins, door een' daar toe van *Java* naar herwaarts te dirigeren deskundige, de onderwerpelijke steenkolen-mijn te doen onderzoeken."

De Gouverneur van *Celebes* en onderhoorigheden,
(w. g.) P. DE PEREZ.

Ten gevolge van dezen brief begaf ik mij, zoodra ik een weinig hersteld was, den 14den Junij op weg naar *Maros*, bezocht daar eerst de vermelde steenkolen-localiteit, en vervolgens den waterval, waarna ik den 10den naar *Makasser* terugkeerde, waar ik, in antwoord op het bovengemelde schrijven van den heer Gouverneur, het volgende geschrift ZWEdGs. overreikte :

» De steenkolen, die ik te *Manempang*, regentschap *Amarang* in de afdeeling *Maros*, vond, liggen aan den oostelijken oever van den zuidelijken arm der rivier van *Maros*. Zij behooren tot de jongste formatie en zijn geene eigenlijke steenkolen, maar bruin-kolen, en wel van die soort, welche *pek-kolen* of *schelpachtige bruin-kolen* genoemd worden, en in allen gevalle tot de beste soorten der *bruin-kolen* behooren. Het zijn ook niet geheel de eigenlijke *pek-kolen*. De kolen van *Maros* konden ook in zeer dunne stukken gespleten worden van 0,001 El tot 0,02 El dikte, door welche eigenschap zij aan de *blad-kolen* ook zeer nabijkomen. De breuk langs de blad-voeging is op de oppervlakte geheel effen, terwijl die overdwars schelpachtig-ruw blijft, hetgeen eigenlijk eene eigenschap der gemeene bruinkolen is.”

» De kolen van *Maros* zijn zeer gemakkelijk te verdeelen, en vallen meest in kleine stukken van trapezoidischen vorm uit een.”

» Hout-textuur kan men er met het bloote oog ook niet in bespeuren. Ook heb ik er geen fossile planten of versteeningen in waargenomen. Daarentegen vindt men er overvloedige dunne lagen van *ritinit* (*ritinit-asphalt*) van omstreeks 0,002 El dikte mede verbonden.”

» Ten opzichte van de géologische verhoudingen bewijzen deze lagen, die op de bruin-kolen rusten, dat deze te *Maros* tot het jongste gedeelte harer formatie behooren. Wat daaronder ligt, heb ik niet kunnen nagaan, omdat wij de kolen-lagen niet doorgroeven. Bovenop ligt er eene vijf tot zes voet dikke mergel-laag, die zooveel kalk bevat, dat zij en daar in jongeren grof-kalk overgaat.”

» Naar beneden en onmiddellijk op de kolen is daarentegen de mergel rijker aan klei, en verandert hij in eenen blaauwachtigen harden zand-steen, die dikwijs eene dikte van 5 — 8 Rijnl. duimen heeft.”

» Deze klei-houdende mergel wisselt met de bruin-kolen geregeld af, en zal de ontgining zeer bezwaren, wanneer niet dieper de kolen-lagen dikker, en de mergel-lagen dunner worden.”

» Van de kolen-lagen, die ik heb laten doorgraven, hadden de twee bovenste elk eene dikte van ongeveer 6 voeten.”

» De Javanen, die reeds vroeger bij het graven tegenwoordig waren geweest, zeiden mij, dat men 4 — 5 voeten had gegraven, zonder aan het einde der lagen te komen.”

» Verder naar het oosten, naauwelijks op één paal afstands, verheft zich een berg, waarvan de eerste keten uit jongeren grof-kalk bestaat.”

» Over de technische bruikbaarheid der kolen van *Maros* kan ik niet oordeelen. Daar kort geleden eene genoegzame hoeveelheid er van naar *Java* is gezonden, om een onderzoek deswege op een groote schaal in te stellen, zal deze gewigtige vraag dáár gemakkelijk beantwoord kunnen worden. Zooveel echter heb ik hier vernomen, dat de smeden de kolen voor hunnen kleinen arbeid zeer geschikt vonden.”

» De plaats, waar de kolen gevonden worden, is zoo gunstig voor het vervoer gelegen, als misschien enige andere in den geheelen archipel.”

» Zij ligt aan de rivier, die tot aan de mijnen toe met praauwen kan worden bevaren.

» De afstand van de zee is 18 palen, en in $\frac{1}{2}$ of 1 dag, naarmate wind en stroom al of niet gunstig zijn, kan men *Makasser* bereiken.”

» Deze omstandigheid alleen maakt het reeds wenschelijk, om door boring te onderzoeken, hoe magtig de kolen-lagen van *Maros* zijn, en of ze op eene meerdere diepte ook van betere hoedanigheid worden.”

» Het vroeger onderzoek op het stoomschip *de Hekla* heeft zeer ongunstige resultaten opgeleverd. Het is echter nog de vraag, of er destijs niet te veel zwartachtige of blaauwachtige klei-houdende stukken met de massa vermengd waren.”

» Dit is eene tweede reden, die voor een borings-onderzoek pleit.”

» Dieper, (en men kan dit bijna zonder aanvoering van bewijs aannemen,) zullen de kolen echter nog van dezelsde formatie en hoedanigheid zijn, als de bovengemelde.”

» Het is echter mogelijk, dat :

» 1. dieper de afwisselende onreine mergel-lagen dunner of zeldzamer, of misschien beide worden;

» 2. de kolen zelve digter en specifiek zwaarder worden en alzoo bruikbaarder.”

» Een borings-onderzoek eindelijk kan alleen leeren of de laag in het algemeen zoo magtig is, dat zij eene bearbeiding in het groot zou beloonen, en of er niet op eene meerdere diepte kolen zijn, die, zoo al niet voor groote zeereizen, dan toch voor de kustvaart van een te *Makasser* gestationeerd stoomschip bruikbaar genoeg zijn.”

Makasser, den 21 Junij 1847.

(w. g.) H. ZOLLINGER.

Ik hoorde toen dat er in de afdeeling *Maros*, en wel te *Melawa*, ook steenkolen werden gevonden, en dat deze vermoedelijk van betere kwaliteit waren, dan die van *Maros*. Ik geloof dit ook. Eensdeels om hetgene mij omtrent het uiterlijk aanzien is medegedeeld, en anderdeels op een, op eenen theorétschen grond gevestigd, vermoeden, dat zij dieper liggen, en dan van eene andere formatie moeten zijn als die van *Maros*. Daar zij echter diep landwaarts in liggen en dus zeer ver over land vervoerd moeten worden, dwars over bergruggen, valt er aan eene winstgevende exploitatie niet te denken.

Mijn ophande zijnde vertrek naar *Bima* maakte het mij onmogelijk, mij derwaarts te begeven en op de plaats zelve een onderzoek in te stellen.

Meer waardig een nader onderzock kan geacht worden, hetgeen ik te *Buitenzorg*, 5 Februarij 1848, aan Zijne Excellentie, den Minister van Staat, Gouverneur Generaal schreef over steenkolen, die aan de rivier *Mandar* in het land *Mandar* worden gevonden. —

Den 21sten Junij scheepte ik mij in aan boord van Z. M. schoener *Kameleon*, waarmede ik *Makasser* verliet en mijnen togt verder naar *Bima* voortzette.

Reeds den 24sten Junij, toen wij bij *Tanakeke* voor anker lagen, kreeg ik weer aanvalen van koorts.

Den 28sten kwamen wij voor *Bonthain*, en den 29sten maakte ik mij ten nutte, om eenige kleine tochten in de nabijheid te doen.

Het speet mij zeer, dat ik de schoone en vruchtbare piek van *Bonthain*, daar *Loempoe-Batang* genaamd, niet kon beklimmen. Het gebergte komt mij voor, in vruchtbaarheid van den grond en in kracht van vegetatie met de vruchtbaarste bergen van Java te kunnen wedijveren.

Ik had daarom des te liever de beklimming ondernomen, eensdeels om de localiteit in oogenschouw te nemen, waar de inboorlingen koffij en Europeesche groenten bouwen, maar anderdeels ook, omdat voorgegeven wordt dat niet alleen deze berg nooit door een' Europeaan beklimmen is, maar zelfs dat hij niet te beklimmen is, ten minste niet tot aan den top.

JAMES Baoork geeft echter op, dat hij den berg werkelijk heeft beklimmen.

Hij, die zijne reisbeschrijving leest, (zie de Hollandsche vertaling van zijn werk 1st deel 6de hoofdstuk, pag. 125-137,) zal naauwelijks aan de waarheid van zijn verhaal kunnen twijfelen, ofschoon vele namen, naar echt-Engelsche gewoonte, zoo slecht geschreven zijn dat men ze haast niet kan herkennen.

Voor de Botanisten moeten zeker de hogere streken van dit gebergte eenen grooten voorraad van nieuwere vormen opleveren.

Te *Bonthain* bleven wij slechts één' dag, zoodat er aan het beklimmen van den berg niet gedacht kon worden.

§ 2. *Het eiland Saleijer.*

Den 30ste Junij verlieten wij de rede van *Bonthain*, en kwamen den 1ste Julij op die van *Boeloekomba* ten anker, zonder ons aan den wal te begeven, en waren den 2^{den} Julij voor de hoofdplaats van het eiland *Saleijer*.

Ons schip bleef hier twee dagen. Ik begaf mij dadelijk aan land, om van het korte ophoud het meest mogelijke voordeel te kunnen trekken.

Daar, voor zooveel mij bekend is, nog geen natuuronderzoeker op *Saleijer* geweest of ten minste iets daarover in het licht gegeven is, en er toch nooit expresselijk en dusdanig persoon derwaarts zal worden gezonden, zal men het mij wel niet ten kwade duiden, dat ik mijne opmerkingen over dit eiland hier mededeel, ten einde in het vervolg van mijn berigt niet meer op dit punt terug te komen.

Het eiland *Saleijer* beslaat eene lengte van \pm 10 Duitsche mijlen op eene breedte van hoogstens 2 géographische mijlen, zoodat de vlakke inhoud naauwelijks meer dan 15 \square géographische mijlen kan bedragen. De lengte-uitgebreidheid gaat van het zuiden naar het noorden. Het eiland bestaat uit twee evenwijdig met elkander loopende bergketenen over de lengte van het eiland.

De westelijke keten bestaat uit jongeren grofkalk,—de oostelijke is eene andere vulkanische rei.

Gene schijnt eene voortzetting te wezen van dezelsde formatie, als het zuidelijk-gedeelte van *Celebes*, en wel van het voorgebergte *Lassoa*, dat juist tegenover den noordeliiken hoek van *Saleijer* gelegen is, en waarmede men de sporen van zamenhang nog duidelijk op de tusschen-liggende eilanden herkennen kan.

De oostelijke rei daarentegen schijnt eene verheffing in de lengte aan te duiden, die van de nabijzijnde piek van *Bonthain* is uitgegaan, en zich waarschijnlijk te gelijker tijd met haar verheven heeft.

De hellingen van beide bergen zijn aan de westelijke zijde veel steiler, dan aan de oostelijke zijde; ja, de oostelijke berghelling loopt op de meeste plaatsen zoo steil naar de zee af, dat aan de bebouwing daarvan niet valt te denken.

De westelijke rei wordt door vele diepe kloven dwars doorsneden, waarvan de wanden bijna loodrecht oplopen en waardoor de beken uit het binnenland naar de zee vloeijen.

Dit voorland levert uit zee gezien een schoon gezigt op; bijna overal zijn de bosschen uitgerooid en vervangen door aanplantingen van berg-rijst, djagon, mostaard, tabak, katoen enz. waarvan het verschillende groen zich boven het vlak der kokos-bosschen verheft, en deze bevallig scheidt van het donker-blaauw der oostelijke bergen.

Den 1ste Julij bezocht ik deze bergen.

Van de hoofdplaats uitgaande doorkruiste ik eerst eene der vermelde kloven langs eene heldere beek.

Aan de andere zijde kwam ik op vulkanischen bodem en klom langs eene der dwarsribben, die de vulkanische formatie hier zoo spoedig verraden, naar boven, nu eens door bebouwd land, dan eens door struiken en bosschen gaande.

Tot aan den hoogsten top vindt men hier grote dorpen, dààr enkele landelijke hutten verstrooid liggen.

De hoogste kampong, die wij voorbijkwamen, wordt *Lassesser* genoemd.

Des voormiddags ten half elf uur bevond ik mij op den top van den berg *Haroe* of *Harroe* (waarschijnlijk met het Bimanesche of Boeginesche woord *aroe* (hoog) verwant,) en gaven mijne barometer-observatien 1902 Rijnlandsche voeten. Ik kon bijna het geheele eiland overzien, en ver beneden mij de zee. Met helder weder moet men van hier het eiland *Boeton*

kunnen zien. Verder naar het zuiden ligt ook nog een top, die iets hooger schijnt te zijn, misschien wel over de 2000 voeten.

Nergens op het eiland vindt men een noemenswaardige vlakte, zoo ook geen sporen van oude kraters en geïsoleerde kegelvormige bergen. Ook warme bronnen of dusdanige sporen van vroegere vulkanische werkingen doen zich niet voor. Evenzoomin is er bij de inwoners eene legende of een vermoeden daarover voorhanden.

Wij keerden langs eenen anderen weg terug en namen ons middagmaal bij den regent van *Boeta Bangoero*, een dorp, dat 100 voeten boven de oppervlakte der zee tusschen de twee bergruggen zeer aangenaam gelegen is.

Van de voortbrengselen uit het mineraal-rijk weet ik geen anderen op te geven, dan den *sirih*-kalk. Door het plantenrijk is het land echter mild bedeeld.

Het algemeen voedsel bestaat in *djagon*, die overal geplant wordt, en verder in *berg-rijst*. *Sawah's* vindt men alleen in de kleine vlakten ten zuiden van de hoofdplaats. De meeste rijst, die in het land gegeten wordt, komt als padie van *Celebes*, *Bima*, *Soembawa* en zelfs van *Lombok*.

Van het grootste belang voor het land zijn echter de kokosboomen, waarvan het aantal misschien miljoenen bedraagt. Langs de geheele westkust strekt zich onafgebroken een bosch van deze boomen uit, waaronder de kampongs verscholen liggen. Maar niet alleen aan de kusten, zelfs in de binnenwaarts gelegen dalen en bosschen, en boven in de hoogste bergdorpen vindt men ze in groote menigte. De handel in klapper-noten en olie vormt dan ook schier alleen den grond, waarop de welvaart der bevolking berust.

De kokosboom is voor hen, hetgeen de rijst op andere plaatsen is. Er moeten mensen zijn, die 5 à 600 van die boomen bezitten. De olie wordt bijzonder naar *Celebes*, (*Makasser*), *Bima* en *Soembawa* uitgevoerd. In de goede moesson kost zij ten hoogste 26 duiten per flesch, terwijl dan nog de uitvoer het sterkst is. In de west-moesson daalt de prijs echter tot op 10 duiten de flesch, daar dan de uitvoer bijna onmogelijk is.

De inwoners van *Saleijer* betalen eigenlijk geen belasting aan het Gouvernement. Zij verrigten jaarlijks te *Makasser* eenige heerendiensten, als ook op de hoofdplaats van het eiland. Hunne diensten kunnen echter zeker slechts tot een zeer gering geldswaardig bedrag gereduceerd worden. Wilde het Gouvernement van elken klapperboom slechts 1-5 centen belasting heffen, dan zou deze matige opbrengst niet alleen de kosten van beheer van het eiland dekken, maar zelfs een overschat opleveren.

De één miljoen klapperboomen met 1 cent, of de 200,000 met 5 centen belast, moeten natuurlijker wijze f 10,000 (koper) ophangen, — waarschijnlijk meer dan de tegenwoordige kosten van beheer.

Het *katoen* wordt in het land zeer veel aangekweekt. Het wordt in het land zelf verwerkt, hetzij tot grove wollen-stoffen, hetzij tot fijnere *kains*, welke beide belangrijke artikelen van uitvoer zijn, en b. v. in groote hoeveelheid naar *Bima* en *Soembawa* gebracht worden. Deze stoffen zijn dan gedeeltelijk wit, gedeeltelijk geverwd. Daarom ziet men ook zeer veel *indigo* en *tjankoedoe* geplant, — de eerste voor de bereiding van eene blaauwe-, de andere voor eene roode-verwstof.

In de dorpen en bosschen, voornamelijk in de hogere streken, vindt men den *arengboom* in

groote menigte, waarvan het sap den voornaamsten drank der inwoners uitmaakt. De suiker, die daaruit gewonnen wordt, gaat deels als handels-artikel naar *Bima*, maar wordt overigens grootendeels binnen 's lands geconsumeerd.

De *kanarie*-boom wordt ook in de bosschen van *Saleijer* in groote menigte gevonden. De kern der vrucht wordt overal, en zelfs onrijp, gegeten, of uitgevoerd (en dan meest rijp) voornamelijk naar *Makasser*.

Men trekt er ook eene zeer smakelijke olie uit, die bij het koken veel gebruikt wordt, doch zeer duur is.

Het hout van dezen boom wordt op het eiland bij uitnemendheid gebruikt tot het bouwen van huizen.

Tabak wordt hier en daar aangeplant, als ook eene soort van witten mostaard, die zeer goed, ofschoon minder sterk dan de Europeesche is. Zij worden ook geëxporteerd.

Aan de westkust houdt men zich veel met de visscherij bezig, voornamelijk in de nabijheid der hoofdplaats, of rondom het daartegenover liggende eiland *Poeloe Passie* (varkens-eiland).

Ook *oesters* zijn niet zeldzaam.

Bovendien geloof ik, dat het land zijnen naam (bij de inwoners, *tanah doenang-doenang*, d. i. *kreeft*,) ontleent van de groote menigte kreeften, die men er vindt. Men heeft mij ook verhaald, dat het land zoo genoemd werd, omdat het den vorm had van een' krecft.

Ik geloof dit echter niet, omdat ik niet begrijp, hoe de inboorlingen dit weten kunnen, daar er nergens zulk een verheven punt is, dat men daarvan den geheelen omtrek van het land, ongeveer als eene tekening in perspectief, vóór of beneden zich kan zien.

Aan wild is het land zeer rijk. Herten en nog meer wilde zwijnen worden er in groote menigte aangetroffen, zoodat men het bebouwde land voor de laatste door hekken moet beschutten.

Rundvee wordt er niet aangetroffen, maar daarentegen buffels en geiten. De eerste worden meest op *Soembawa* ingekocht. Paarden zijn er in overvloed voorhanden; zij zijn kleiner en slechter gebouwd dan op *Makasser* (*Celebes*), evenwel sterk en zeer geschikt om vermoejenissen door te staan, en daarbij zeer goedkoop.

De bevolking van het eiland bestaat ongeveer uit 40,000 zielen. De Europeesche bevolking bestaat, behalve uit eenige ambtenaren en soldaten, (het garnizoen bestaat uit 13 man onder een' korporaal of sergeant), uit 2-3, vroeger 4-6, Makassaarsche inboorlingen, die eenen kleinen handel drijven, doch zich niet door ondernemings - geest onderscheiden. Ook enige Chinezen houden zich in het belang der opium-pacht of tot het drijven van smallen handel op de hoofdplaats op.

Grooter is het getal der Boeginezen en geboren Makassaren, die zich in het land nedergezet hebben.

Het eiland is verdeeld in 14 regentschappen, aan het hoofd van welke een regent of eene regentesse (radja) staat.

In den grond moet het onverstandig schijnen, om, na een oponthoud van slechts twee dagen, een oordeel over eene bevolking te willen vellen.

Mij kwam het toch gedurende mijn verblijf voor, dat de inboorlingen stiller, vreedzamer en gastvrijer waren dan de Makassaren, met welke zij de taal, (een bedorven dialect van het

Makassaarsch,) de kleeding en de wijze van huizen te bouwen gemeen hebben. In weerwil hiervan geloof ik, dat ze in den grond niet behooren tot hetzelfde volk; daar dit vermoeden alleen berust op de taal en het karakter. En, ofschoon de taal bijna dezelfde is, zijn er toch woorden in voor de meest dagelijksche zaken, waarvan de oorsprong in gheel andere talen ligt. Zoo beteekent *ere* op *Saleijer*: *water*, op *Makasser*: *djine*; — palmwijn daar: *toeakh*, in het Makassaarsch: *ballo*, enz.

De Makassaren zien overigens met verachting op de Saleijerezzen neder, zeker omdat deze zich vrijwillig als *koelies* laten gebruiken, en om meer andere redenen.

De Zeeroovers verontrusten dikwijls het land, — nu eens van uit den noord- oostelijken hoek, waar zij op de prauwen loeren, die de straat van *Saleijer* doorzeilen, — dan eens van de kleine eilanden ten zuiden van *Saleijer*. Somtijds doen zij landingen, overvallen de dorpen, plunderen ze en rooven de menschen weg; — zelfs achter het zoogenaamde *Varkens-Eiland*, dat is: onmiddellijk in de nabijheid van de hoofdplaats, houden zij zich op. De riffen ten westen van het genoemde eiland bieden hun een veilig toevluchtsoord aan.

De hoofdplaats zelve ligt aan het strand. Een goed havenhoofd van hout maakt het landen zeer gemakkelyk. Naast het huis van den gezaghebber ligt het fort, indien eene vestiging zoo kan genoemd worden, waarin de uit 13 man bestaande bezetting zich naauwelijks tusschen de ellendige bamboezen-hutten en wallen kan bewegen. En toch schijnt het tegen den aanval van eenen inlandschen vijand bestand te zijn.

Ten zuiden van het fort ligt de kampong *Boea Boea*, — ten noorden de kampong *Bangalian*.

Met opzigt tot het klimaat verdient het opmerking, dat *Saleijer* juist op de grenzen der twee groote afdeelingen van den archipel ligt, waar wel de moessons in dezelfde, echter de jaargetijden in omgekeerde rangorde zijn. — Het onderscheid bestaat echter op *Saleijer*, in weerwil dat het op de grensscheiding ligt, eigenlijk niet, maar houdt men het er toch voor, dat het daar in de oost-moesson meer regent, dan in de west-moesson, waardoor dus het eiland reeds tot de oostelijke afdeeling van den Archipel zou behooren. Zeker is het, dat de jaargetijden niet volkommen in een droog- en een nat-getijde kunnen worden verdeeld, zoodat de regen zich, — behoudens de voormalde wijzigingen, — bijna gelijkmäßig in de beide moessons verdeelt.

Aan de kusten moet het land zeer ongezond zijn, vooral in de nabijheid der hoofdplaats. — Het geheele jaar door en vooral in de oost-moesson heerschen er koortsen, waardoor èn vreemden èn tijdelijke ingezetenen worden aangetast.

Op den avond van den 5den Julij vertrok ik weder naar boord.

§ 3. Baric, — Goenoeng Apie, — en aankomst te Bima.

Wij verlieten vroeg in den morgen van den 6den Julij de ankerplaats van *Saleijer*. Wij hadden veel met windstilte en Z. O. winden te kampen. Den 8sten kregen wij den *Goenoeng Apie* in het gezicht, en den 10den het eiland *Floris* met zijne talrijke, statige en tamelijk hoge pieken.

Lang hielden wij ze in het gezicht, zonder ze te kunnen bereiken Eerst in den namiddag van

den 12den wierpen wij het anker in de baai van *Barie*. Er lag een kruisprauw, voor de bemanning van welke de *Kameleon* geld en levensbehoesten aanbragt. Wij bleven slechts een dag over, zoodat er aan uitgebreide navorschingen of aan een togt naar de binnenlanden niet viel te denken.

Wat mij aanleiding gaf, om mij uitvoeriger over *Saleijer* uittelaten, geldt ook voor *Barie*. — Daarbij komt, dat dit eiland in onmiddellijke betrekking met *Bima* staat, en daardoor ook mijne opmerkzaamheid verdient, en nog meer, omdat ik in vroegere correspondentien daarvan gewaagd heb, en niet allen, die *Barie* hebben gezien, zich met mijne gevoelens kunnen vereenigen.

Daarom, en ook omdat het Gouvernement belang bij de zaak heeft, veroorloof ik mij het eenigzins omstandiger te behandelen.

De Sultans van *Bima* gaven reeds in oude tijden voor, souvereinen te zijn, niet alleen van het westelijk gedeelte van *Floris*, — onder den naam van *Mangareij* bekend,—maar zelfs van alle eilanden in de straten van *Mangareij* en *Sapie*, ja zelfs ook van het *Sandelhout - Eiland*, *Poeloe Soemba*.

Met betrekking tot *Mangareij* rijst de vraag, of de Sultan op het geheele eiland, dan wel alleen op de noordelijke en westelijke kuststreken aanspraak maakt.

Ik moet het eerste aannemen, eensdeels om de gezegden van den Sultan en zijne rijksgrooter, anderdeels omdat de Sultan werkelijk aan de vorsten van *Tallo* (zoo wordt het woord geschreven in de officiële correspondentie tusschen den Gouverneur van *Celebes* en den Sultan van *Bima*,) bevelen heeft gegeven, dat menschen uit de binnenlanden zich op *Barie* moesten vestigen. — Anders wordt zeker de verhouding,wanneer men vraagt, of deze souvereiniteit inderdaad eene erkende is. — De correspondentie hierover werd alleen met den Sultan van *Bima* gevoerd, — dus alleen maar van éénen kant, — en niet ook met den radja van *Tallo*, den anderen belanghebbende, die nog niet onmiddellijk met Europeanen in verband heeft gestaan en in de binnenlanden van *Kotta Batoe* huist. Alle berigten luiden echter, dat hij van de souvereiniteit van *Bima* niets wil weten.

Ook de oudste voorhande zijnde rapporten uit de tijden der Compagnie getuigen in dezen geest.

Ik zag te *Bima* in het Archief eene memorie, nagelaten door den resident van *Bima*, *Burggraaf*, van het jaar 1759, luidende :

» *Bima* — wordende door de straat *Sapij* van d' *Mangarij*, of 't land van *Florus* gescheid, » waarop d' Bimaneese in voortijden eenig land hebbé bezeten, 't geen haar door de Makassa- » ren van tijd tot tijd is afhandig gemaakt, en waardoor het Bimaa's hof, omtrent het voor- » nemen om hetzelve te herwinnen, somtijds wel veel van opgeeft, en zijl: ook al een keer à » twee daarvan een proef genomen hebben, dog altijd met de kous op 't hoofd wêr terug zijn » gekeerd, zoo is echter niet te geloven, dat zij daar zoo ligt meer een vaste voet zullen » krijgen," enz.

Vroeger hebben dus de Bimanezen zelfs de kustbezittingen verloren. Toen de Makassaren die verlaten hadden, namen zij ze op nieuw in bezit. Dit bepaalde zich echter alleen

tot de twee kampongs *Reo* en *Potta*. Zelfs het nieuwste berigt getuigt: «de radja van *Tallo*» staat, volgens de bewoners van *Barie*, niet onder de heerschappij van *Bima*,” Ja, toen ik daar was, verhaalden de menschen mij, dat de radja bij hen was geweest en hun had bevolen naar de binnenlanden terug te keeren, en aan de Bimanezen, om het land te verlaten, daar hij geene vreemde volkplanting in *zijn* land wilde hebben, en er zelfs over gedacht had om de vreemden met geweld te verdrijven.

Er bestaat bij mij geen twijfel, dat de bedoelingen van het Gouvernement en van den Sultan bij eene vestiging op *Barie* verschillen. Het Gouvernement wenscht de vernieling van een toevluchtsoord voor de roovers, en een punt, van waar men de roovers gemakkelijk kan opzoeken en vervolgen. — Daarvoor zou eene vestiging op *Barie* ook uitnemend geschikt zijn. Ten minste zou daardoor belet worden, dat de roovers zich langer hier terugtrokken, om van hier de omliggende bewoonde eilanden te verontrusten.

Dit is echter waarschijnlijk de meening van den Sultan niet geweest; zijn doel is, om zijn aanzien te bevestigen en zijne magt op *Mangareij* uit te breiden. Om dit echter alleen te doen, bezitten de Bimanezen noch magt noch énergie genoeg. Daarom tracht hij zoo ijverig naar ondersteuning van het Gouvernement, dewijl hij daardoor hoopt te bewerken, wat hij alleen niet tot stand kan brengen.

Ik noem *Barie* nogmaals eene *kolonie*, (natuurlijk eene Bimanesche, daar het Gouvernement er zich niet gevestigd heeft).

Dit blijkt ook uit de nieuwste officiële stukken, volgens welke den Sultan van *Bima* dringend wordt aanbevolen, om toch huisgezinnen naar *Barie* te zenden.

Iedereen, die met den toestand van *Bima* bekend is, weet echter vooruit, dat de Sultan noch de magt noch het regt heeft, om huisgezinnen te dwingen het land te verlaten en zich naar *Barie* te verplaatsen. — Daarom zocht hij menschen van *Mangareij* daar heen te trekken.

Juist daarin, dat op *Barie* eene formele vestiging, eene kolonie komt, ligt de grondslag tot het gelukken der onderneming. — Het Gouvernement zal en kan hier geen post onderhouden, al was hij zelfs maar vier man sterk.

Bimanesche soldaten zullen er slechts zoo lang blijven, als zij voedsel hebben, en dan weder vertrekken. —

Nadat ik nu aangegeven heb, op welke hoogte de zaak, uit een politiek oogpunt beschouwd, staat, ga ik over tot de beschrijving van den algemeenen en tegenwoordigen toestand van het land en zijne bevolking.

De baai van *Barie* is waarlijk zeer goed en biedt als ankerplaats vele voordeelen aan; rondom verheffen zich steile met bosch begroeide kalkheuvelen, die evenwel zeer onvruchtbaar en voor de bebouwing bijna ongeschikt zijn, zoodra de bosschen zijn uitgeroeid.

Ik beroep mij hieromtrent op de kalk-bergen aan de zuidkust van *Java*, (*Bezoekie*, *Malang*, *Kedirie* enz), die geheel tot dezelfde formatie behooren en genoegzaam bekend zijn. Tusschen deze kalkheuvels loopen smalle dalen, die, wat hunne uitgebreidheid aangaat, wel eenigen akkerbouw voor eene kleine bevolking zouden toelaten, doch wier beddingen zoo weinig humus bevatten, dat ook op de meeste plaatsen niet aan rijst-aanplantingen kan worden gedacht.

De kampong *Barie* is op een halfuur afstand van het strand aangelegd. Ook kan dit niet wel anders, want aan het strand zelf is geen zoet water, dat eerst een heel eind landwaarts in gevonden wordt. — Verder kan er aan het strand of op de hier en daar voor den dag komende kalkrotsen in de dalen niets geplant worden.

Daarbij komt nog de vrees van door roovers overvallen te worden, welke door de tegenwoordigheid der kruisprauw slechts gedeeltelijk wordt weggenomen.

Van eene *kampong* is hier eigenlijk de rede niet, daar er geene huizen maar slechts hutten gebouwd waren, zooals men die vervaardigt, wanneer men hier te lande eenige nachten in een bosch moet doorbrengen. Deze mensen van *Barie* hebben hunne vrouwen en kinderen, huizen en aanplantingen in de gebergten van het binnenland. Daar zij, voor de zeeroovers en voor hunnen eigenen radja vreezende, op *Barie* niets kunnen planten, denken zij er ook niet aan zich aan het strand neder te zetten, en zullen zij van zelfs langzamerhand naar het binnenland terugtrekken. — Tijdens mijn verblijf aldaar, waren er reeds 60 mensen gevlugt.

Het is hieruit af te leiden dat er hongersnood heerscht, dat de helft der mensen zich altijd tuschen *Reo* en *Barie* op weg bevindt, om levensmiddelen te zoeken. — De weg daarheen is twee dagreizen lang.

»In October," zegt het laatste berigt, »klaagden de mensen te *Barie*, dat zij slecht voorzien werden van voedsel, en dat zij, ten einde zulks te krijgen, het over land van *Reo* moesten halen"; en kort daarop drong men bij den Sultan van *Bima* er op aan, «in de dringende behoefte aan voedsel aldaar voor de bevolking te voorzien.”

In Junij was er niets geplant. In October ook niet; zooals in het jongste berigt van den 6den November 1847 duidelijk wordt gezegd: »dat er nog niets geplant is, dat is *natuurkundig* bewezen.”

Evenwel getuigt een tweede berigt van denzelfden datum en van denzelfden berigtgever: »de *djagon* stond reeds boven den grond.” Berigten, die ik niet met elkander overeen kan brengen.

Het fort nu, dat op eenen smallen heuvel aan het strand ligt, is in zulk een' toestand, dat het volstrekt geen' wederstand kan bieden. Eigenlijk is het vreemd om van een *fort* te spreken. Of kan men eene vestiging zoo noemen, die uit cene houten borstwering bestaat, die na één regen-moesson verrot moet zijn, — van welke het binnenste gedeelte eene diepe gracht is, waaruit de aarde tot aanvulling der borstwering is gehaald, — waar binnen in noch huizen noch hutten gevonden worden, (deze staan twee in getal vóór het fort,) — en op welke, op elk' der twee hoeken, een stuk is geplaatst, die beiden slechts in één richting en onder een' bepaalden hoek kunnen schieten.

Ik vond er echter de Hollandsche vlag nog waaijen, doch bewaakt door slechts één' man, dien ik uit den slaap wekte om hem een' dronk water te vragen.

Alles, wat ik vroeger over *Barie* aan het Gouvernement heb medegedeeld, is waar, en zal ik dus het vroeger gezegde hier niet weder intrekken. Alleen komt het mij voor, dat ik ongelijk had, toen ik zeide, dat het Gouvernement ook die stukken had geschonken, ofschoon dit in der tijd verhaald werd.

De mensen, die wij op *Barie* bij elkander vonden, maakten in het geheel geenen gunstigen indruk op ons.

Zij zagen er morsig en traag uit, en waren in den hoogsten graad vuil, bijna allen naakt, en leden zeer veel van huidziekten.

Onitrent de taal, zeden en gewoonten kon er natuurlijk gedurende zulk een kort verblijf niets vernomen worden; wij hoorden alleen, dat de mensen in de binnenlanden geweren hadden, waarmede zij zeer goed wisten om te gaan, hetwelk echter nog niet bewijst, dat zij ook kanonnen afsteken, en veel minder dat ze die goed bedienen kunnen.

De mensen te *Barie* dragen nog meest allen lang baar, even als de inboorlingen der westelijke eilanden. Bij eenigen nogtans kan men een' overgang tot kroeshaar bespeuren, dewijl zij het reeds wat korts en meer gekroest,— ik zou haast zeggen: *gekruld*, — dragen. Ik kan buitendien uit eigene ondervinding niet zeggen, of zich op *Floris* — zoo als vroeger voorgegeven werd, — de ware Papoea's ophouden of niet.

Eerst op *Bima* hoorde ik van eenen Chinees, die voor den sultan de opiumpacht op *Mangareij* nagaat, dat er te *Badjo*, eene kleine dagreize naar de binnenlanden van *Barie*, een vijver van warm of bijna kokend water wordt gevonden, waarop eene bruine, breiachtlige massa drijft, die, aan de vrije lucht blootgesteld wordende, verhardt. Dit moet dus asphalt zijn. De Chinees moet zelf in die streek en op die plaats geweest zijn, en 60 katties van die stof naar *Makassar* medegenomen hebben, waar het gesmolten en tot het teren der praaften kon gebruikt worden. Deze omstandigheid kan misschien een nader onderzoek waardig geacht worden.

Nadat onze matrozen een' geheelen dag te vergeefs naar visch en oesters gezocht hadden in eene baai, waar sloepen vol met visch en oesters te krijgen zijn, — gingen wij allen op den avond van den 13de Julij aan boord, en verlieten den volgenden dag vroegtijdig de baai van *Barie*.

Nog eens hadden wij met tegenwinden te kampen, d. i., met westen-winden in de oost-mousson.

Den 16den zeilden wij eerst voorbij het eiland *Goenoeng-Apie*. Dit eiland behoort ontegenzeggelijk onder het gebied van *Bima*. De berg rijst onmiddellijk uit de zee op, en vormt twee toppen, eenen noordelijken en eenen zuidelijken top.

De laatste is zeer steil, met diepe kloven doorsneden, en overigens met bosch begroeid, — zoodat het schijnt, dat hier sinds lang niet meer gewerkt is. De zuidelijke kruin, met een' krater op de spits, bezit nog geheel hare kegelvormige gedaante, en is van boven af tot aan het strand met zand en zwarte steenen bedekt.

Hij is, volgens den Heer MELVILL VAN CARNBEE, 7123 rijnl. voeten hoog. Op dit oogenblik was deze vuurpoel niet in werking. Van tijd tot tijd hoort men het echter in den berg donderen, en, wanneer er aardbevingen op *Bima* worden gevoeld, neemt men aan dat zij van den *Goenoeng-Apie* uitgaan.

Vroeger werd dit eiland bewoond, ofschoon in de goede mousson noch beken noch bronnen enig water geven, en in den regentijd alleen na hevige stortregens. In weerwil hiervan is er het geheele jaar door water in overvloed te krijgen. Wanneer men namelijk aan het strand gaten graaft, vullen zij zich dadelijk met het heerlijkste drinkwater. Eenige dorpen werden

hier vroeger gevonden. Toen echter de inwoners jaarlijks door de zeeroovers overvallen, gedood en weggevoerd werden, verlieten zij eindelijk het eiland en togen naar *Bima*, waar zij zich gedeeltelijk op de hoofdplaats zelve, gedeeltelijk in de omstreken van *Wiera*, — hetwelk juist tegenover den *GOENOENG-APIS* ligt, — nederzettenden. Nog tegenwoordig bestaan de vruchtbomen, die eens de kampong overschaduwden, en dragen de heerlijkste vruchten, vooral pompelmoezzen (*citrus decumand*). Jaarlijks begeven zich nog enige mensen hier heen, blijven er eenigen tijd jagen, visschen, zamelen vruchten in, steken de gras- en alang-alang-velden in brand, en keeren dan naar het vaste land van *Bima* terug.

Des avonds van den 17den kwamen wij voor de baai van *Bima*. Sterke zuidelijke winden beletten ons echter om binnen te loopen.

De *Kameleon* koos 's nachts het ruime sop. Den 18den konden wij ook nog niet binnen loopen, en het gelukte ons eerst den 19den na veel moeite het anker te werpen in de buiten-baai tegenover de rots, *Batoe Pah* genaamd. Het was ook hoog tijd. Onze versche provisien waren op, en wij hadden sedert eenigen tijd ons middagmaal gedaan met rijst, gedroogde visch en gezouten vleesch.

Ook den volgenden dag maakten de aanhoudende zuidelijke winden het den *Kameleon* onmogelijk, om in de baai te loopen. Hij voorzag zich dus op de buiten-reede, met behulp van de mensen, die de Sultan volgens oude gewoonte uitzendt, van water, brandstoffen en levensmiddelen.

Den 20sten werd ik met eene sloep aan wal gezet en naar *Bima* gebracht, waar ik dus eerst na eene reis van 28 dagen aankwam.

§ 4. Eerste oponthoud te Bima, en reis door de rijken Bima, Dompo, Sanger en Soembawa tot aan de hoofdplaats Soembawa.

Mijn eerste werk te *Bima* was nu, om mijn goed aan wal te doen brengen, hetwelk volgens oude gewoonte, waarnaar zich alles hier regelt, met behulp van mensen en praauwen van den Sultan geschiedt.

Ik kreeg dadelijk een' voorsmaak van de wijze, waarop die zaken hier worden afgedaan. Dan waren de praauwen lek, dan te klein, zoodat het tot den avond van den 24sten Julij aanhield, alvorens al mijne goederen aan land waren.

Eene deputatie, uit twee burgers van *Bima* bestaande, bracht aan den Sultan het berigt van mijne aankomst. Deze zond enige mantries en zijnen schrijver, om mij te verwelkomen.

Den 22sten des avonds moest wezentlijk mijn aanbevelingsbrief van den Gouverneur-generaal (die van den Gouverneur van *Celebes* was reeds vroeger aan den Sultan gegeven), aan den Sultan overgereikt worden. Dien avond verzamelde zich de geheele burgerij van *Bima*, in feestgewaad gedost, in het huis van den gezaghebber.

Tegen zes uur rukten de afgezanten van den Sultan door eene groote eerewacht begeleid aan. Vooruit ging de gamelan. Daarop volgde de eerewacht te paard, die hare schoone paarden voortdurend tot caracolercn aanzette. Hierop trommen voor de eerewacht te voet, die in eenen potsierlijken uniform stak en met geweren gewapend was. Daarop een priester, die

op een' stoel gedragen werd en op de knicën een zilveren schenkblad hield. Een païjong-draeger liep aan zijne zijde. De trein werd gesloten door twee gele zijden riks-vaandels, omringd door eene groote menigte van gewapende hoofden, beambten en wachters, allen naar rang en stand gekleed.

Voor het huis van den gezaghebber schaarde zich de stoet in twee gelederen. Toen de brief van den Gouverneur-generaal in het schenkblad werd gelegd, deed men met de kanonnen van het fort het gebruikelijk salut van 21 schoten. De trein ging vervolgens met den brief in dezelfde rangorde naar het huis van den Sultan. Toen de brief daar werd uitgereikt, salueerden ook de stukken van den Sultan met 21 schoten. De geheele plegtigheid haalde mij levendig de oude Kompagnies tijden voor den geest, waarvan zij herkomstig is, en de verzaamde burgerij had in haar voorkomen nog veel eigenaardigs, dat met dien tijd in het geheel niet in strijd was.

Met veel moeite bracht ik het nu daarheen, om reeds op den avond van den 29sten een bezoek bij den Sultan te kunnen afleggen. Dit kwam hem wat al te haastig voor. Eeuwig-durend talmen en draalen ligt in het karakter van deze verwijde mensen, en alles zoo langwijlig mogelijk te behandelen is bij hen een teeken van vorstelijke waardigheid. Deze haastigheid bij alle verrigtingen past naar hunne begrippen alleen aan de ongeduldige blancken, welke het leven niet weten te genieten, en in de verwachting van het toekomende het tegenwoordige vergeten.

Ik werd door drie riksgronden en den schrijver afgehaald, en vergezeld door den gezaghebber en eenige burgers. Het bezoek geschiedde tegen het vallen van den avond, hetwelk zeer vroeg is, daar het nooit gedurende den dag, maar haast altijd na acht en soms na negen uur wordt afgelegd. De Sultan, rijk uitgedost, ontving mij op de stoep, en geleidde mij naar de binnengalerij van zijne smerige donkere woning, waar zelfs de lampen naauwelijs licht konden verspreiden. Het huis is wel groot, maar de vertrekken zijn somber en laag, daarbij zoodanig met allerlei meubelen en waren volgepropt, dat er eene broeijende hitte heerschte. De ruiten kunnen om zeer grondige redenen ook heel weinig licht doorlaten, daar zij, vermoedelijk sedert zij er ingezet werden, niet gereinigd noch gewassen zijn.

De Sultan is een deftig mensch van 54 jaren. Hij spreekt goed Maleisch, — doch heeft gedurende het gesprek een verstrooid voorkomen; — zijn haar en baard zijn grijs. Zijn gezigt is onaangenaam, geel en droog, en draagt de treurigste sporen van de vernielende gevolgen van het overmatig gebruik van amsioen.

Hij beloofde mij allen bijstand te zullen verleenen, nadat ik hem in eene aanspraak begroet en het doel mijner zending had medegedeeld, die ik hem schetsde te bestaan in het zoeken van schoone bloemen en nieuwe geneeskrachtige planten. Of de Sultan veel van mijne verklaring begreep, weet ik niet. Zijn glimlagchen was niet zeer geestig, en duidde niets aan, dat een schierpzinnig en snel opvatten en begrijpen verried. Wij werden overigens zeer goed op half-Europesche, half-Bimanesche wijze onthaald, en verlieten den Sultan om 8 uien, nadat hij mij zijn' broeder genoemd en als zoodanig aangenomen had. Den volgenden dag bezocht ik met dezelfde plegtigheid den *Radja Bitjara* of riksbestierder. Zijn huis is nog veel meer, dan dat van den Sultan, met allerlei zaken opgepropt. De binnengalerij gelijkt meer op eene toko, dan op eene receptie-zaal voor vreemdelingen. De radja is jonger, aangenamer

en verstandiger in zijne gesprekken dan de Sultan. Hij informeert zich zeer naar Europe-sche gewoonten, vooral met betrekking tot- en de inrigtingen *op- Java*, die ik hem in het schitt rendst licht voorstelde, en daarbij vrome wenschen deed voor de verbetering van den Bimaschen toestand.

Na deze noodzakelijke bezoeken te hebben afgelgd, hield ik mij ijverig bezig met toe-bereidselen voor mijne reis te maken. Eerst wiers ik eenen burger, den heer Beth, vroeger klerk op *Bima*, als reismakker, onderhandelaar en tolk aan. Zijn vader is vroeger resident van *Bima* geweest. Beth zelf heeft het geheele land doorgereisd, spreekt het Bimaneesch zeer goed en verstaat ook iets van de taal van *Soembawa*. Verder is hij iemand van een zeer vreedzaam karakter, die zeer goed met de inboorlingen weet om te gaan. Ik beloofde hem f 30 — zilver, als ook dat ik hem en zijn' jongen op reis vrijhouden, en hem naderhand, wanneer ik over zijne diensten tevreden was, een geschenk geven zou; — ook zijn' kok nam ik aan. — Mijn vertrek bepaalde ik op den 28sten Julij. Dientengevolge had de gezighetter brieven vooruitgezonden, en dien van den Gouverneur van *Celebes* naar *Sanggar* laten brengen.

Den 27sten overviel mij echter weder de koorts en den 2den Augustus een' mijner bedienden, zoodat ik mijn vertrek tot den 3den Augustus uitstellen moest. Dien dag vertrok ik echter des morgens om 4 uur en reed den achtergrond van *Bima* op.

In het eerste dorp *Belo* werden wij, volgens oude gewoonte, »feestelijk» ontvangen. De plegtigheid, die daarbij plaats had, herhaalde zich naderhand bijna in ieder dorp, zoodat ik ze hier voor de eerste en laatste maal zal beschrijven.

Op eenigen afstand van het dorp wachtten mij eenige menschen van het dorp met jonge kokosnoten op, die zij mijn gevolg aanboden, om daaruit te drinken. Voor het dorp zelf verbeidden ons de dorpshoofden en meest alle inwoners. De priester hield het paard vast, kleefde onder het prevelen van enige formulieren drie schijfjes van gember-wortel op het voorhoofd en de wangen, — strooide toen gewijde ketan (kleverige rijst) over man en paard, — en bood nog eenen ketel met gewijd water aan, waarmede men zich het voorhoofd en de handen moest wasschen, en waarin men tot wedergroet een piaster, een' zilveren gulden of oude dubbeltjes laat vallen.

Hierop hield het hoofd eene lange Bimanesche begroetings-rede, waarvan ik natuurlijk niets begreep, en in welke voor de eer van het bezoek bedankt en de zegen des hemels voor den bezoeker werd afgesmeekt. Nu werd ik door het dorp geleid, terwijl twee menschen het paard bij den teugel voortleidden.

Op den achtergrond der baai reden wij door eene alluviale vlakte, die bij springvloeden gedeeltelijk onder water staat, doch toen droog lag. Geen boom verspreidde hier schaduw, — geen grasscheutje vertoonde een spoor van groen. De grond was met eene dunne zoutkorst bedekt, die de zonnestralen met verdubbelde kracht terugkaatsde. De hitte was buitendien op deze eentoonige vlakte onverdragelijk.

Nadat wij den heuvel overgetrokken en een weinig in het grote dorp *Silah* gerust hadden, vervolgden wij onzen weg tot aan het dorp *Denah*, waar wij bleven overnachten.

Den 4den Augustus reisden wij tot *Dompo*. Men heeft hier op reis de grootste moeite met koelies. Alles, wat getransporteerd moet worden, gaat met paarden en buffels, naast

welke de mensen loopen of somtijds rijden. Dit is oorzaak, dat de mensen hier aan het dragen niet gewend en dadelijk vermoeid en afgemat zijn, waarbij nog de ondragelijke hitte, het gebrek aan water op den weg, de slechte wegen en de daarop liggende scherpe en gloeiend-warme steenen het hunne bijdragen. Laat men de goederen achter, dan is men zeker, dat zij eerst in den nacht aankomen; daarom besloot ik, hoe vervelend het ook zijn mogt, er altijd bij te blijven. Eene andere omstandigheid, die vele onaange- naamheden veroorzaakt, is, dat de paarden eerst uit het wild opgevangen moeten worden, en dat de mensen daarvoor eerst uit de rijstvelden moeten worden gehaald. Ik verzette mij met alle magt tegen zulke handelingen, en het gelukte mijnen sterkeren wil en mijn persoonlijk optreden gewoonlijk, om de zaak door te drijven.

Daarentegen zocht ik voor de mensen, die ik noodig had, de zaak zoo gemakkelijk mogelijk te maken, en dacht ik geheel in den geest van mijne zending te handelen door hun te betalen, wanneer ik het noodig oordeelde. Het is eene oude gewoonte in het land, dat de mensen, wanneer zij in dienst van het Gouvernement werken, niet betaald worden. Ik daarentegen betaalde koelies en paarden, in verhouding tot hunnen goeden wil, den doorgeloopen afstand en de doorgestane vermoeijenissen. Zij waren hierover zeer verwonderd, en waagden het dikwijls niet om de aangebodene belooning aan te nemen. Meest altijd was het beste huis van de kampong voor mij in orde gebracht; wanneer ik 's morgens mijn nachtkwartier verliet, bood ik gewoonlijk den eigenaar der woning een klein geschenk tot aandenken aan, nu eens in geld, dan weder in mesjes, scharen, naalden, kruid of iets dergelijks.

Denzelfden dag, den 4den Augustus, trok ik over het gebergte *Wòò Sahe* (d. i. »nek van den karbouw«). In het westen daalt het sterk af naar de vlakte van *Dompo*. Ik liet den Sultan van mijne aankomst kennis geven, waarop 's avonds de brief van den Gouverneur-Generaal met de gebruikelijke plegtigheid afgehaald, gelezen, gesalueerd en teruggebracht werd.

Onmiddellijk daarop bragt men mij ook bij den Sultan, die mij onder aan de stoep zeer hartelijk ontving. Alles liep hier af als op *Bima*, met dit onderscheid, dat de Sultan mij nog denzelfden avond eene contra-visite bracht.

Hij is een lang, eenigzins gezet, pokdalig mensch van middelbare jaren. Hij spreekt slechts weinig Maleisch, maar schijnt overigens verstandig en nadenkend te zijn, en meent het met zijn land zeker goed. — Hij gebruikt geen' sterken drank en zeer weinig amfioen, — anderen zeggen: in het geheel niet. Hij zeide mij in zijne toespraak:

»Het doet mij daarom te meer genoegen, dat gij hier komt, omdat gij dan zelf aan den Gouverneur-Generaal zult kunnen verhalen, hoe treurig het er bij ons uitziet, en hoe ongelukkig mijn land door de uitbarsting van den *Tambora* geworden is. Wij zijn geheel afhankelijk van het Gouvernement, en als het ons niet wil bijstaan, kan er niets goeds meer van ons land worden. Wanneer gij dit getrouw overbrengt, zal het Gouvernement zich misschien onzer erbarmen.«

Te *Dompo* staat een huis (*roemah kompanie*) genaamd, hetwelk uitsluitend dient om zendingen van het Gouvernement te herbergen. Voor mij had men echter een grooter woon-

huis ingeruimd en ingerigt, waar ik ook een tafel en twee stoelen, geschenken uit de tijden der Kompagnie, vond, welke hier te lande artikelen van ongehoorde weelde zijn. Eetwaren werden er bij bakken vol aangebragt, bestaande in geiten, herten en karbouwen, die voor mij geslagt waren. Zooals gewoonlijk, deelde ik hier weder dezelfde geschenken onder de koelies, wachters en bedienden uit.

Den 5den Augustus maakte ik, in gezelschap van den Sultan, een' toer naar de in het zuiden gelegene baai van *Tjempie*, waar vroeger parels werden gevischt. De Sultan liet ook voor mij visschen. Wij vingen schelpen genoeg, maar zonder parels, daar zij allen nog veel te jong waren. Na het visschen werd er op den terugtocht nog gejaagd. Het was een vrolijk gezigt die honderden half-naakte mensen in den wilde te zien rennen, gezeten op kleine, doch moedige en sterke paarden, om het wild na te zetten. Vrolijk juichte het gevolg om ons heen, vooral toen wij onzen intogt in *Dompo* deden. Dit gejuich of liever dit schelle gillen is eene eerbewijzing, die alleen aan geachte gasten te beurt valt.

Des avonds bracht de Sultan mij nogmaals een bezoek, en toonde mij zilveren en gouden buikplaten, die zijn oud-oom van de Oost-Indische Kompagnie tot belooning voor zijne getrouwe diensten ten geschenke had gekregen. Zij zijn rijks-ornamenten geworden, worden met verbied bewaard, en met eerbiedige schroomvalligheid vertoond.

Den 6den Augustus trok ik het dal door, waardoor de rivier van *Dompo* naar beneden vloeit. Het voert naar een schoon doch verlaten bergland, waar nog tegenwoordig rijstvelden en waterleidingen zijn, die eens door de nu uitgewekene of uitgestorvene inwoners werden aangelegd.

's Avonds ontving ik nog een officieel bezoek van den Sultan en de rijksgrooten. De *Radja-Bitjara*, een stokoud man, die geen Maleisch spreekt, vroeg mij in zijne toespraak, of ik tevreden was geweest over de toebercidseLEN, die men voor mijne aankomst had gemaakt; waarop ik hem in de hartelijkste bewoordingen bedankte. Den 7den Augustus vertrok ik vroegtijdig naar *Sangar*. De weg liep over het gebergte *Doro* (*Siri*h), en dan aan gene zijde over heuvelachtig land, meestal met *allang-allang* begroeid.

Eerst laat kwam ik te *Sangar*, dat vroeger aan het strand lag, doch tegenwoordig in den achtergrond van een smal en diep dal gelegen is. Er wonen 40 — 50 familien bij elkaar, welke zich voor eenige jaren eerst hebben verzameld en de geheele bevolking van het rijk uitmaken. De vorst, een dertienjarige knaap, woont nog te *Gembé* in het rijk van *Bima*. Men was bezig een huis voor hem te bouwen, zoodat hij zich nog in dit jaar voor goed te midden zijner onderdanen zal nederzettelen.

Mijn plan was voornamelijk om, van *Sangar* uitgaande, (daar dit de naaste nog bewoonde plaats aan den berg is), den *Tambora* te beklimmen. Het geheele rijk had haast geene bevolking genoeg, om de voor den togt benodigde mensen te zamen te kunnen brengen.

Den 8sten bracht ik door op de heuvelen, die het dal omringen, terwijl in het dorp de toebercidseLEN voor de bergbeklimming gemaakt werden. Deze zal ik hier echter niet beschrijven, maar in het hoofdstuk, waarin ik alles denk bijeen te brengen, wat ik van den berg *Tambora* gehoord, gelezen en zelf gezien heb.

Den 13den Augustus kwam ik van mijnen togt naar den berg terug, en vertoefde den 14den nog in het dorp en zijne omstreken. In *Sangar* worden de zaken door den radja,

een' eenigzins schuw en schroomvallig mensch, bestuurder. Hij kan van 40 — 50 jaren oud zijn. Aan hem in persoon gaf ik den aanbevelings-brief af, die hier met 21 geweer-schoten werd gesaluëerd, omdat het rijk geene kanonnen bezit.

De *Radja-Bitjara* verzocht mij daarom dringend, dat ik het Gouvernement met de armoede en den nood van het land zou bekend maken, en het uit naam van het rijk en in zijnen naam zou verzoeken, om een stuk geschut te schenken; al ware het slechts alleen, om zulke brieven waardiglijk te kunnen saluëren, doch ook om zich te beter tegen de laslige zeeroovers te kunnen verdedigen.

Den 15den Augustus verliet ik *Sangar*, en trok naar *Bango* in het rijk van *Dompo*. Ik werd daar opgewacht door een gezantschap van den Sultan, om mij te begroeten, — mij met de gelukkige bestijging van den *Tambora* geluk te wenschen, — en een feest aan te rigten. Ik bedankte den Sultan zeer, doch weigerde de cerbewijzingen, als voet-wassching en offer-geschenken, aan te nemen, welke mij werkelijk toegedacht waren.

De tijding der beklimming verspreidde zich spoedig vergroot door het land, en bezorgde mij den naam van »*toewan kramat*“ (heilige of toovenaar). De mensen dachten dat, ware ik geen hooger wezen geweest, de dikwijls beproefde, doch nooit geslaagde beklimming mij nooit gelukt zou zijn. Ik merkte het gezantschap van den Sultan op, dat de eer alleen *Toehan allah* toekwam, en dat, had Hij mij niet geholpen, ik nooit op den berg ware gekomen. Dit viel zeer in den smaak van het gezantschap. Het feest bepaalde zich tot het slagten en nuttigen van een' karbouw. — Den 16den reisde ik van hier naar *Kowanho*, het laatste dorp in het westelijk gedelte van het rijk van *Dompo*. Deze dagreizen waren de moeijelijkste van mijne gelieele reis.

Eerst gaat men over den berg *Hoeroe Bangie*, waarvan de westelijke afdelling bijna loodrecht naar beneden gaat en door de golven van de baai van *Soembawa* bespoeld wordt. Dan loopt de weg aan het strand langs de rotsen, en zoo digt aan zee, dat hij bij vloed niet te passeren is. Opvolgend gaat men om drie of vier verschillende baaijen, die armen van de *Groote-Baai* of liever golf van *Soembawa* zijn. Tusschen deze kleine baaijen gaat men over steenachtige steile heuvelen, meestal met doorn-bamboezien beplant, die geen bladeren hebben en daarom niet tegen de gloeiende stralen der zon beveiligen. Nergens ziet men een dorp of een huis, nergens eene bron. De rivieren hebben aan de monding zout-water, en men zou vrij diep landwaarts in moeten gaan om zoet-water te vinden. Na den middag kwamen wij te *Kowanho*, een klein dorp, dat zoowat een half uur van de baai van dien naam verwijderd ligt. Het is het laatste dorp naar het westen in het rijk van *Dompo*, en nog niet lang geleden geheel nieuw opgebouwd, nadat het ten gevolge der uitbarsting van den *Tambora* lang verlaten was geweest.

Den volgenden dag zette ik de reis voort naar het nabijgelegene *Matta*, het eerste dorp in het rijk van *Soembawa*, ofschoon het door zijne ligging, familie-betrekking en taal der inwoners eer tot *Dompo* moest behooren. Van *Kowanho* loopt het langs de rivier door een eenigzins dor woud op tot aan het op slechts $2\frac{1}{2}$ uur afstands gelegene *Matta*. Tusschen deze plaatsen en de *Zuid-zee* ligt een smalle bergrug, zoodat men in $1\frac{1}{2}$ uur de zee bereiken kan. Op deze plaats is het land het smalste, en zijn hier de twee helften van het eiland *Bima* door eene landengte vereenigd, die linea recta naau-

welijks drie uur breed is. *Matta* is door palissaden en een wal omringd, en een lief dorp door een bijzonder goed slag van mensen bewoond, die mij buitengemeen vriendelijk ontvingen en behandelden. In de nabijheid lag het oude *Matta*, dat vroeger door de zeeroovers overvallen en geplunderd werd. Ik bleef er een nacht over en trok den 18den Augustus verder naar *Ampang*, eene groote en eveneens bevestigde kampong op een uur afstands van de baai van dien naam. De weg liep tot in de nabijheid van *Ampang* op en neér door een digt gebladerd bosch, dat in dezen tijd van het jaar eene grote zeldzaamheid en een verkwikkend genot is. Slechts in de onmiddellijke nabijheid van *Ampang* trest men weder de stoffige verdorde vlakte aan, die het best met den naam van woestijn bestempeld kan worden. De grond was zoo droog, dat hij met duizende spleten, ter breedte van eene hand, doorsneden was. In *Ampang* woont een soort van onderkoning, *Dea Kroija* genaamd, die onder den Sultan van *Soembawa* staat. Hij schijnt een ordelijk, dienstaardig mensch te zijn, die tot middernacht bij mij bleef en alles deed om mij genoegen te verschaffen.

Vóór het aanbreken van den dag zat ik weer te paard en trok naar *Plampang*, waarvan bijna hetzelfde kan gezegd worden als van *Ampang*. De weg tusschen de twee kampongs loopt door het eentoonigst land, dat men zich kan voorstellen. Bijna altijd is men in eene smalle vlak te aan de kust, die zoo hoog met asch bedekt is, dat de paarden er tot aan de knieën inzakken. De oosten-wind drijft de asch in grote wolken voor zich uit, zoodat men zíjn voorman haast niet zien kan, en mensen en dieren verschrikkelijk van de hitte, de stof en natuurlijk ook van den dorst lijden. De *Brang Rea*, dat is: de groote rivier, was geheel droog. Het water verliest zich in het land. De koelies maakten halt, groeven diepe gaten in het zand, in welke zij na enige oogenblikken op den bodem water vonden. Het hoofd van *Plampang* heet *Dea Ngampo*, en maakte lang zulk eenen gunstigen indruk niet als *Dea Kroija*. Het kostte eenige moeite, om de noodige hulp van hem te erlangen. De volgende dag bragt mij tot *Lopokh*. Het land is misschien nog treuriger, dan dat hetwelk ik 'sdaags te voren had doorgetrokken. Aan den voet van den *Djaran Poessan* strekt zich eene heuvelachtige streek uit, die, kaal en bar, geheel uit overblijfselen van eenen uitgebranden vulkaan bestaat. De heuvels zijn in het geheel niet begroeid, en de daarop liggende zwarte steenen door geen spoor van groen versierd, terwijl het gras op de hellingen zoo verdord is, dat men niets dan gele halmen ziet, die tusschen de vingeren gemakkelijk tot stof kunnen worden gewreven. Aan den weg vonden wij hier en daar doode paarden, buffels en wilde zwijnen, die waarschijnlijk door honger en dorst waren omgekozen. De buffels schaarden zich hijgende onder eenige tamarindeboomen, die hier en daar verstrooid waren en nog enige schaduw geven. Het dorp *Lapio* lieten wij links van den weg liggen. De onderdanen van den Sultan durven het niet betreden, omdat hij met het hoofd in onmin is.

Lopokh is een ellendig dorpje, en reeds sints langen tijd daardoor bekend, dat de inwoners zich in vroegeren tijd zeer ongastvrij jegens de doortrekenden betoond hebben. Er bleef dus niets anders over, dan het noodige formeel te pressen. Eerst tegen het vallen van den avond gelukte het eenen man van lageren rang, een *Poergawa* van *Soembawa*, door zijne bevelen mij te helpen. De inwoners van *Lopokh* stoorden zich aan hem ook niet

veel. 's Morgens, toen ik naar *Soembawa* wilde vertrekken, waren er geen koelies te vinden. De mensen sloten zich in de huizen op, of liepen het veld in. Op nieuw moest ik, geholpen door den *Poergawa*, aan het pressen, waardoor het eerst om zeven uur mogelijk werd om op reis te gaan. De wederspannigheid der mensen van *Lopokh* schijnt, zooals ik naderhand gehoord en begrepen heb, daarin gelegen te zijn, dat zij meest pandelingen van *Dea. Sahena* zijn, die met den Sultan in onmin is. Zij weigeren aan de bevelen van den Sultan te gehoorzamen.

Van daar waarschijnlijk ook de twee kampongs-hoofden, één voor den Sultan en één voor *Dea Sahena*. Onverantwoordelijk echter bleef het, dat er van *Soembawa* geene bevelen gegeven waren. De zaak is op *Soembawa* zeer goed bekend, en het dorp is daarvoor reeds driemaal beboet. Ook wist men sints drie dagen, dat ik aan zou komen. In weerwil hiervan waren er toch geene bevelen gegeven, om een nachtkwartier voor mij in te rigten en de noodige hulp te verschaffen. In allerijl hadden de mensen een huis half leeg gemaakt, en eenige matten en kussens op den grond gelegd. Zoo gemakkelijk als ik anders ben, kon ik het toch niet van mijn hart verkrijgen, om op deze vermuste en stinkende kussens te gaan slapen. Hierover rezen eenige twisten. Nu weigerde men mij ook het eten, ja zelfs eenige kokosnoten, ofschoon ik herhaaldelijk liet zeggen, dat ik alles zou betalen. Goede raad was duur. Er waren twee kampongs-hoofden, van welken er echter geen benoemd of erkend was, zoodat zij bij het volk geen gehoor vonden, en er geene toeberiedselen werden gemaakt. De boete van 80 realen, die later aan de kampong werd opgelegd, en die de Sultan zich toeëigende, hielp mij natuurlijk niets. — De weg tot *Soembawa* is niet zoo aangenaam, als die van *Ampang* naar *Lopokh*. Eerst op de hoogte van de hoofdplaats zelve krijgt men weder een vrolijk en schoon gezigt over het dal, het geberge en de rede. Ik kwam den 21sten des voormiddags op de hoofdplaats *Soembawa* aan.

Er was een huis voor mij in gereedheid gebracht; echter was er niemand van wege den Sultan of de rijksgrooten, om mij te ontvangen en mij den gebruikelijken welkomsgroet te brengen, dan één man van den laagsten rang, hetwelk daar te landecene dadelijke beleediging is. Ik bleef hier tot den 26sten, doortrok de omstreken, het nabijgelegen heuvelachtige land, het dal, waarin *Soembawa* zeer schoon gelegen is, en de kust langs de rede, die zoowat een halfuur van de kampong verwijderd ligt. Ik schreef eenige brieven en zond die, met de verzamelde zaden voor den tuin te *Buitenzorg*, naar Java, daar er zich juist cene scheepsgenegenheid voordeed.

Gedurende al den tijd, dien ik te *Soembawa* doorbracht, bleef de onbeleefdheid van den Sultan altijd dezelfde. Den 22sten werd de aanbevelings-brief met de gebruikelijke plegtigheid afgehaald. De eerewacht zag er veel armoediger, ellendiger en bonter uit, dan te *Bima*. Zij was ook ghcel te voet. Daarom maakte ik dadelijk mijne opwachting bij den Sultan, en nam in het gesprek de gelegenheid te baat, om mij te beklagen over de weinige ondersteuning, die mij op de hoofdplaats was te beurt gevallen. Hij zeide, dat het zijne schuld en zijn wil niet geweest was, maar dat ik integendeel in alles had moeten worden geholpen.

Even als vroeger had ik de grootste moeite, om levensmiddelen op te sporen.

De Sultan is iemand van ongeveer 30 jaren en klein van gestalte, die niet veel zonder

zijne rijksgrooten durft te doen. De grootste invloed wordt door den tegenwoordigen *Dea* of riksbestierder uitgeoefend. Hij, zoowel als de Sultan, worden van gierigheid beschuldigd, die hen aanzet om het volk op alle mogelijke wijze uit te zuigen. De bitterste klagten kwamen mij hieromtrent ter oore. Mijne tegenwoordigheid was ook een voorwendsel geweest, om het volk tot allerhande formele leverancien te dwingen, die echter niet voor den dag kwamen, maar geheel door den Sultan werden teruggehouden.

Den 23sten werd ik door den Sultan ten eten verzocht; hij liet er echter bijvoegen, of ik het eten zelf wilde medebrengen, daar hij zeer veel van spijzen, op de Europeesche wijze toebereid, hield. Ook had hij geen' wijn, waarom hij mij verzocht dien ook mede te brengen.

Voor de aardigheid schikte ik mij in dit alles, en liet het eten en den wijn naar den Sultan brengen, bij wien de rijksgrooten ook aten en zich mijn eten en mijnen wijn heerlijk lieten smaken. Tot mijne groote verwondering zag ik achter den Sultan twee mensen zitten, welke een flesch rijn-wijn en een flesch rooden wijn vasthielten. De Sultan opende die zelf, rook er van tijd tot tijd eens aan, en deed alsof hij zich wilde inschenken. Iedere keer kreeg hij echter berouw en gaf ze weder terug.

Ik maakte dat mijn wijn spoedig op was, en verzocht eene flesch van den Sultan, welke ook spoedig leeg was. Ik vroeg nu om de tweede. De Sultan keek verwonderd op, en vroeg of ik zooveel wijn kon verdragen? O ja, antwoordde ik, zelfs nog veel meer Woordelijk zijn hier de regels van den dichter toepasselijk:

- » Ueber diese antwort des kandidaten Jobses,
- » Geshah ein allgemeines schütteln des kopfes.”

Ik had den Sultan van de speculatie genezen, om mij bij hem, of liever zich bij mij te noodigen.

Ik ondervond de grootste moeite, om den menschen te *Soembawa* te beduiden, dat ik niet met een politiek doel derwaarts gezonden was, en geen kommissaris was, zooals ik algemeen genoemd werd.

Dagelijks kwamen er menschen, om over den Sultan en zijne regering te klagen; nu eens kooplieden, die geen regt konden krijgen, dan eens Javanen en Makassaren, meest vrouwen, die met geweld als pandelingen of liever als slaven werden teruggehouden, en die ook werkelijk van *Java* of *Makasser* aangebragt en verkocht zijn.

Ik liet hen altijd uitpraten, omdat het eene goede gelegenheid was om het land en hunnen toestand aldaar te leeren kennen.

Wanneer zij uitgesproken hadden, zond ik hen weg, onder de opmerking dat mij zulke dingen niets aangingen, en dat ik een *toekan daoen*, een geneesheer, was. Dit laatste was het best in staat, om hen tot andere gedachten te brengen. Men verlangde nu van alle kanten geneesmiddelen, en de Sultan en de rijksgrooten verzochten mij om de zulke »die den mensch versterken.“ Ik deelde *vanille-tinctuur* uit. Dit was, naar het gevoelen der meesten, niet sterk genoeg. *Canthariden-tinctuur* daarentegen beviel veel beter.

Om ten minste de noodige levensmiddelen te krijgen, was ik genoodzaakt mij tot *Dea* 23de DEEL. 1850. 4.

Sahema, den vroegeren riksbestierder, om hulp te wenden, welke mij die op de schitterendste wijze verschafte. Hij schijnt er zeer naar te trachten, om weder bij het Gouvernement in genade te worden aangenomen. Het is iemand, die een oud voorkomen heeft, en die de rijkste, magtigste en bij het volk de meest beminde persoon van het land is. Hij woont, om zijne oneenigheid met den Sultan, in ecne hem toebehoorende bevestigde kampong.

Terwijl de Sultan een groot vriend van de Arabieren is, hen liefkoost en in zijne eigene woning herbergt, hun alles toelaat en zich door hen tegen de Europeanen laat opzettēn, is *Dea Sahema* de man in het land, die ontegenzeggelijc den Europeaan het meeste toegegaan is. Zelfs in zijne levenswijze en in zijne meubelen straalt zijne sympathie voor de Europeanen door. Na hem, ging ik lieft om met *Dea Samade*, een' der riksgrōten in dienst van den Sultan. Hij was de eenigste, die genoegen in mijnen omgang schiep, ofschoon hij het niet waagde zooveel te doen als hij wilde, en dit, zooals hij zelf zeide, »uit vrees voor den Sultan.”

Den 27sten trok ik westwaarts. Ik kreeg behalve de koelies nog over de twintig mantries met mij mede. Ik begreep niet, waarvoor dit schitterend geleide diende. Ik was zoo iets van de zijde van den Sultan niet gewend. Al mijne redeneringen, dat zulk een groot geleide niet noodzakelijk was, waren te vergeefs. De heer *Bath* meende, dat het dienen moest om het slechte gepenpel in het westen ontzag in te boezemen. Ik zal echter daadelijk aantoonen, dat hier iets anders achter zat.

De weg liep in de nabijheid van het strand door dorre bosschen en heuvelen van vulkanische overblijfselen. Wij bleven te *Ré*, eene kampong in een lief dal aan den voet van het gebergte gelegen, overnachten. Het dal is, in den eigenlyken *zin* van het woord, eene Oasis in de woestijn.

De volgende dag bragt mij langs gelijkvormige wegen in het nabijgelegen *Oetan*, dat zich in de vlakte aan de rivier van dien naam bevindt. Het huis, dat men voor mij in gereedheid had gebracht, was prachtig ingerigt, terwijl ik door de goede mensen op mijne wenken werd bediend.

Het $\frac{3}{4}$ gedeelte van het dorp bestaat uit kerkhoven en begraafplaatsen. Vroeger stonden hier huizen, van welke de bewoners na de uitbarsting van den *Tambora* uitgestorven zijn. Van hier af aan ligt er nu aan de kust eene menigte dorpen, van welke de inwoners *orang badjos* zijn, echter meest Boeginezen en Makassaren, die een verloopen slecht volk zijn, hetwelk zich met den handel, maar nog meer met het helen van geroofde mensen of goederen bezig houdt. Deze kampongs zijn: *Laboe Paddie*, *L. Boeér*, *Panjorong* enz.

Hare inwoners willen geene heeren-diensten doen en moeten het den Sultan zeer lastig maken, zooals zij trouwens reeds in de vorige eeuw gedaan hebben.

Ten westen van *Oetan*, hetwelk ik den 29sten verliet, is het land beter bebouwd. Daar wij in de genoemde dorpen geene koelies konden krijgen, trokken wij meer naar binnen, naar het dorp *Boeér*, waar echter in weerwil van de gegeven bevelen weinig was gedaan, waarom de bewoners door de beambten van den Sultan met 20 realen werden beboet.

Ik hield mij niet lang in het vruchtbare en groene dal op, maar zette mijne reis naar *Al-las* voort, waar wij in den namiddag aankwamen.

Het hoofd van deze plaats voert den titel van *Demmoeng Allas*. Hij beschouwt zich als een' onafhankelijk vorst en handelt ook als zoodanig. Hij is zeer na met den Sultan van *Bima* verwant, en met dien van *Soembawa* in eeuwigdurende vijandschap. De lieden van den Sultan gaven hier geen bevelen meer, maar verzochten. De brief van den Sultan werd wel gelezen, maar niet met schouder-ophalen teruggegeven.

De *Demmoeng Allas* is een oud, forsche-gebouwd man, die in zijn uiterlijk en op zijn gezigt al de kenteeken van eenen amfioen-schuiver. Daarbij is hij een ruw en onbeschaafd mensch, die in zijne manieren veel van de Balinesche grooten heeft overgenomen.

De heeren KING en LANGE hebben hem eenige keeren bezocht en dadelijk aan Europeesche geschenken gewend. Misschien heeft het hem ook niet bevallen, dat ik niets voor hem bij mij had. Dikwijls heeft men hem beschuldigt van met de roovers te heulen. Zeker biedt de nabijgelegen baai, achter rotsachtige eilandjes verborgen, den roovers dikwijls een veilig toevluchtsoord aan. Ook bewijst het groot getal slaven op *Allas*, vooral van veel Papoea's, maar ook Javaansche vrouwen, dat hier veel geroofde mensen worden aangebragt.

Den 30sten dacht ik reeds vroeg op weg te zullen zijn. Het duurde echter lang, voordat de koelies en paarden aankwamen. De Demmoeng gaf mij ook geen' enkel man als gids mede. Tegen den middag hoorde ik eerst, dat mijne goederen nog achter, in plaats van, zoo als ik dacht, vooruit waren. Ik liet dadelijk halt maken en zond mensen terug, om het goed op te zoeken. De koelies hadden 's morgens, nadat zij de kampong verlaten hadden, regisomkeerd gemaakt en zich verscholen, met plan om mij voor te laten gaan en mij dan naderhand op hun gemak te volgen.

Eerst liep de weg langs de kust en later weder door allerdorst en heuvelachtig land, waarop men nauwelijks door de asch heen kan komen. 's Namiddags kwamen wij zeer vermoeid in de grote kampong *Setelok* aan, die door een gebergte van de zee gescheiden wordt.

Reeds sedert eenige dagen had ik mij koortsachtig gevoeld, en in *Setelok* voelde ik bepaald een' aanval van koorts naderen.

Het hoofd laat zich *Datoe Setelok* noemen, en is een stokoud man. Hoe oud, weet ik niet. Evenwel zeide hij mij, dat hij reeds in den Kompagnies-oorlog van de vorige eeuw (dus 1786) mede te velde was getrokken, en toen reeds omgang met vrouwen had gehad. Dien ten gevolge moet hij ten minste 76 jaar of ouder zijn. Hij schijnt een slimme vos te zijn, sprak zeer vriendelijk met mij, maar veroorzaakte mij evenwel veel moeite en verdriet.

Toen ik namelijk den volgenden dag om koelies vroeg, zeide men mij, dat ik ze niet kon krijgen,—dat het eene oude gewoonte was, om ze uit de omliggende kampongs te halen,—en dat zulks binnen een of twee dagen niet mogelijk was. Nu was ik de eerste Europeaan, die ooit in *Setelok* was geweest. Ik verklaarde dus aan het hoofd, dat ik niet wachten kon of wilde,—dat er van oude gewoonten geen spraak kon wezen, daar er nog nooit koelies op *Setelok* waren aangevraagd,—en eindelijk, dat in eene kampong van 300 huizen zelfs in weinige minuten ligt 20 mensen bijeen waren te krijgen, en dat men die volstrekt niet uit de bergen behoeft te halen. De *Datoe* scheen het met mij eens te zijn;—'s avonds hoorde ik echter, dat er noch koelies noch paarden zouden komen. Ik spoedde mij dus dadelijk naar den *Datoe*, die zich in de Misigiet bevond, en er niet toe te bewegen was om die te verlaten. Ik had dus met de manries eene ernstige woordenwisseling over de zaak. De

heer Beth raadde mij aan, om mij 's nachts te wapenen, daar het volk in *Setelok*, dat evenals alle andere volksstammen aan de westkust reeds iets meer van de geaardheid der Balinezen heeft, niet te vertrouwen was.

Ik laadde daarom mijne geweren en pistolen en begaf mij ter ruste. Het schijnt echter, dat men van buiten beloerd had, hoe ik mijne wapenen toerustte. Waarschijnlijk dacht men, dat ik aanvallender wijze te werk wilde gaan, want men liep dadelijk naar den Datoe, en een half uur later kwam er eene boodschap, dat ik mij niet boos moest maken en dat er koelies en paarden gereed stonden. Alles liep dus vreedzaam af. Te *Setelok* wonen ook twee oude broeders van den Sultan van *Soembawa*; zij zijn daar als het ware verbannen, en om hun slecht gedrag van den troon uitgesloten. Den 3den Augustus verliet ik vroegtijdig *Setelok* en trok door het dal naar het zuiden. De weg loopt langs een groot moeras van zoet water »*Lebbo*“ genaamd, dat gevormd wordt door de opstopping van de beek van *Setelok*. Het is geheel met waterplanten bedekt, en wordt door eene menigte van krokodillen bewoond. Aan den oever leven duizenden en duizenden watervogels. Aan het beneden-einde van het moeras, aan gene zijde van de rivier *Taliwang*, ligt eene kampong van dien naam op een uur afstands van de zee, en tegenwoordig nog eene der grootste van het land. Het hoofd der plaats laat zich *Radja Dessa* noemen. Hij is een oud en ziekelyk mensch, die een' *hadjie* tot broeder heeft. Hierdoor en ook omdat zij vroeger van tijd tot tijd bezoch hebben gehad, zijn de bewoners van *Taliwang* wat meer met de Europeesche zeden bekend, dan die van *Setelok* en *Allas*. Buitendien zijn de beide broeders en hun oom zeer verstandige lieden, zoodat ik b. v. met den *hadjie* zeer gaarne omging. Dewijl de *Radja Dessa* mij behulpzaam moest zijn om naar *Soembawa* terug te keeren, zocht ik hem gunstig voor mij te stemmen. De brief van den Sultan deed weinig ter zake af, want de *Radja Dessa*, die echter met den Sultan op eenen goeden voet is, verklaarde mij ronduit: met den Sultan heb ik niets te maken, hij kan hier niets bevelen; met de bevelen van de Kompagnie is het echter anders gelegen,—daaraan moet ik natuurlijk gehoorzamen, daar ik haar onderworpen ben, (di bawa tangan kompanie). Ik besloot daarom hem den brief van den Gouverneur-Generaal te laten lezen. De *Radja* wilde hem volstrekt officieel met de gebruikelijke plegtigheid laten afhalen. Ik weigerde dit echter, daar ik volstrekt niet wilde dat de Sultan zou denken, dat ik den *Radja Dessa* beschouwde als een' onafhankelijk vorst, die niet onder zijne bevelen stond. Ik verklaarde daarom aan het hoofd, dat ik den brief niet officieel over kon geven, daar ik hiertoe geen verlof had, maar dat ik daarentegen, als een blijk van vertrouwen en uit achting voor mijnen gastvrijen waard, hem dezen wel wilde laten lezen. Hiermede liet hij zich tevreden stellen, en de brief had zijne volle uitwerking, hetwelk daarom nog te meer wenschelijk voor mij was, omdat ik zoo sterk de koorts kreeg, dat ik mij te bed moest leggen. De hitte was ondragelijk,—eenmaal wees de thermometer 101 Fahrenheit in de schaduw.

Ten einde zoo weinig tijd mogelijk te verliezen, en aan de lastige aanvallen van koorts in eens een cinde te maken, besloot ik tot eene arsenik-kuur, zooals zij in »Jahr's praktischer heilmittellehre“ beschreven wordt.

Dit middel werkte bijzonder spoedig, zoodat op den 1sten September de koorts reeds weg bleef, ofschoon ik gedurende 3 dagen maar $\frac{1}{4}$ grain arsenik gebruikte. Eene na-kuur van

kenine bragt mijn gestel weder geheel in orde. Voordat ik de arsenik gebruikte, had ik dagelijks reeds zooveel kenine gebruikt, dat deze volstrekt geene werking meer op mijn gestel had. Mijne ziekte belette mij overigens planten te zoeken aan het moeras van *Lebbo*, en mij met de jagt te vermaken, dat ik zoo gaarne had gedaan. Ook zag ik er van af, om nog naar *Tjerewe*, de laatste groote kampong in het zuiden, te gaan. De weg derwaarts loopt langs het strand en is zeer slecht. Na mijne ziekte was ik nog wat bevreesd voor groote hitte en vermoedenis. Om een' voor mijnen gezondheids-toestand geschikten weg in te slaan, besloot ik door het gebergte binnen door naar *Soembawa* terug te keeren, in weervil dat alle gidsen en inwoners mij zulks afriden, omdat de weg afschuwelijk, ongebaand en te vermoeyend was,—dat er alleen kleine en slechts twee of drie dorpen aan den weg lagen,—en wat dies meer zij.

Zoodra de radja van *Taliwang* mij zijne ondersteuning had toegezegd, liet ik alle toebe-reidselen voor den togt maken, die, zooals de lieden van den Sultan mij angstvallig mededeelden, zes dagen zou duren. Gedurende al den tijd, dien ik te *Taliwang* doorbragt, werd ik met dezelfde voorkomendheid en vriendelijkhed behandeld. De *Radja Dessa* deed alles wat hij maar dacht, dat mij genoegen kon doen. Ik werd dagelijks door hem en door zijnen broeder, den Pangeran Hadjie, bezocht, die altijd met eene groote kaart van *Norry* (een geschenk van den heer *LANGE*) aanrukte, waarop ik hem de namen aflas, die hij dadelijk met Arabisch karakter op den kant schreef.

Nadat ik nu het westelijk gedeelte van *Soembawa* had gezien, begreep ik waarom de Sultan mij zooveel menschen had medegegeven. Hij zocht daardoor de kleine vorsten in het westen te imposeren en te verschrikken, daar hij toch wel vooruit wist, dat een brief alleen niet zou imposeren. Verder was dit nog eene gelegenheid om, op naam en onder de bescherming van de „Kompagnie,” zijner schijn-souvereiniteit enige werkelijkheid bij te zetten, waartoe hij mijne reis tot voorwendsel nam, daar hij wel begreep, dat er van wederstand of tegenspraak niets zou inkomen, zoodra het Gouvernement of slechts de naam bij de zaak genoemd werd. Eindelijk nam hij mijne reis nog te baat tot eenen Staats Oeconomischen strooptogt, en liet, volgens de oude gewoonte en onder den naam van geschenken, eene kleine belasting heffen. Zijne lieden keerden ook zwaar beladen terug, terwijl zij met ledige handen vertrokken waren.

Den 4den September verliet ik *Taliwang*, begeleid door haast alle manries, die er waren. Wij trokken langs de rivier door het vruchtbare dal opwaarts naar het oosten. Hooger wordt het smaller en is het met boschien gevuld. Meer dan twaalfmaal trokken wij hier en daar door de rivier. In het bergdorp *Reba*, dat nog onder *Taliwang* behoort, bleven wij den nacht over. Hier keerde het vereerend van *Taliwang* terug.

Den 5den liep de weg altoos door bosch en door het gebergte. Eerst trokken wij den *Tamper Bajem* over, aan gene zijde van het daarop volgende dal, waar wij door de bedding der rivier over groote rotsblokken heen klommen, en toen den veel hoogeren *Goenoeng Soenkar*, dien wij even als den eersten bijna geheel te voet op- en afklommen, daar hij veel te steil was om te paard te kunnen blijven zitten.

Hier verkwikte en versterkte mij, zoo als ik het verwacht had, de frisse berglucht,—het kristal-helder water en de schaduw van het woud, want hier trekt men door digit-gebladerde

boschen, iets dat anders eene zeldzaamheid in het land is. Even zoo zelden vindt men bamboes zonder doornen en rottang, welke hier in de dalen echter menigvuldiger voorkomen. In het kort, ik was regt opgeruimd en voelde mij zeer gesterkt. 's Namiddags kwamen wij in het bergdorpje *Mögen*, dat op eenen heuvel als op een eiland gelegen is tusschen twee beken, die zich tot eene rivier vereenigen. Van hier af aan behoort weder al het land onder de onmiddellijke heerschappij van den Sultan, ofschoon nog nooit een der rijksgrooten zich tot hiertoe heeft gewaagd. Het gelcide van *Soembawa* beproefde nog eens, om hier een' dag langer te blijven. Het was hun maar te doen, om ook in de naburige gehuchten (want er liggen nog twee dorpjes in de nabijheid,) schatting te heffen. Vroeger waren de dalen hier veel beter bevolkt en bebouwd. Nu is alles stil en woest. De menschen zijn uitgestorven of verhuisd.

Den 6den trokken wij den ganschen dag door boschen en door het gebergte, door schoone dalen en over tamelijk groote rivieren verder. Wij kwamen somtijds menschen tegen, die van *Soembawa* terugkeerden, werwaarts zij rijst en bosch-produkten (rottang b. v.), op paarden en buffels geladen, gebragt, en zout, suiker en dergelijke daarvoor ingekocht hadden. De honden van zulk een' troep joegen ons een hert in handen, dat ons in het bivouac zeer te stade kwam.

Wij legerden ons aan den voet van het gebergte *Setemper*. Den volgenden dag trokken wij dit gebergte over, dat geheel met *allang* is bedekt en van herten wemelt. Op de hoogte hadden wij een heerlijk gezigt over het gebergte in het zuiden van het land, en de zee ten noorden tot aan den berg *Tambora*. In de lagere gedeelten treft men overal nog sporen van vroegere dorpen en rijstvelden aan.

Na 12 uren daalden wij aan de noordzijde van het gebergte af, en gingen door smalle dalen en gedeeltelijk drooge beddingen. Op de heuvels moet hier vroeger veel djattie-hout gestaan hebben. Tegenwoordig is haast alles omgehouden, terwijl voor de aanplant geen zorg wordt gedragen.

Des avonds kwamen wij in het dorpje *Sanamoeng*, dat door pandelingen van den *Des Adipatti* van *Soembawa* bewoond wordt.

Ofschoon hier niemand van onze komst onderrigt was geworden, en er geene bevelen waren gegeven om ons goed te ontvangen, deden de inwoners het toch van zelfs. Zij waren zeer verwonderd en verheugd eenen blanke te zien, en begrepen volstrekt niet, waardoor dat bezoek van uit de bergen, in plaats van uit *Soembawa*, kwam. Mijn togt kwam hun wat fabelachtig voor.

Den 8sten keerde ik eindelijk naar *Soembawa* terug. De weg derwaarts loopt door eene treurige en stoffige woestenij, waarop in de asch niets groeit dan de doornachtige *bidara* (*ziziphus*) en *kaijoe pilang* (*acacia*), waaronder apen, wilde zwijnen en hoenders in groote menigte gevonden worden. Na tien uur kwam ik op de hoofdplaats aan. Ik werd dienzelfden avond nog door de rijksgrooten bezocht. Van den Sultan hoorde of zag ik eigenlijk niets. De oude geschiedenissen begonnen weder op nieuw, en ik besloot *Soembawa* zoo spoedig mogelijk te verlaten.

Den 9den maakte ik toebereidselen, om het nabijgelegen gebergte *Batoe Lanteh* te beklimmen. Ik liet den Sultan nog eens weten, dat ik met prauwen binnen door de groo-

te baai terug wenschte te keeren, en verzocht hem die voor den 13den of 16den in gereedheid te doen brengen. Het heette, dat ik 4 dagen noodig zou hebben, ofschoon ik wel vooruit begreep, dat ik het in minder tijd doen kon. Men had mij zulke slechte paarden gegeven, dat ik te voet zou hebben moeten gaan, waren er niet op den weg andere paarden geprest. 's Middags overviel ons een hevig onweder, in weerwil waarvan ik den togt toch voortzette tot bijna aan het hoofd van eene beek, bij welke ik onder eene uitstekende rots eene drooge plek vond, waar ik den nacht doorbracht.

Den volgenden morgen vroeg bereikte ik de hoogste punt van den berg, ongeveer 5000 voeten hoog. In de rotsstukken bevonden zich zooveel ijzerdeelen, dat alle hoekmetingen met het kompas onmogelijk werden.

Nog denzelfden dag, den 12den, keerde ik weder van mijn uitstapje te *Soembawa* terug, waar mij niemand terugwachtte, en het den bewoners zeker onaangenaam voorkwam, dat ik in zulk eenen korte tijd terug kon zijn.

Ik had met het inpakken nu mijne handen vol.

Den 13den maakte ik eene statige afscheids-visite aan den Sultan, welke ik hier, als eene merkwaardige bijdrage tot de kennis van de mensen op *Soembawa*, uitvoerig verhalen en beschrijven zal.

De Sultan zat met twee zijner rijksgrooten aan de tafel, en achter hem op den grond zat een aantal mantries. Ik ving mijne rede aan den Sultan, (die zich niet, als die van *Bima* en *Dompo*, broeder, maar *mijnheer*, liet noemen,) aan met de woorden:

» Dat ik hem bedankte voor de ondersteuning, die hij mij in zijn land had doen geven," en ging toen verder:

» Echter ben ik in uw rijk niet zoo vriendelijk ontvangen als te *Bima* en te *Dompo*, en niet zoo broederlijk als op de laatste plaats, ofschoon ik het toch verwacht had, daar ik met dringende aanbevelings-brieven van den Gouverneur-Generaal en van den Gouverneur van *Celebes* gekomen ben. Uwe broeders hebben mij zoo behandeld, als zulks in den brief verlangd werd." (Hier haalde ik alles aan, waarover ik mij te beklagen had)." » Nu is het echter mijn pligt en mijn gewoonte, om alles wat ik gezien en gehoord heb, aan mijnen heer en meester mede te deelen, en dus zal ik mij ook te *Makassar* en te *Batavia* beklagen over de behandeling, die mij te *Soembawa* ten deel gevallen is. Alleen zou ik ook wenschen te kunnen zeggen, waarom ik zoo behandeld ben geworden. Ik kan slechts twee redenen gissen."

» Misschien meent gij het niet zoo opecht met ons, en zaagt gij niet gaarne dat ik uw land doorreisde. In dat geval ware het beter geweest mij zulks te zeggen, en ware ik niet tegen uwen wil in het land gebleven, en had ik mij veel moeite en onaangenaamheden bespaard. Of ik heb tegen u, uwe grooten en hoofden, of het volk, zonder het te willen of te weten, iets gedaan, iemand beleedigd of in zijne regten verkort. In dit geval bid ik u om mij zulks te zeggen, ten einde ik hier in het bijzijn van uwe grooten om vergeving kan vragen, hetwelk ik gaarne doe, wanneer ik niet goed gehandeld heb. Maar, wanneer er later klachten over mij worden aangeheven, zal ik ze als leugens beschouwen."

» En eindelijk, gij en de uwen waart te gierig, om mij met die gastvrijheid te behan-

» delen, die vroeger in het rijk van *Soembawa* te huis behoorde, en die mij overal vrijwillig werd aangeboden, ja zelfs door uw eigen volk.”

De Sultan was verstomd: hij zag zijne rijksgrooten aan; hij wist niet wat te antwoorden. Spoedig liet hij nog den 2den en vijsden rijksgroote, den *Kalie bela* en zoon (*Dea Samade*) er bij halen, en overwoog toen met hen welk antwoord te geven. Eerst wilde hij zeggen (zoals naderhand verteld werd,) dat men nog onbeschaasd op *Soembawa* was, en niet wist hoe Europeanen behandeld moesten worden. *Dea Samade* merkte echter aan, dat ik deze verontschuldiging reeds krachteloos had gemaakt, daar men vroeger en altijd zeer goed geweten had, hoe men met Europeanen moest omgaan, ja, dat de mensen in het geborgte het zelfs wisten, hoeveel meer dan de Sultan en de rijksgrooten, die dikwijs gezanten van het Gouvernement ontvangen hadden, dikwijs Europeanen zien en onlangs nog zes maanden op *Makasser* hadden doorgebracht. De Sultan vond, dat het eene ongemakkelijke geschiedenis was, en te meer, omdat die mijnheer gelijk had. »Hoe kon ik zoo dom zijn, »om dien heer zoo te behandelen?.... Eindelijk zeide de *Kalie Bela*, een oude vos: »Het is »het best, *Dewa*,” (zoo wordt de Sultan door de zijnen betiteld,) »dat men aan dien heer »zegt, dat gij nog jong en onervaren zijt, en niet altijd weet, hoe gij u te gedragen hebt.”

Dea Samade hield nu de beantwoordingsrede.

» Ja, gij hebt gelijk; wij hebben u niet behandeld, zoo als het behoort. De Sultan heeft mij opgedragen, om u uit zijnen naam en dien der rijksgrooten om vergeving te vragen. Vooral verzoeken wij, om onze schande niet bekend te maken op *Makassar* en te *Batavia*. Wij willen u daarvoor eeuwig dankbaar zijn, en ons gaarne eenige *opofferingen* getroosten; draag echter niet tot ons ongeluk bij.”

Ik antwoordde hierop:

» Dat ik mijnen heer en meester voor geen geld in de wereld zou willen voorliegen, of hem de waarheid verwijgen, en dat ik dus bij mijn besluit bleef om alles getrouw te verhalen. Wat de verschooning betrof, die kon ik niet geven. De Sultan was heer en meester in zijn land, en, zoo als hij mij ontving, moest ik het mij laten welgevallen. » Wanneer iemand den Sultan vergeven kon, dan was het het Gouvernement, dat mij gezonden had. Wanneer dat vergaf, zou alles vergeten en vergeven zijn.” En daarmede was de statige afscheids-visite afgeloopen, en ging ik weg, nadat ik nogmaals dringend om goede praauwen voor de reis binnen door had verzocht.

In het weggaan drukte de Sultan mij nog de hand, hield mij terug en herhaalde in goed Maleisch ongeveer hetgene *Dea Samade* had gezegd. Vroeger had hij hardnekig beweerd, dat hij geen Maleisch kon.

Het geschenk, dat hij mij geven wilde, namelijk een paard, meende ik af te moeten wijzen.

Den 11den zond ik den heer *Beth* naar het strand, om naar de beloofde praauwen te zien. Hij kwam terug met de tijding, dat er niets te zien was. De praauw, die voor mij bestemd was, lag lek op het strand, enz. Ik beklaagde mij ernstig bij den *Dea Samade*, en ging toen naar den *Bandar*, den *Hadjie Abdoel Maras*, dien ik verzocht mij praauwen te

verhuren, daar ik er toch van den Sultan geen kon krijgen. Dit veroorzaakte nieuwe beraadslagingen tusschen Sultan en rijksgrooten, van welke de een de schuld op den ander schoof. Dat, hetwelk in den tijd van 25 dagen, gemakkelijk afgedaan had kunnen worden, werd nu in één' dag en natuurlijk met tegenzin en moeite en slecht gedaan. Men rustte vier prauwen uit, eene groote voor mij en drie kleine voor het geleide.

Den 15den September verliet ik eindelijk de hoofdplaats *Soembawa* en trok met mijn goed naar het strand, waar het 's nachts nog werd ingeschept. Dien dag kwamen er nog ontvlugte prauwen (Boeginesche) met de tijding, dat zij ten noorden van *Poeloe Moijo*, door roovers-prauwen aangetast en op de vlugt waren gegaan. Men wilde mij nu overhalen, om van mijne reis door de baai af te zien. Ik bleef echter bij mijn voornemen, zelfs met gevaar van met de roovers slaags te zullen raken.

De Sultan liet zich echter er niet toe bewegen, om de prauwen met goede, moedige zeeleden (b. v. Boeginczen) te bemannen en te wapenen. Alles, zelfs rijst en andere levensmiddelen werden door den Bandar geleverd.

Den 16den September, vroeg in den morgen, liep ik met mijne prauwen uit; hetzelfde deden ook zes zwaar geladen prauwen van *Makassar*. Totdat wij *Tandjong Menangies* om waren, ging alles goed. Toen wij echter de straat *Salie* in wilden, stak de tegenwind zoo sterk op, dat wij ten zuiden van *Poeloe Moijo* het anker moesten laten vallen. Vóór ons lagen vijf prauwen achter een rif voor anker. Zoodra zij mijne prauwen zagen, gingen zij onder zeil en werkten met grote moeite tegen den wind op. Wij riepen eene boot aan met *orang badjo's*, die in de nabijheid vischten. Zij naderden ongaarne en gaven voor, dat zij van *Panjorang* in het westen van *Soembawa* kwamen. In hunne booten hadden zij eene grote hoeveelheid ruw nat katoen. Toen zij ons verlieten, roeiden zij met alle magt naar de plaats, waar de vijf prauwen zich teruggetrokken hadden. Ik liet ballast innemen, daar mijne prauw zoo hoog op het water lag, dat zij bij elke windvlaag dreigde om te slaan. Daarenboven was zij zoo lek, dat twee man elkander altijd aflost, om het water uit te hoozen. Het was dus ook niet mogelijk, om genoeg ballast in te nemen. Den volgenden morgen zochten wij verder in de baai te komen en geraakten door de sraat. Toen verhief zich echter de Z.O. wind op nieuw, en veel sterker dan daags te voren. De gemelde vijf prauwen roeiden digt onder den wal voor ons uit. Wij konden de opene zee niet houden, en gingen bij *Tandjong Ai Gajong* voor anker, waar wij den geheelen dag moesten blijven liggen. Ik zag de onmogelijkheid in, om met zulke prauwen en zulke mensen de reis verder voort te zetten; echter keerde ik nog ongaarne naar *Soembawa* terug. Daarom zond ik een' man aan wal, om de kampung *Lapie* op te zoeken, die eenige uren van het strand verwijderd ligt, waar *Dea Sahema* vertoefde en zijn broeder woont. De eerstgenoemde was opzettelijk gekomen, om mij te *Laboe Koeris* op te wachten, waar hij eene jagtpartij ter mijner eere wilde geven.

Ik liet hem zeggen op welke plaats ik mij bevond en om hulp vragen. Intusschen zagen wij op het strand tegen de rotsen eene prauw *Sopie* half ten onderste boven liggen. Kort daarna kwamen eenige gewapende mensen aan het strand, die ik aanriep en bij mij deed komen. Zij verhaalden, dat die prauw *Sopie* aan eenige Makassaren, die zich te *Ampang* gevestigd hadden, toebehoorde, en met rijst, katoen en dingding geladen was geweest. Daags te

voren was zij door de vijf praauwen, die wij gezien hadden, overvallen en genomen. Toen nog lag er een lijk en eenig katoen in, dat echter van bloed doortrokken was. De vijf praauwen waren dus roovers, en de *orang bado's* de spionnen, die ook bij den roof hun deel hadden gehad. Waarschijnlijk berigten zij den roovers, dat onze praauwen gewapend, zwaar bemand waren, en door Europeanen werden gevoerd. Daarom bleven de vijf praauwen niet in de baai, maar verlieten die ten N. door de straat *Batahaij* en naderden op nieuw, aan gene zijde (ten W.) van *Poeloe Moijo*, *Soembawa*. Daar vielen zij den *Vesuvius* in handen, die ze op het strand joeg en vernielde. Hadden zij den staat mijner bewapening en de lafhartigheid mijner Soembawasche bemanning gekend, dan zouden zij ons waarschijnlijk aangetast en ligt genomen hebben. Evenwel droegen de grote Makassaarsche praauwen, die met mij *Soembawa* verlieten, ook het hare bij, om de roovers uit de baai te lokken. Zij hadden waarschijnlijk door hunne spionnen berigten omtrent de lading en het doel der reis van die praauwen ingewonuen. Zij troffen ze ten N. van *Poeloe Moijo* aan, raakten er mede slaags, doch konden er geene nemen. 's Nachts kwam de tijding, dat *Dea Sahema* en zijn broeder *Dea Aroen* op den achtergrond der baai van *Banga* waren en mij met al hun gewapend volk wachtten. Ik liet mijn goed aan land zetten en zond de praauwen naar *Soembawa* terug. Ik trok nu naar het land *Lapie*, waar *Dea Aroen* woont. De weg derwaarts voert altijd door met asch bedekte vlakten, die met doornachtige struiken en slinger-planten begroeid zijn, of tusschen heuvels van vulkanische gesteenten, waar de paarden zich op de scherpe rotsen naauwelijks op de been kunnen houden. Nergens is er zoet water te vinden,—zelfs de rivier van *Lapie* is droog, en moeten de mensen, om water te vinden, diepe gaten in de bedding graven.

Ik liet den broeders van mijnen hospes mijn' reis mikroskoop zien; het zien van een huis hierdoor baarde hun de meeste verwondering.

Ik zond eene boodschap naar *Dea Ngampo* te *Plampang*, en verzocht hem koelies en paarden voor mij op *Brang Rea* gereed te houden, ten einde regt door naar *Ampang* te kunnen gaan, zonder den grooten omweg over *Plampang* te moeten maken. Hij liet mij trotsch antwoorden, dat de *Rea Ranga* van *Soembawa* hem had verboden, om mij buiten de negorij te helpen, en dat, als ik koelies wilde hebben, ik mij derwaarts moest begeven om ze zelven te halen. *Dea Sahema* was over dit antwoord zoo verbitterd, dat hij mij voorsloeg, om zijne lieden te verzamelen en te wapenen, *Plampang* te overvallen en den *Dea Ngampo* te tuchtigen. Ik bevredigde hem echter en merkte hem op, dat ik niet was gekomen om krijg te voeren, en verzocht hem daarbij om mij met zijne koelies tot *Ampang* voort te helpen, hetwelk hij dadelijk inwilligde. Op zijn verzoek stelde ik hem nog een getuigschrift ter hand, inhoudende, dat hij mij vriendelijk ontvangen en zich zoo lang, als ik op *Soembawa* geweest was, als een' oprogt vriend van het Gouvernement had doen kennen. Deze soerat *tjap* zal wel op de kinderen en kindskinderen overgaan.

Den 19den September vertrok ik vroegtijdig van *Lapie*. Ik liet mijn goed regt door langs *Laboe koelong* tot aan *Brang Rea* brengen. Toen laadde ik mijne geweren en reed, slechts door twec mijner jongens en een' bediende van *Dea Sahema* vergezeld, naar *Plampang*.

In galop reed ik daar door de poort binnen. Het schijnt, dat de weerspannigheid van den *Dea* reeds bekend was en men er de gevolgen van afwachtte, want vrouwen en kinde-

ren vlugtten in het veld. Ik liet *Dea Ngampo* roepen, die spoedig te voorschijn kwam onder honderden van buigingen en omgeven door wel honderd gewapenden. Ik behandelde hem zeer bedaard en belcefd. Op mijne vraag, waarom hij den vorigen dag zulk een antwoord had gegeven, ontkende hij eerst geheel,—verontschuldigde zich toen met de oude gewoonte en misverstand, en eindelijk met gebrek aan tijd om de koelies zoo spoedig bijeen te krijgen. Ik zag hem strak aan, trok mijn horologie uit den zak, (het was half tien), en zeide hem: »als er om elf uur geen 30 man en 7 paarden het dorp verlaten hebben en naar *Brang Rea* op weg zijn, dan verklaar ik hier luid, ten aanhoore van al de uwen, dat gij geen vriend van het Gouvernement zijt, en zal ik den Gouverneur van *Celebes* en den grooten heer te *Batavia* verhalen, welk een ellendeling gij zijt.” De *Dea* beefde over het geheele ligchaam, en al zijne getrouwden met hem. Stotterend bad hij om vergiffenis; alles, wat ik verlangde, zou geschieden. Eenige minuten later waren koelies en paarden op de been. Zij stonden reeds klaar, maar hij had het er werkelijk maar op aan laten komen, om te zien, of ik den moed had ze te komen halen. Nu werd hij zoo mak als een lam,—onthaalde mij, en deed mij met al zijne mantries uitgeleide tot *Brang Rea*, waar hij een groot middagmaal liet aanrichten. Om één uur kwamen mijne goederen met de koelies van *Dea Sahema*, welke juichend afscheid van mij namen en vertrokken. Ook van *Dea Ngampo* scheidde ik als vriend.

Eerst na zons-ondergang bereikten wij *Ampang*. Hier verzocht ik op nieuw den *Dea Kroija* om praaufen, om toch de reis door de baai voort te zetten. Hij wilde ze mij niet geven, daar hij voor mij de roovers vreesde. Eerst toen ik hem schriftelijk verklaarde, dat het mijne eigene begeerte was en dat hij dus, in geval van ongelukken, onschuldig en niet verantwoordelijk was, willigde hij mijn verzoek in.

Den 20sten vertoefde ik te *Ampang* en in de omstreken, en reed 's avonds naar het, op zoo wat een uur afstands gelegen, strand, waar ik mij inscheepte. De mensen en goederen werden op twee praaufen en twee kleine sampangs verdeeld. Eerst laat kwam alles in orde, en roeiden wij in helderen maneschijn onder het gebergte achter *Poeloe Rakiet* door, tot zoo wat voor de opening van *Laboe Kowanko*,—wendden toen en zeilden door in de baai van *Gempo*, die in het gebied van *Dompo* ligt, waar wij ook den 21sten des voormiddags gelukkig aankwamen, en waar ik den nieuwe gezaghebber, den heer *SAPENO*, aantrof, die op reis naar *Soembawa* was om geïnstalleerd te worden. Ik was regt blijde, dat ik het rijk van *Soembawa* uit, en van alle onaangenaamheden bevrijd was.

§ 6. Togt naar en door Bima. Terugkeer naar Makassar.

Den 22sten des morgens vroeg verschrikte ons eene hevige aardbeving. Ik trok denzelfden dag nog naar *Dompo*, waar mij de Sultan met de oude hartelijkheid ontving. Den 23sten kwam hij mij met al zijne rijksgrooten bezoeken. Hij vroeg mij of ik brieven voor den Gouverneur van *Makassar* en het Gouvernement voor hem mede wilde nemen, in welke hij vroeg om eenige stukken geschut, geweren en amunitien. Hij wilde gaarne het bedrag met sappanhout, en, als men ze vinden kon, ook met remonte-paarden betalen.

Ik beloofde hem niet alleen den brief te zullen medenemen, maar ook zijn verzoek bij gele-

genheid te zullen ondersteunen. Volgens echt landsgebruik, kon de brief vóór mijn vertrek van *Bima* niet gereed komen, waarom ik hem ook niet kon medeneemen.

Op het verzoek zal ik ter behoorlijker plaatse weder terugkomen.

De Sultan verzocht mij eindelijk nog uit naam zijner rijksgrooten, om het Gouv. de verzekering te geven van hunne opregte verkleefdheid. «Mijn hart zwelt, wanneer ik er aan «denk, dat het Gouv. ons niet vergeet, waarmede wij reeds meer dan honderd jaren verbonden zijn en ook altijd verbonden wenschen te blijven. Daarom heeft mij uwe rcis ook «zoo verheugd, omdat zij een bewijs is, dat men ons niet vergeten heeft” Wij namen als ware vrienden afscheid van elkander.

Ik had voor den Sultan een' zeer ouden, acht voet langen teleskoop, en een gewoon zakperspectief weder schoon gemaakt, waarover hij zeer blijde was. De teleskoop is een geschenk uit den tijd der Kompagnie, en was in zulk eenen langen tijd niet schoongemaakt, dat men de glazen in het gelicel niet meer zag, en dus nog veel minder er door zou hebben kunnen zien. Zoodra hij schoon was, rigtete ik hem op de juist opgekomen volle maan. Het was verrassend om den diepen indruk te zien, dien dit nieuwe gezigt (want de Sultan had het instrument zelf nog niet gebruikt,) op alle aanwezenden maakte. Haast beving hen een soort van vrees, om lang en dikwijs naar de zoo reusachtig geworden maanschijf te zien.— Na veel moeite was de Sultan er eerst toe te bewegen, om tot afscheid een glas portwijn te drinken, waarvan de smaak hem, maar nog meer eenigen zijner rijksgrooten, overigens medeviel.

Het was nog nacht, toen ik den 21sten September *Dompo* onder het gejuich en het gezang van het geleide verliet. Men dreef zelfs de beleefdheid zoover, van mij bij het vertrek met kanonschoten te salueren. Reeds om negen uur kwamen wij in het groote Bimanesche dorp *Silah* aan. Ik bemerkte tot mijne verwondering, dat, in weerwil van mijne schrifstelijke aanvraag, er van *Bima* geene bevelen waren om mij te helpen. In plaats van namelijk dadelijk naar *Bima* terug te keeren, had ik plan, om eerst den *Goenoeng Prewa* in het Z. er nog bij te bezoeken, waar een erts moet gevonden worden, die somtijds voor tin wordt uitgegeven. Ik kreeg in *Silah* paarden en koelies, wie ik den stelligen last gaf, tot aan *Tenteh* aan den voet van dien berg te gaan, werwaarts de weg zoowat $2\frac{1}{2}$ tot 3 uren lang is.

Ik kwam in *Dongo Bolo* half weg aan, en vond er mijne goed nog niet, dat toch een uur vóór mij was vertrokken. Ik wachte van 11 tot 'smiddags 2 uren. Er kwam niets. Ik reed nu alleen naar *Silah* terug, en nu bleek het, dat de koelies mijn pakkaadje slechts over de rivier gebracht, en het in een klein dorpje hadden nedergezet, — waarna zij heel bedaard naar huis waren teruggekeerd. Zoo had men op eenen afstand van $1\frac{1}{2}$ uur drie keeren de koelies verwisseld, ja soms van 10-20 minuten. Dit, gaf men voor, was oude gewoonte. Ieder dorpje verleent slechts bijstand tot aan het naaste dorp. Om 4 uren was alles te *Dongo Bolo* bij een. Van hier zouden de koelies doorgaan tot *Tenteh* en niet meer verwisselen, daar het slechts een uur afstands was. Vijf minuten voor *Tenteh*, in het dorp *Simili*, zetten zij op eens het goed neder, en liepen er van daan. Er moesten dus nog eenmaal koelies gezocht worden. In *Tenteh* weer dezelfde geschiedenis als in *Lopokh*; men weigerde alle hulp, eten, huisvesting enz., en wees mij een padielhuisje voor nachtkwartier aan.

Toen ik juist op het punt stond, om zelven mij het noodige te verschaffen, kwamen eindelijk

de bevelen van *Bima* aan. Den volgenden morgen kon ik geen' wegwijzer, noch paarden, noch een geleide vinden. Het werd laat en ik gaf, daartoe gedwongen, de reis naar *G. Prewa* op, en keerde nog denzelden dag naar *Bima* terug, waar ik op den namiddag van den 25sten September, na een afzijn van 54 dagen, terugkeerde, niet zonder echter op *Belo* eveneens eene weigering van hulp ondervonden te hebben.

Ik liet dadelijk aan den Sultan kennis geven van alles wat er in zijn land op mijne terugreis was voorgevallen, beklaagde mij ten ernstigste en verlangde, dat hij de schuldigen zou straffen. Het bleek dat hij, als altijd, vóór het amfioenschuiven de noodige bevelen had gegeven. Zijne mantries, — waardige dienaren van zulk eenen heer, — ontvingen de bevelen, gingen eerst opium-schuiven, sliepen den volgenden dag door, en vergaten gedurende twee dagen den last van den Sultan te volbrengen. Zoo iets behoort in *Bima* tot de dagelijksche voorvallen. Bij mijn eerstvolgend bezoek maakte ik den Sultan er oplettend op, hoe ongelukkig zulk eene verregaande nalatigheid voor zijn land was. Hij gaf mij volkomen gelijk, en rookte toen even als vroeger door, en zijne ondergeschikten met hem, en alles werd vergoten. Men zond naar den *G. Prewa*, om de voormelde erts voor mij te halen. Men bracht mij witte steenen (opal).

Ten einde in *Bima* niet meer ziek te worden, besloot ik slechts zoo lang te blijven, als mijne verzameling en mijn journaal zouden vereischen. De Heer *Beth* werd ziek, en verklaarde dat hij zulk eenen vermoeijenden togt niet meer mede kon maken. Ik zocht daarom eenen jongeren geleider.

Reeds den 28sten kreeg ik weder eene kleine aanmaning van koorts. Desnietegenstaande maakte ik de reis naar *Sapie*. Ditmaal stonden de koelies overal klaar, behalve in een enkel dorp, waar het weder moeite kostte. Ik had ook mantries van den Sultan mede, welke mij overal helpen en bijstaan moesten. In ieder dorp, al was het slechts een kwartier vermoesten de koelies verwisseld worden. Om niet te veel tijd te verliezen, liet ik het alleen dáár toe, waar de menschen reeds aan den weg wachitten en dadelijk door konden gaan. Ik trok het lieve, goed-behouwde en sterk-bevolkte dal van *Bima* door, tot aan den voet van het plateau op den berg *Waba*, op welken ik om vier uur aankwam en ontbeet.

Men trekt nu lang over onvruchtbare kale heuvelen, tot men aan gene zijde in het oosten in het dal van *Sapie* komt, dat mede goed bebouwd is. Tegen twee uur kwam ik te *Sapie*, welligt het grootste dorp van het land, aan. Ik werd zeer goed ontvangen en in de groote overoude en donkere «*Roemah kompanie*» gehuisvest.

Den 1sten October verliet ik, vergezeld van meer dan 40 gewapenden, reeds om 4 uur *Sapie*. Dit was voor de zecroovers, die zich somwijlen in de baai, waar wij doorkwamen, ophouden. Wij trokken om de hellingen van het gebergte *Maria*, welke in de zee uitlopen, en gingen nu eens over hooge bergruggen, dan eens rondom baaijen, die er tusschen verborgen liggen. Wij hielden rust aan de bronnen van *Loka*, en naderhand aan de rivier van *Tenge*. Hier zouden wij den nacht moeten doorbrengen, daar er verderop geen water meer te vinden was. Het was echter pas 1 uur. Ik vroeg daarom aan de koelies, of zij nog verder wilden of konden, en dat ik, naarmate zij zulks verlangden, gaan of blijven zou. Eensstemmig antwoorden zij, dat zij tot *Wiera* wilden doorgaan. Wij braken dus op en doortrokken eene drooge, slechts zelden door boomen beschaduwde, grasvlakte, waar eene onge-

loofselijke menigte paarden en buffels was. Eerst tegen zonsondergang kwamen wij in het groote dorp *Wiera*, waar ik ook slechts één' nacht vertoesde.

Den 22sten trokken wij eerst opwaarts door een dal, en toen over den steilen berg *Tjewoe*, een' hoogen bergrug, die een gedeelte uitmaakt van het gebergte *Maria* en zich tot aan de zee uitstrekkt. Aan gene zijde daalden wij af in het bekkoorlijk diep dal van *Ralea*, hetwelk de twee bergen *Mongo Lewi* en *Maria*, dezen ten oosten, genen ten westen, van elkander scheidt. Bijna altijd trokken wij berg op en berg af, gaande over lange en steile bergruggen, die tot in de verte met djattie-hout begroeid zijn. Toen wij den hoogen bergrug van *Lela* overgetrokken waren, kwamen wij in een zij-dal van het groote dal van *Bima*, waar wij des avonds om vijf uur weder aankwamen. Eenige der kampongshoofden, welke mij zoo slecht ontvangen en behandeld hadden, trof ik den 8den te *Bima* aan, waar zij door den Sultan beboet werden, en naderhand mij om vergiffenis moesten komen vragen voor hun onheusch gedrag.

Ik maakte mij gereed voor eenen togt, en wel naar het bergland van *Dompo*, ten W. van de baai van *Bima*. Nog nooit had een Europeaan, noch een gezaghebber van *Bima*, noch zelfs een burger van *Bima*, het gewaagd om dit gedeelte van het land te bezoeken. Men verhaalde elkander de wonderlijkste dingen van het land en zijne bewoners, maar voornamelijk van de daar aanwezige en den Europeaan vijandig - gezinde bergduivels. Men rekende mij stellig voor verloren; wanneer ik, zoo als men zeide, het waagde om er heen te gaan, zou ik daar reeds door de bergduivels omgebracht worden, of terugkomen en dan naderhand toch sterven. Met moeite kon ik onder de burgers een' derden begeleider vinden, omdat de tweede ten gevolge der driecdaagsche reis naar *Sapie* en *Wiera* ook ernstig ziek lag.

Den 7den October scheepete ik mij in mijne prauw in naar *Belo*, ten Z. van *Bima*, van waar ik naar *Tenteh* reed. Ik werd hier ditmaal zeer goed onthaald, doch vertoesde niet lang, maar reed na het ontbijt tot aan den Z. voet van het gebergte *Prewa*, welks helling wij eenige honderd voeten beklommen, en eindelijk door de bedding einer beek voortdronken tot aan de plaats, waar de reeds vroeger vermelde erts gevonden wordt. Ik herkende de naakte, rotsachtige plaats dadelijk voor een' uitgebranden solfatara, waarvoor niet alleen pleit het oppervlakkig uiterlijk, maar ook de aanwezige zuivere zwavelkorst, de opgeloste aluin-kleurige trachiet, en eindelijk eene bron, waaruit dropsgewijze mineraalwater lekt. De erts nu is, volgens de onderzoeken van den heer MAIER te Batavia, zwavel-ijzer. Het komt vóór in zeer dunne lagen, vermengd met en verspreid in eene breiachtige trachiet-oplossing. Ik vond maar twee lagen van een' vinger dikte. Deze ijzer-erts is stellig van eene betrekkelijk zeer nieuwe formatie, die in de laatste periode van de werking van den solfatara van den *Prewa* nedergeploft is. Waarschijnlijk is de hoeveelheid ijzer in de zwavelkies een gedeelte van den trachiet geweest, die zich met de zwavel van de uitstroomende gas, gedurende de oplossing, verbonden heeft en als zwavelkies neérgeploft is.

Ik bleef niet lang bij den solfatara, maar ging nog naar *Silah*, waar ik des avonds zeer laat aankwam.

Den 8sten klom ik in het gebergte tot aan het hooggelegen bergdorp *Padjo*, aan den voet van den berg van dien naam, waarvan de zuid-oostelijke kruin *Aroe Hassa* genaamd wordt.

Ik zag dadelijk, dat ik met goede mensen te doen had, die, wel verre van kwaadaardig en gevaarlijk te zijn, zoo als in *Bima* verhaald wordt, haast kinderen naar geest en hart genoemd konden worden. *Padjo* is namelijk een der dorpen, die door de *orang Dongo* bewoond worden. Ik liet de toebereidselen voor de beklimming van den *Aroe Hassa* maken en ging in de omstreken planten zoeken. Ik vond den boom, die in de botanie *Semecarpus Anacardium*, en bij de inboorlingen *Kajoe Ringies* genoemd wordt. Ik wilde levende takken er van hebben. De mensen, die ik bij mij had, weerdien mij af, terwijl zij zeiden dat de boom een scherp en gevaarlijk sap bevatte, dat de huid verbrandde. Ik geloofde hun niet en snoed zelf den tak af, zonder dat ik eenig letsel kreeg. Verwonderd riepen zij allen, dat ik geen mensch was, maar een »*Dewa*.“ Ik hoor, dat dit sap werkelijk vergiftig is en op het vel blaren trekt, even als het sap van verscheidene soorten van de *Rhus*,—maar niet bij alle mensen. Het was toeval, dat ik voor de werking niet vatbaar was. Dit toeval bracht mij, in weerwil van mijne verklaring over de ware toedracht der zaak, in den reuk van eene godheid te zijn.

Den volgenden dag beklim ik den *Aroe Hassa*, waarop zelfs nog geen inboorling is geweest. Toen wij boven kwamen, was helaas! alles bewolkt, en kon ik op dezen hoogsten bergtop van het rijk van *Bima* geene opnemingen doen. Wij vingen een levend hertje, dat door de moeder verlaten was. De gidsen zagen hierin te meer een bewijs, dat ik een bovenmenschelijk wezen was, dewijl de berggeest mij het hert ten geschenke had gegeven. 's Mid-dags verliet ik *Padjo* nog,—trok het gebergte aan den zuidkant om,—en reed tot aan *Mangeh*, ook een bergdorp, dat van den nabij doch hooger gelegen *Embawa* door eene diepe kloof, waarin een bergstroom bruist, gescheiden wordt.

De mensen van *Mangeh*, even als die van *Padjo*, hebben grootendeels hunne eigendomme-lijkheid verloren, en zich gedeeltelijk met de mensen uit de vlakte vermengd. Te *Embawa* daarentegen en in de dorpen, die ik verder nog doortrok, wonen nog de echte *orang Dongos*. Ik werd te *Mangeh* ook zeer goed ontvangen, en had moeite om al de geschenken te weigeren, die men mij bracht, *kippen*, *vruchten*, *maïs*, *kemirie-pitten*, enz. De gidsen van den Sultan, die het waagden om uit mijnen naam en uit dien van den Sultan geschenken en zelfs geld te pressen, haalde ik duchtig door, en gaf het gepreste aan de arme vrees-achtige bergbewoners weder terug, waardoer ik hunne genegenheid en hun vertrouwen in groote mate verwierf. Zij vertelden onder elkander, dat ik gekomen was om het land op te nemen, dewijl de Kompagnie het in bezit wilde nemen. Zij zouden dit gaarne zien, omdat er dan een einde zou zijn aan de afhankelijkheid, waarin zij door den Sultan en de rijksgrooten gehouden worden, en zij zich eindelijk rustig in het bezit hunner goederen zouden kunnen verheugen. Ik mengde mij in zulke gesprekken in het geheel niet.

Den 10den zette ik de reis aan de afhelling van den berg voort. Het gaat nu altijd dwars over bergruggen met steile wanden, tusschen welke even zoo vele diepe en smalle dalen loopen, waarin bergstromen vloeijen, van welken er velen uitgedroogd zijn. Op de bergruggen hoog boven de rivieren liggen de dorpen. In *Oö* waren er noch vrouwen noch kinderen te zien. Zij waren gevlugt of hadden zich opgesloten. In *Kananta* en *Toenta* waren zij minder bevreesd. Van het laatste dorp daalde ik weer tot aan de zee af, en vond bij de zooge-naamde Portugesche grot, of bij *Batoeh Pah*, de Bimanesche burgers en eenige rijksgrooten,

die zich met jagt en vischvangst vermaakten en mij afwachten. 's Avonds keerde ik met hen op de prauw van den *Radja Bitjara* terug.

Ik hield mij van nu af aan bezig met het inpakken van het verzamelde, en met het bij-eenbrengen van opgaven over den handel, de geschiedenis en de taal des lands. Grootere toeren deed ik niet meer, omdat ik van *Makassar* een vaartuig wachtte, dat mij, ingevolge het door mij te dier plaatse aan den Gouverneur gedaan verzoek en de door hem gedane vriendelijke toezagging, zou komen afhalen. Gelegenheid naar *Java* was er niet meer, en om de nabijzijnde westnoesson ook niet meer te verwachten.

De *Radja Bitjara* rigtte nog een feest aan, waarop ik gelegenheid had, de wijze van dansen en zingen in het land te leeren kennen. Tweemaal voer ik naar het nabijgelegen eilandje *Poeloe Kambing*, waar ik eene menigte zeer zeldzame zeegewassen opdeed.

Ik maakte mijn afscheidsbezoek bij den Sultan en verzocht zijne toestemming, om aan boord van zijne bark »de *Boerong Laut*» naar *Makassar* mede te mogen varen. Ik kreeg ze natuurlijk gemakkelijk en sloot, nadat ik tot den 20sten October te vergeefs op de aankomst van een schip van *Makassar* gewacht had, met den Djoeragan een contract voor de overvaart.

Den 22sten verliet ik de baai van *Bima*. Ons schip was volgepropt met mensen en goederen. De wind was gunstig. Daar echter niemand aan boord zich bijzonder afgaf met de leiding van het schip,—de djoeragan sliep of opium rookte,—en ieder matroos naar eigen goed-vinden stuurde, voeren wij den 23sten tusschen de zoogenaamde *Postillons*-eilanden, waar wij ons den 24sten eerst uit werkten. Toen ik merkte, dat het schip naar *Saleijer* zou varen, nam ik de leiding van hetzelfe over, en was ik zoo gelukkig het den 25sten in de goede rigting van den Z. W. uithoek van *Celebes* te brengen.

Denzelfden avond kwamen wij nog op de rede van *Makassar* aan, waar ik vernam, dat de *Dolfijn* naar *Bima* opgezeild was om mij te halen. Hij had eene lange reis gehad, had op *Barie* vertoefd, en was eerst na mijn vertrek te *Bima* aangekomen.

§ 7. Bezoek op Bonie en terugreis naar Java.

Toen ik te *Makassar* kwam, was er geene gelegenheid om naar *Java* terug te keeren. Daarentegen wist ik, dat er een stoomschip aankomen en, na het afleggen van een bezoek op *Bonie*, naar *Java* terug keeren moest. Dit verschafte mij dus den tijd, om bij het afleggen van het bezoek mede te kunnen gaan, waartoe de vriendelijke vergunning van den heer Gouverneur mij bereidwillig werd gegeven.

Den 16den November verlieten het stoomschip *de Etna*, de brik *de Haai*, en de schoener *de Banka* de rede van *Makassar*. Ik zelf bevond mij aan boord van *de Haai*. Den 17den bragten wij het tot in de met eilanden bezaaide baai van *Bonie*, waar ons in den namiddag eene geheele flotille van prauwen begroette en volgde. Den 18den bereikten de schepen de rede van *Bonie* of liever van *Badjoea*, die om hare riffen gevvaarlijk is, waarom de groote schepen bijna een mijl van wal moeten ankeren.

Den 19den gelukte het aan de *Etna*, na herhaalde manœuvres, om nader bij land te komen, als ook om de andere schepen daar te brengen, zoodat het landen veel gemakkelijker werd en nog denzelfden dag plaats had. Voor het gezelschap was er een groot geregeld kamp gebouwd, om-

geven door nieuwe wegen, grachten en heggen. Tusschen de andere gebouwen kwam het huis voor den gouverneur en zijn gezin met zijne ruime vertrekken, eet- en ontvang-zalen voordeelig uit. Het kon, van uit een Boegineesch standpunt beschouwd, een vorstelijk gebouw genoemd worden, ofschoon slechts uit hout en stelen van palmladeren vervaardigd.

Eene verdere beschrijving kan overbodig geacht worden, dewijl het gouvernement van andere kanten ingelicht is of worden kan. Evenmin wil ik uitwijden in de beschrijving der officiële bezoeken en tegenbezoeken, die alle volmaakt op elkander gelijken, en waarvoor ook bevoegder beschrijvers gevonden zullen worden. Ik bepaal mij hier tot eenige opmerkingen over het land en de bewoners, waarvan ik echter verwacht had meer te zullen zien, dan werkelijk wel het geval is geweest. *Bonie* ligt in eene groote vlakte, die zich langs de baai van het Z. naar het N. uitstrekkt. Eerst op eenigen afstand verloonen zich kleine heuvelen, die in dezelsde rigting loopen, waarachter zich het gebergte verheft, hetwelk *Bonie* van *Makassar*, *Tello* en de noorder-districten scheidt. In het zuiden naderen deze heuvelen meer en meer de kust, tot dat zij deze raken, terwijl nog verder de hooge *Loempoe Batang* of *Piek van Bonthain* de kom sluit;—hetwelk in het N. op dezelfde wijze geschiedt door den veel grooferen en welligt ook hoogeren berg *Loehoe*, even als de eerstgenoemde een vulkaan, voor zoo ver men dit kan bepalen naar den uiterlijken vorm. De vlakte nu en de omliggende heuvelen behoren tot de jongste kalk-formatie, die zich zoo ver over den Indischen Archipel uitstrekkt, dat zij meest overal de vulkanen omvat. Dikwijls ligt de kalk bovenop, en dan is de bebouwing van het land volstrekt onmogelijk, of op zoo weinig diepte onder de humus, dat deze, zooals meestal het geval te *Badjoa* is, maar één voet dikte heeft. Ook dan kan de vruchtbaarheid niet zeer groot zijn, en veronderstel ik ook, dat het meer binnenlandsch gelegen land vruchtbaarder is dan de omstreken van *Badjoa*. Deze zijn overigens bijna geheel bebouwd. Daar het gebergte ver af gelegen is, en buitendien het slechte weder ons noodzaakte in het kamp te blijven, viel er aan groote togten of aan het maken van een' togt, waarop men eenen rijken buit van botanische voorwerpen kon opdoen, niet te denken. Evenwel vond ik in de onmiddellijke nabijheid nog veel nieuws. De koffij van *Bonie*, die geëxporteerd wordt, moet zeker uitsluitend in de binnenlanden geteeld worden. Op de heuvelen verbouwt men voornamelijk katoen, maïs en berg-rijst. In de vlakte vindt men meest niets als sawah's. Suikerriet herinner ik mij niet gezien te hebben, echter wel aanplantingen van Indigo. Paarden zag ik te *Bonie* minder dan ik verwacht had, en werkelijk bijzonder fraajje niet één, of slechts zeer weinige. Bij de 66 paarden, die ten geschenke aangeboden werden, was er niet één fraai. Of nu de paarden in het algemeen, of ten minste de schoone, naar de binnenlanden waren gebragt, om ze daardoor aan de hebzuchtige blikken van de blanke bezoekers te onttrekken, durf ik niet te bepalen. Zeker is het, dat ook de particuliere personen van het gezelschap mooije paarden wilden koopen, doch niet slaagden; ik herinner mij niet meer, of er wel één paard gekocht is geworden.—Wild schijnt er in overvloed te zijn. Dit ervoeren wij echter niet door de feiten van de Nimrods uit ons gezelschap, die ten getale van 14 in een' halven dag maar één snip schoten; maar door de Boeginezen, die zooveel herten ten geschenke in het kamp zonden (eenmaal 28 te gelijk), dat men ze niet op kon en er een gedeelte bediersf. Even zoo groot schijnt de rijkdom aan visch op de reede te zijn.

Het klimaat van het land schijnt niet van het vriendelijkste. Daar *Bonie* ook reeds in gene
23de DEEL. 1850.

helft van den Archipel ligt, waar de oost-moesson de regentijd is, hadden wij er in December of den droogen tijd moeten zijn; in plaats van drooge dagen te hebben, waren wij te *Badjoa* gedurende 13 dagen maar één dag aan wal en maar één dag op de reede zonder regen. In den eersten tijd van ons oonthoud woeijen de winden meest in cene westelijke rigting,—in het laatste echter meest in eene oostelijke, met bepaalde neiging om in het zuiden te komen. De zeewinden kwamen altijd in eene rigting tusschen het oosten en zuiden in. Men zeide, dat het drooge of goede saizoen zeldzaam anders was, en dat het zich van den regentijd daardoor alleen onderscheidde, dat het in het eerste veel, maar slechts korten tijd aanhoudend, terwijl het in het laatste haast altijd regende.

Het volk heeft een' vrij gunstigen indruk op mij gemaakt, en ofschoon het zich, om zoo te zeggen, in feestgewaad en in feest-karakter voordeed, geloof ik, dat men het onregt aan zou doen, wanneer men het wilde beoordeelen naar die avonturiers, die den geheelen Indischen Archipel met hunne prauwen doorvaren en daardoor wel in kennis en doortraptheid toenemen, maar zelden in eerlijkheid en regtschapenheid. Zulk eene eenzijdige beoordeeling is daarom ook nog veel gebreklijker, omdat daarbij twee voorname standen van het volk niet in aanmerking kunnen genomen worden: de geheele landadel, namelijk de leenheeren, en de landbouwers, die het land niet verlaten. In het algemeen kan men de gastvrijheid en hartelijkheid, waarmede wij ontvangen werden, niet genoeg roemen. Men deed werkelijk alles, wat men maar veronderstellen kon dat ons genoegen kon doen. Indien er nog eenig wantrouwen mogt bestaan hebben tusschen waard en gast, week dit geheel op het einde van ons oonthoud. Uit een politiek oogpunt beschouwd, heeft het bezoek op *Bonie* oneindig veel goeds gedaan, en zal het zelfs voor den bloei van *Makassar* niet zonder gunstige gevolgen zijn. Wat ons bij den Boegineschen adel terstond bevalt en inneemt, in vergelijk met dien van *Goa*, is zijne desigheid en ingetogenheid. Speelzucht, en genot van sterken drank en van opium schijnen in het algemeen voor iets onbeschaafds gehouden te worden, ja zelfs veracht te zijn. Vele van de riksrooten onthouden zich ook van de veelwijverij. In kleeding is de adel, ten minste in gehuwden staat, zeer eenvoudig, terwijl de kinderen daarentegen met gouden en zilveren sieraden en djimats (amulettten) geheel behangen zijn. En niet alleen zijn ze eenvoudig, maar, de vrouwen ten minste, ook vrij zindelijk gekleed. In welrickend water schijnen zij allen een groot behagen te scheppen. Het gepeupel gedroeg zich overal, waar wij kwamen, zeer ordelijk, en viel ons niet door indringendheid lastig, dan toen het er op aankwam om bij onze afreis in het kamp de ledige flesschen, waarvan er eene buiten gewone menigte voorhande was, te bemagtigen.—Veel kunstvlijt schijnt er niet te bestaan. De kampongs zijn onzindelijk, en de op hooge palen gebouwde huizen in een' opvallend slechten toestand, zoodat zij dikwijls veel overeenkomst met eene zeef hebben, waar men overal kan doorzien. De kleeding der meesten is arm, smerig, versleten en dikwijls haast nul. De fijne Boeginesche kleedjes en het fraaije vlechtwerk van lontar-bladeren worden meer door de vrouwen van hogerent stand tot tijdverdrijf en eigen gebruik gemaakt, dan door de lagere volksklasse. Daarom was het ook onmogelijk om zich fijne werken der kunst door aankoop te verschaffen.

De uitstekendste persoon in het geheele land, door verstand en verdiensten, is zeker *Toemie Lalang* of riksbestierder, tot wiens kleinzoon ik goedgunstig ben aangenomen. Hij is een

man van cc. 70 jaar (dan eens zeide hij zich ouder, dan eens jonger), van eene reusachtige gestalte, nog zeer vaardig, werkzaam en vrolijk. Hij bemint vrolijke gesprekken, en legt daarbij meestal eenigen geest aan den dag, waarvan hij dan ook niet dadelijk kan afstappen. Bij de werkzaamheden is hij onvermoeid en spreidt overal de noodige énergie ten toon, terwijl hij een volkomen en buitengemeen diplomaat moet zijn. Zeker is hij van het geheele land de man, die het Gouvernement het opregtste toegeadaan is. Dit heeft hij gedurende zijn geheele leven bewezen. Het bezoek van den Gouverneur maakte hem bovendien gelukkig en enthousias!. Hij informeerde zich zeer naar den toestand van Europa, de gewoonten en uitvindingen,—en toonde in zijne vragen een gezond oordeel, en in zijne antwoorden eenen door dringenden geest en eene snelle bevatting. Bij feestelijke gelegenheden liet hij een zwaard met zich mededragen, dat SPEELMAN eens aan een' zijner voorouders voor trouwe diensten had gegeven. Natuurlijk is dat zwaard een familie-heiligdom geworden, en zou, voor welke sommen ook, nooit verkocht worden. De enige vrouw van den *Toemie Lalang*, met wie hij reeds sedert 80 jaren leeft, is haar' man in invloed in het land, in vaardigheid en in gezondheid in het geheel niet,—in doorzigt en in geest slechts weinig ten achteren.—Het is jammer, dat er van de zijde van het Gouvernement niet een jong mensch wordt aangemoedigd, om zich met de studie van de Boeginesche taal, literatuur en geschiedenis bezig te houden, en de politieke en maatschappelijke, haast middeleeuwsche, instellingen te leren kennen;—over welke zaken ik mij hier niet uitlaat, daar men zulke ingewikkelde verhoudingen niet in den tijd van 18 dagen leert kennen, en men dikwijls met gebrekke, altijd met onvolledige opgaven te berde komt, wanneer men op de haast stéréotyp geworden verhalen en verklaringen bouwt. Alleen het wetenschappelijk gewigt van de Boeginesche taal en letterkunde zou zulk eene zending verdienen; nog meer echter het standpunt, waarop dit volk in den Indischen Archipel staat,—zijne verhouding tot het Gouvernement, en zijn magt en zijn handel. Later zouden de diensten, die zoo iemand kon bewijzen, de onkosten rijkelijk vergoeden, welke eene langere ondersteuning veroorzaakte.

Bovendien is de kennis van de Boeginesche taal, in zoo verre zij de meest-verspreide is, bijna de sleutel tot de kennis van het zuidelijk *Celebes*, en onontbeerlijk, om nog verder door te dringen in de daarin gelegene onafhankelijke rijken.

De Gouverneur had de goedheid mij in het bijzonder aan den koning voortestellen, en mij aan hem en aan den *Toenie Lalang* aan te bevelen. Hij vroeg ter loops, of ik de binnenlanden mogt bezoeken, om planten en geneesmiddelen te zoeken. Men zeide van ja, en beloofde alle mogelijke hulp en bijstand. Zoo lang de *Toemie Lalang* leeft, zou zulk een reis in deze onbezochte streken wel gelukken. Hoe de Boeginezen na zijnen dood zullen denken, is niet vooruit te zien.—Van een terugreis over land naar *Makassar* zag ik af, omdat het weder zoo slecht was, en ik mij niet op eene landreis had voorbereid.

Den 1sten December verlieten wij het rijk *Bonie*. Den 3den bragten wij te *Boeloekomba* door; den 5den te *Bonthain*, waar wij den schoonen waterval bezochten, die zonder twijfel de schoonste is, dien ik nog in *Indie* gezien heb.

Den 7den December was het geheele gezelschap weder te *Makassar* terug.

Den 18den ging ik aan boord van Zr. Ms. stoomschip *de Etna*, waarmede ik de reis maakte langs kaap *Mandar*, *Poeloe Laut*, *Borneo* en *Bawean*. Bij kaap *Mandar* hield ons een he-

vige storm bijna op dezelfde hoogte. Den 25sten December wierp de *Etna* 's avonds het anker op de rede van *Soerabaija*. Reeds den 30sten had ik het genoegen met Zr. Ms. stoomschip *Bromo* van daar te kunnen afreizen, terwijl ik op de *Bromo* als een oude kennis werd opgenomen en in weerwil van de vele passagiers nog werd geborgen. Den 31sten December brachten wij in *Bezoekie* door. Den 1sten Januarij kwamen wij in de zee ten N. van *Madura*. Heerlijk weder begunstigde onze vaart tot aan *Batavia*, waar ik den 5den Januarij, en daarna den 11den dier maand te *Buitenzorg*, aankwam, na een afzijn van voluit acht maanden.

§ 8. Over de gemaakte verzamelingen en het verzondene slechts kortelijk eenige woorden.

Ik heb in het geheel gedurende mijne reis 391 soorten van planten gedroogd, waarvan er 219 aan de verzameling van den tuin zijn afgegeven. De ontbrekende bevinden zich nu weder levend in den tuin, of heb ik reeds vroeger van *Java* en *Lombok* gezonden. Eenige daarvan, die ik voor mijne eigene verzameling heb gehouden, zijn ook slechts bij enkele exemplaren voorhanden. Bijna $\frac{3}{4}$ deser planten zijn voor *Java* geheel nieuw, zoodat de aanwinst voor de botanie zeer groot is.

Ik heb verder gedurende mijne reis aan den tuin gezonden 109 soorten van zaden, en medegebragt twee levende planten en 5 houtsoorten. Het mooiste is, dat de meeste van de genoemde zaden in den tuin zijn opgekomen, ja dat er reeds vele gebloeid en vruchten gedragen hebben. Vele daarvan zullen den tuin tot een waar sieraad strekken, zoo als eenige *Tephrosia*, *Thünbergia*, *Lagunaea*, *Acanthaceën*, en vooral eene soort van *Terminalia* of *Ketapan*, de reusachtigste boom, dien ik op mijne reis heb aangetroffen. Voorts een *Caesalpinia*, die de koeliet *saga* geeft, en te gelijkertijd, wanneer hij bloeit, een ongemeen prachtig gezigt oplevert. Beide kunnen ook als planten van nut beschouwd worden, als ook de *Carthamus tinctorius* (*Safflor* of *kassoemba*), die vroeger reeds in den tuin geweest is. De *Djamboe Marigé*, die ik van *Makassar* medegebragt heb, is voor de botanie eene nieuwe *Jambosa*, voor *Java* eene nieuwe eetbare vrucht, en voor den tuin eene merkwaardige versieringsplant, dewijl de vruchttrossen een schoon gezigt opleveren.

Voor het museum heb ik 85 geologische stukken medegebragt van *Celebes*, *Saleijer*, *Floris*, *Bima*, *Soembawa* en *Timor*. Daaronder bevinden zich steenkolen-monsters van *Maros* en *Mandar*, de eerste in eene geregelde orde, volgens al de lagen; — zwavelijzer van *Bima*; slijpstenen van *Allas*; — gedegen koper van *Timor*, enz.

II. H O O F D S T U K.

NATUURLIJKE HISTORIE VAN HET LAND.

EERSTE GEDEELTE.

BOUW EN ZAMENSTELLING VAN HET LAND.

§ 1. Omringende wateren. De zee, baaien en zeestraten.

Het eiland *Soembawa* wordt ten Z. geheel door de Indische zee bespoeld; ten N. door dat gedeelte van de Indische zee, hetwelk men gevoegelijk de zee van *Celebes* kon noemen. Ten W. wordt het door de straten van *Allas* van *Lombok*—ten O. door die van *Sapie* van het land *Mangareij* en zijne nabijliggende talrijke eilandjes gescheiden.

De straat van *Allas* wordt minder bevaren dan die van *Lombok* en *Sapie*, omdat men de daarin gelegen talrijke eilanden vreest, ofschoon ten onregte, daar zij kort bij het land liggen en ligt vermeden kunnen worden. De stroom is er minder sterk dan in de straat van *Lombok*, en gaat gewoonlijk gedurende de oostmoesson naar het Z., en gedurende de westmoesson naar het N.,—dus in tegenovergestelde rigting van den wind. In de straat van *Allas* liggen de volgende baaien aan de kust van *Soembawa*:

Van het Z. af, de baai van *Tjereweh*, waarin twee kleine eilanden. Iets verder naar het N., alleen door eenen berg er van gescheiden, volgt de baai van *Taliwang*, *Kerta Saharie* genoemt. Beide baaien hebben een' zeer goede ankergrond en zijn vooral in de oost-moesson

goede wijkplaatsen. Evenwel heb ik er over hooren klagen, dat men in dezelve dikwijls last heeft van de hooge zeeën. In de beide baaien loopen rivieren uit, die dus water kunnen geven. Levensmiddelen kan men zich in de dorpen van diezelsde namen verschaffen. *Taliwang* ligt echter meer dan een uur van de baai; *Tjereueh* draagt den bijzonderen naam van *Laboe Ballak*.

Ten N. van de baai van *Taliwang* volgt eerst de kleine *Laboe broe*, en dan de grootere *Laboe Sagéna* of de baai van *Setelok*, dat $1\frac{1}{2}$ uur van dezelve verwijderd ligt. Aan haren noordelijken hoek liggen drie eilandjes. Nog verder ten N. heeft men *Telok Allas*, zoo wat een half uur van *Allas* zelf verwijderd. De baai is niet groot, maar diep en in ieder jaargetijde zeker. De rei van eilandjes, welke zich hier langs de kust uitstrekkt, beschut haar tegen het indringen van de zee uit het N., ten tijde der N. W. winden. Voor de Z. O. winden wordt zij door het gebergte beschut. Aan den westelijken hoek ligt een zeer klein eiland, waarop het dorp *Boengen*, door *orang hadjo's* bewoond.

Van hieraf verwijdt zich de straat, en loopt de kust N. O. waarts. De vele *Laboe's*, die men hier aantreft, zijn eigenlijk geen baaien, maar slechts veilige ankerplaatsen, door de reeds genoemde rei van cilanden beschut, zoo als: *Laboe Boëer*, *Panjorong*, *Laboe Paddie*, *Lebbo*, *Laboe Boea*, enz: Hoe smal de straat van *Allas* is, kan men daaruit opmaken, dat men met praauwen van *Allas* in drie uur naar het tegenoverliggend *Lombok* roeit; uit de baaien van *Taliwang* en *Tjereueh* kan men met goeden wind in een uur naar het aan de overzijde gelegen *Pidjoe* zeilen; ja, van de hier gelegen kapen kan men bij helder weder op de tegenoverliggende kusten enkele voorwerpen, b. v. mensen en buffels, onderkennen. De smalste plaats in de straat is maar 9 zeemijlen breed.—Gaan wij nu langs de noordkust oostwaarts, dan hebben wij achtereenvolgend de kleine baaien van:

Manini, *Bremang*, *Logg*, *Karang mateh*, *Padas*, *Laboe Toentie* en de grootere baai van *Soembawa*. De laatste is alleen van belang voor de schepvaart. De praauwen liggen gaarne aan het westelijke einde, d. i. in de baai van *Laboe Toentie*. Beide zijn vrij diep, maar staan te veel bloot voor de N. en W. winden.

In verhouding tot zijne grootte heeft het eiland *Soembawa* van alle *Sunda-Eilanden* de meeste baaien, en wordt het in eenige groote schiereilanden verdeeld, van welke wij naderhand zullen spreken. Ja, vele van deze baaien zijn zoo groot en tevens zoo gesloten, dat zij bijna binnen-zeeën genoemd konden worden. Indien het eiland sterker bevolkt ware, dan zou deze omstandigheid, dat wil zeggen, deze merkwaardige geographische gesteldheid, den gelukkigsten invloed op de ontwikkeling en beschaving en op het materieel belang der bevolking kunnen en moeten uitoefenen. Zoo als de toestand echter tegenwoordig is, gaan de grootste voordeelen van de geographische gesteldheid verloren. De uitgebreidheid der kusten staat tot den vlakken inhoud:

Op *Soembawa*, als 140: 222.
en op *Lombok*, als 53: 104.
dus op het eerste bijna als 1: $1\frac{1}{7}$.
en op het laatste, als 1: 2.

Tot deze opmerkingen heb ik voornamelijk aanleiding gevonden in de grootste baai (*Telokh*) van het land, namelijk die van *Soembawa*, niet te verwarren met de reeds opgenoemde anker-

plaats (*Laboe Soembawa*). Wanneer men de verhouding in aanmerking neemt, die er tus-schen de grootte van de baai en haren smallen ingang bestaat, dan verdient zij met regt den naam van binnen-zee.

Hare grootste lengte (van het diepst ingelegen gedeelte der baai van *Kowanko* tot aan *Tanjong Menangies*,) bedraagt 49 minuten of $12\frac{1}{2}$ geographische mijlen. Hare grootste breedte (van af *Ampang* tot aan den tegenovergestelden berg *Tambora*, van het Z. W. naar het N. O.,) bedraagt 18 minuten of $4\frac{1}{2}$ geographische mijlen. Zij moet dus eene oppervlakte beslaan van ongeveer $38\frac{1}{2}$ □ geographische mijlen, d. i. bijkans evenveel als de residentie *Batavia*. *Poeloe Mojo* verspert den ingang en laat aan weerskanten slechts eene smalle straat tot doorgang over. De westelijke van deze beide straten wordt *Salee*, de noordelijke, tusschen *Poeloe Mojo* en den berg *Tambora*, *Batahaij* geheeten. Beide zijn zeer diep. Ik heb alleen de eerste bevaren en in het midden op 100 vademen diepte geen' grond gevonden. Zelfs digt onder *Poeloe Mojo* loodden wij nog 20 vademen. De straat is overigens breed genoeg, om er met een schip in te laveren. De lengte van de baai van *Soembawa* gaat van het Z. O. naar het N. W. In dezelfde rigting waaijen ook de heerschende winden, zoo wel de Z. O. als, in den regentijd, de N. W. winden. Zij kunnen zoo hevig zijn, dat zij gevaarlijk voor de prauwen worden, zoo als ik zelf ondervonden heb. Op den achtergrond der baai heeft men dikwijls zoogenaamde valwinden, die uit de smalle dalen tusschen de gebergten in het O. doorkomen. In de straat, waardoor men in de baai komt, is een sterke stroom, bij vloed naar binnen en bij eb naar buiten. In de oostmoesson is de stroom naar buiten sterker dan die naar binnen; gedurende de westmoesson is de verhouding omgekeerd. De vloed komt zoo wat te gelijker tijd op, wanneer de maan de meridiaan passeert, zoo dat er tweemaal daags eb en vloed is. De beide oevers der baai zijn zeer verschillend. De zuidelijke is meest vlak en door kleine baaijen ingesneden, bezaaid met eilandjes voorzien van drinkwater. De noordelijke oever daarentegen bestaat uit hoog gebergte zonder water, en vertoont bijna eene regte lijn, zonder verdere baaijen of bogten. De baai is hier langs den oever zeer diep en men heeft er dikwijls geen' anker-grond; in het Z. daarentegen is zij meest ondiep. In het westelijk gedeelte der baai loopen de meeste kleinere baaijen van het Z. naar het N; in het midden van het Z. O. naar het N. W.; en geheel op den achtergrond van het O. naar het W.

Deze kleinere baaijen in de groote baai van *Soembawa* zijn, van het W. naar het O. langs de zuidkust, de volgende:

In de straat van *Salee* regts de bogt van *Panjorong*.

Aan gene zijde van den ingang *Laboe Banga*, twee uren lang, zeer smal en diep. Zij loopt van het Z. naar het N. Aan den ingang zijn aan beide zijden riffen.

Nu volgen er op elkander de lange, smalle en diepe baaijen, door het vaste land en de eilanden gevormd, als:

Laboe Koeris,
Laboe Tarata,
Laboe Tieris.

De prauwen kunnen hier tusschen het vaste land en de eilanden doorvaren; schepen daar-

entegen niet. Van hier af aan veranderen de baaien in vorm en rigting. *Laboe Kollong* is groot, breed en ondiep. Zij neemt eenige beken op. Het omliggende land is, even als bij *Koeris* (de baai), effen en aangespoeld.

In deze baai voornamelijk waait de Z. O. wind, die ook *Angin Kollong* genaamd wordt, zeer sterk. Het land in het Z. O. is namelijk veel lager dan ergens op het geheele eiland, (*Kollong* betekent ook *laag land*,); daarom kan de Z. O. wind hier doordringen en waait hij dan met verdubbelde kracht door de baai en uit dezelve. De grond van de baai is aangespoeld zand en slik. Schepen kunnen het land haast niet naderen. — Nu volgt de kleinere *Laboe Santong* met twee armen en twee eilandjes in den westelijken arm.

Laboe Ampang, waarvoor geldt hetgeen reeds van *Laboe Kollong* gezegd is. Beide strekken zich van het Z. O. naar het N. W. uit. Hier gaan en komen tamelijk veel prauwen, daar het nabijgelegene *Ampang* eenigen handel drijft.

Regts van de genoemde ligt eene kleinere baai, *Laboe Hadjie* genaamd. *Laboe Kowanko*, waarvan de achtergrond *Laboe Krebe* genoemd wordt. Zij neemt de beek *Kowanko* op, en wordt in het O. door het eilandje *Kowanko* ingesloten.

Geheel op den achtergrond volgen:

de *Laboe Tjoenie*, met eene beek,

Laboe Lara, met eene beck en eilandjes,

Laboe Sonapa, met eene rivier,

Laboe Gembo, die zich van het N. O. naar het Z. Westen uitstrek, met eene beek. Zij is niet zeer groot, maar vrij diep. Aan den ingang heeft men nog 18 vademen water. Kort bij het strand liggen eenige groote steenen op den bodem, die voor sloepen gevaarlijk zouden kunnen worden, maar ligt te zien en te vermijden zijn.

Aan gene zijde van den berg *Roehoe* ligt nog een kleine bogt, de eenige aan de Noordzijde der baai. Ook *Poeloe Mojo* heeft aan zynen oostkant geene ankerplaatsen, maar wel aan den westkant, *Laboe Hadjie* genaamd, die ten minste bij oostenwind tot toevlugssoord kan dienen. Kleine beken brengen hier water aan.

Ten oosten van den berg *Tambora* volgt nu de baai van *Sangar*, waaraan wij, van het oosten naar het westen gaande, de volgende onderdeelen vinden:

- a. De baai van *Bioe*, waarin een klein riviertje zijne uitwatering heeft. De ingang is naauw en aan beide kanten klipachtig; terwijl zij in het midden diep en toegankelijk is. De roovers verschuilen zich dikwijls in deze kleine baai.
- b. De baai van *Belamboe*, of *Sangar* in meer beperkten zin. Open en zonder klippen. Hier kwamen welcer dikwijls Kompagnies-schepen, om sandelhout te laden.
- c. Die van *Kamboe* in het rijk van *Dompo*, dat hier zijn sappan-hout inscheepte.
- d. De baai van *Kilo*, meer open dan de bovengenoemde en verder oostwaarts gelegen. De reede moet in de oost-moesson zeer goed zijn.

De baai van *Bima* is, wat ten minste den ingang en haar noordelijk gedeelte betreft, better bekend dan alle voorgaande, omdat zij het meest door schepen wordt bezocht. Wat vloed,

eb en stroom betreft, geldt hier hetzelfde, als van de baai van *Soembawa* is gezegd. Ook hier is de stroom naar binnen in de westmoesson sterker dan naar buiten, en in de oostmoesson omgekeerd.

In de buiten-baai zijn eenige goede ankerplaatsen, zoowel ten Z. van en bij *Batoe Poetie*, als bij *Batoe Pah* of de zoogenaamde Portugesche grot. Men vindt hier eene kleine, naauwe en diepe baai, waarbij eene schoone bron met helder water in overvloed, welke ook tot badplaats kan dienen. De ingang van de binnen-baai is zoo smal, dat de schepen naauwelijks plaats hebben om te wenden. Gelukkig is hij tot onder den wal zeer diep, anders zou het invaren voor schepen onmogelijk zijn. Bij den hoek van het zoogenaamde *Zuider-Fort* bedraagt de breedte slechts $\frac{1}{2}$ Duitsche mijl of cc. 800 schreden.

Het zoogenaamde *Noorder-Fort* ligt op een eilandje digt onder den wal, en er kunnen aan deszelfs westkant noch schepen noch praaussen doorvaren, daar er bij eb haast geen water staat. De bergen aan weerskanten van den ingang beletten hier, dat er andere dan N. en Z. winden kunnen doordringen. Wanneer deze laatste hevig is, kan er geen schip inkomen, en moet het in de buitenbaai voor anker gaan. Evenzoo kan bij hevigen N. wind geen schip de baai verlaten, waarin men anders zoo zeker ligt, als in eenige andere baai van den Indischen Archipel. De landings-plaats bij *Bima* is slecht, omdat het water tot op eenen groten afstand door aangespoelden grond ondiep is geworden. Juist tegenover ligt *Poeloe Kambing*, aan welks westzijde klippen en ondiepten eveneens alle doorvaart voor schepen onmogelijk maken.

Ten Z. van *Bima* wordt de baai breder, maar neemt daarentegen tot aan den achtergrond langzaam en regelmatig in diepte af. De schepen gaan niet verder zuidwaarts dan tot *Bima*. Verder binnenwaarts bestaat er echter nog een levendige vaart van inlandsche vaartuigen, en zelfs van zeer grote praaussen.

De lengte van de baai van *Tandjong Batoe* tot aan den zuidelijken hoek van *Poeloe Kambing* bedraagt cc. $1\frac{1}{2}$ Duitsche mijlen; de lengte van het zuidelijk gedeelte van de laatste plaats tot aan den achtergrond bedraagt waarschijnlijk meer. Eeine uren ten Z. van *Bima* ligt de bogt van *Belo* met eene rivier van dien naam. Nog verder deelt zich de baai eindelijk nog in twee ondiepe armen, waarin verscheiden beken zich ontlasten. Een smalle landtong, aan wier uiteinde het eilandje (*Nissa*) *Sedoe* ligt, scheidt de beide armen van een. Van *Belo* af, rondom de baai, strekt zich tot aan de heuvelen van *Silah* eene alluviale vlakte uit, waarop voor een gedeelte geen boomen groeien, en die, met eene dikke asch- en zandlaag bedekt, bij hoog water gedeeltelijk onderstaat, terwijl het water veel zout op den grond achterlaat, wanneer het weer afloopt.

Het ware te wenschen dat men eens het binnenste gedeelte van de plaats opnam, te meer daar zulks zonder het minste gevaar en in korte tijd kan geschieden.

Van af de baai van *Bima* tot aan *Poeloe Naroe*, tegen over *P. Goenoeng Apie*, zijn nog verscheidene kleine baaijen, die door de bergen worden ingesloten. Ik ken ze echter niet bij naam, en ze zijn niet bijzonder groot of van gewigt.

Hier vinden wij nu de druk - bezochte straat *Sapie*, die door het eiland *Komodo* van de straat *Mangareij* gescheiden wordt, en met deze de eilanden *Bima* en *Floris* van elkander scheidt. De stroom is in deze straat zeer sterk, sterker dan in die van *Allas*. Wat de rig-

ting aangaat, is hij daarentegen dezelfde. De vele eilandjes in de straat *Sapie*, en eenige ten Z. er van gelegen en nog niet naauwkeurig bekende klippen maken het raadzamer, door de straat *Allas* te varen. Aan den westkant der straat, langs *Bima*, liggen van het N. naar het Z. nog de volgende baaien:

Laboe Kandang (ook *Laboe Wiera*) met eene breede opening naar het N. O.—Ten N. het lange *Tandjong Naroe*;

Laboe Tengeh, met eene rivier. Ten N. strekt zich eene landtong, *Tandjong 'Tengeh*, tot in zee uit.

Laboe Loka, zeer klein. In het daarbij gelegen dal is eene kleine bron.

Laboe Kallo, naauw en diep. Aan den ingang is aan den Noordkant eene rots, die volmaakt den vorm van eene doodkist heeft. Deze baai is waarschijnlijk dezelfde, die op de kaarten onder den naam van *Brittania-Baai* staat aangegeekend.

Laboe Tjirie, zeer naauw en diep. Zij ligt tusschen twee bergen zoodanig ingesloten, dat men haar van buiten, d. i. uit zee, waarschijnlijk naauwelijks bemerken kan.

Laboe Podja, vrij groot en diep. Er ontlaten zich twee rivieren van dien naam in. Deze baai is waarschijnlijk dezelfde, die op de kaarten onder den naam van *Rees-baai* bekend staat.

Laboe Kowo. Zij is diep met eenen zandigen grond, en heeft twee breede maar korte armen, waarin zich twee beken ontlaten.

Nu volgt de groote en dikwijls bezochte baai van *Sapie*. Zij biedt in alle jaargetijden eene goede ankerplaats aan, en wordt in het N. en in het Z. door heuvelen ingesloten. Door een groep van eilandjes wordt zij midden doorgedeeld. Daardoor heeft zij ook twee ingangen, een' noordelijken en een' zuidelijken ingang. De schepen moeten altijd dezen laatsten kiezen. Door den eersten kunnen alleen praauwen in- en uitlopen.

Aan de zuidkust van het land zijn zonder twijfel ook nog vele baaien, maar men heeft ze nog in het geheel niet bezocht, noch zeevaartkundig opgenomen. De hooge zee maakt het naderen aldaar gevaarlijk. Bij *Prado* moet b. v. achter het daar gelegen eilandje eene bogt zijn.

De baai van *Tjempie* ten Z. van *Dompo*, welke nog meer op eene binnen-zee gelijkt dan zelfs de baai van *Bima*, is mij zeer goed bekend. Zij is zoo wat 10 geographische minuten, d. i. $2\frac{1}{2}$ Duitsche mijlen lang en op de breedste plaats tot een mijl breed. De ingang daarentegen is zoo naauw, dat grote schepen, zelfs al was er genoeg water, niet zouden kunnen binnenlopen. De baai is namelijk aan den ingang maar 2 vademen diep, in het midden 4, en aan den noordkant maar 3, — bij vloed één vadem meer. Vroeger waren hier parelbanken. De roovers hebben zich ook dikwijls in deze baai vertoond.

§ 2. Kapen en Eilanden.

De zuid-westelijke uithoek van *Soembawa* heet op de kaarten *Tafelhoek*. De inlandsche benaming ken ik niet. Hij ligt op $116^{\circ} 47'$ oosterlengte (Greenwich) en $8^{\circ} 58'$ zuiderbreedte. — *Horsburgh* geest aan $116^{\circ} 42'$ O. L. en $9^{\circ} 2'$ Z. B. De noord-westelijke hock is *Tandjong Laboe Boea*, welke echter ook nog eenen anderen naam draagt. Hij ligt op $117^{\circ} 11'$ O. L. en $8^{\circ} 23'$ Z. B.

Tusschen deze twee punten liggen nu in de straat van *Allas*, van het Z. naar het N., de volgende eilanden.

In de baai *Tjereweh* 2 kleine, op de kaarten: *Groen-* en *Knop-Eiland* genaamd.

Aan den noordelijken hoek der baai van *Sagena* 3, door de inboorlingen *Gilie Satoe*, *Boeroeng* en *Lawang* genaamd.

Verder ten N. volgt er nu een rei van eilanden, die zich evenwijdig met het vasteland tot aan *Laboe Boea* uitstrekkt, en het daarachter liggende gedeelte van de zee als het ware in eene baai herschept. De eilanden van den rei zijn naar volgorde van het Z. naar het N. *Belang*, *Tatagen*, *Passeoonet*, *Pakoekoe*, *Genang* (ook *P. Rangeh* geheeten), *Boesser* (ook *P. Kalong*), *Gili Belo* (ook *P. Panjang* d. i. het lange eiland), *Segattel*, *Ai-Tawar* en eindelijk *Kamoedoeng*. Deze talrijke eilandjes verschillen van elkander zeer veel. Eenigen zijn laag, uit koraalriffen ontstaan, hebben meer lengte dan breedte, en zijn met bosch bedekt. Tot deze behooren het eerste en de vier laatste. Zij verlengen zich aan beide zijden in koraalriffen, maar laten echter nog genoeg ruimte tusschen beiden over, om de schepen te laten passseren.

Al de andere zijn hooge eilandjes uit vulkanisch gesteente bestaande, meestal kegelvormig van gedaante, met gras begroeid en rondom zonder klippen. De zee neemt achter deze eilandjes van het Z. naar het N. in diepte af. In het Z. heeft zij over de 80, in het N. bij *Panjorong* etc. maar 4—5 vademen diepte, zoo als mij de inboorlingen mededeelden. Waar de naam *Timor IJoeng* of *Jang* voor dezen rei van eilandjes van daan komt, weet ik niet. Ik heb hem nooit van de Inlanders gehoord. Aan den westelijken hoek van den ingang in de baai van *Allas* ligt nog een eilandje; het heet *Boengen*, en heeft eene kampong die door *orang badjo's* bewoond wordt. Alle overige eilandjes zijn onbewoond. Die, welke in het W. gedeelte der straat liggen, worden beschouwd tot *Lombokh* te behooren.— Vóór en in de baai van *Soembawa* liggen de volgende eilanden:

Poeloe Medang, laag, met bosch begroeid en onbewoond. Waarschijnlijk eene koraal-formatie, die door klippen omgeven is.

Poeloe Mojo verspert den ingang van de baai van *Soembawa*. Het is zoo wat 6 □ Duit-sche mijlen groot, overal heuvelachtig en bijna overal zeer steil. De zee, die het omspoelt, is zeer diep en rijk aan polijpen van allerlei soort. Aan den westkant is de bogt *Laboe Hadjie*, waarheen de roovers zeer gaarne trekken om op de prauwen te loeren, die naar *Soembawa* gaan of van daar komen. De Z. O. hoek van het eiland heet *T. Taniwang*. Het geheele eiland behoort tot de jongste kalkformatie. Het is overal met bosch bedekt, waarin zich veel wild ophoudt en veel wilde bijen worden gevonden. Aan den westkant alleen zijn beken. Vroeger waren hier ook kampongs en rijstvelden. Tegenwoordig is het eiland verlaten. De vroegere bewoners trokken allen naar *Soembawa*, omdat zij jaarlijks door de zeeroovers werden overvallen.

Tegenover de zuidkust van *Poeloe Mojo* ligt in het W. *Tandjong Menangis*, en in het O. *Tandjong Ai Gajong*, voor beide van welke klippen liggen. Tegenover den oosthoek van het eiland is in het N. *Tandjong Aroem*, en in het Z. *T. Basso*, beiden hoeken van het *Tambora*-gebergte. Binnen in de baai hebben wij *Groot-* en *klein-P. Dangar*, tegenover kaap *T. Ai Raras*. Vervolgens *P. Liang* en *Ngalie*, beide zeer lang, smal en hoog. Veel

kleiner zijn de eilandjes *P. Tapan*, *Tenger*, *Tai-Kebo*, *Dempoe* met zijne twee hoorns, en *Tepie*.

Al deze eilandjes bestaan meest uit vulkanische overblijfselen en zijn, even als de volgende, onbewoond en met bosch bedekt.

Poeloe Rakit is het grootste eiland in de baai, lang (van het Z. O. naar het N. W.) en laag.

Nissa Dowa is eene naakte rots tegenover *T. Satoepoe*. *Poeloe Kowanko* is ook zeer lang, (van het Z. O. naar het N. W.) en laag, maar kleiner dan *Poeloe Rakit*.

De eilandjes in *Laboe Santong*, *Laboe Lara*, zoowel als *Groot-* en *klein-Poedoe* zijn naakte rotsblokken.

Nissa Balere, kort aan het strand der baai van *Kowanko*, en *Nissa Moente* ten N. W. van *Poeloe Kowanko* zijn niet veel groter.

Poeloe Satanda, ten N. O. van *P. Mojo*, is hoog en rijk aan wild. Het is ligt te herkennen aan de twee tepelvormige heuvelen, waaruit het bestaat.

In de baai van *Bima* hebben wij ten O. *Tanjong Batoe Poetie*,—iets meer ten Z. *T. Batoe*, en ten Z. van *Bima*, bij *Lelo*, kaap *Lewie Morie*.

Als eilandjes heb ik reeds opgegeven dat, waarop het *Noorder-Fort* staat, en *Poeloe Kambing*, tegenover *Bima*. De inwoners verhalen, dat *P. Kambing* eene omgeslagene praauw is, die in steen is veranderd. Zij wijzen nog al de verschillende deelen aan, tot zelfs het ankertouw toe. Het is een steile rotsachtige heuvel, waarop eenige half-verdorde boomen staan. Boven op den heuvel is het graf van eenen heilige uit de familie van den Sultan. De zee er om heen is zeer rijk aan visch.

Nissa Sedoe, geheel op den achtergrond der baai, is een kleine plek gronds, die uit bij-geloovige vrees niet door zwangere vrouwen betreden mag worden. Waarom? . . . dit wilde men mij niet zeggen.—

Nu komen wij aan de Kapen en eilanden in de straat *Sapis*, die er bijzonder rijk aan is.

De N.O.lijke hoek van het land van *Bima* vormt *T. Naroe*, ten N. van *L. Kandang*, tegenover *Poeloe Goenoeng Apie*. Ten Z. volgt dadelijk daarop *T. Tenge*, met een klip aan het uiteinde.

T. Doembia scheidt de baaien van *Kowo* en *Sapis*, en *T. Djatie* vormt den meest oostelijken hoek van het land, ten zuiden.

Van de eilanden noem ik vooreerst die in de baai van *Sapis*. Het grootste heet *Nissa Naé*, d. i. het grote eiland; het tweede in grootte: *Nissa Entossa*, terwijl de vele rotsblokken, die er omheen liggen, gezamenlijk den naam voeren van *Passir Badjo*.

Nissa Todo (en niet *Sintodo*, zoo als op alle vroegcre kaarten,) is groter. *Nissa* beteekent in het Bimanesch: Eiland, en *Todo* beteekent: een terrein, dat vol gaten en kuilen is. Ten O. liggen nog, als eene voortzetting over de lengte, de drie rotsblokken en de drie eilandjes *Boeroessoe*, *Keppa* en *Mata Setan*. Verder naar het Z. ligt het grootere *Komoro*, met enige rotsen in de nabijheid.

Over *P. Goenoeng Apie* heb ik in § 6 gesproken. Veel groter dan alle voormalde zijn:

Gili Banta, met een' hoogen spitsen heuvel in het zuiden, en het nog grotere *Komodo*, hetwelk eene oppervlakte van omstreeks 10 □ Duitsche mijlen heeft, en waarop zich van het Z. naar het N. een hooge rei van heuvelen uitstrekkt.

Al deze eilanden behooren onder het gebied van *Bima*, en zijn allen, behalve *Goenoeng Apie*,

onbewoond. Vroeger woonden er mensen op *Komodo*, welke echter voor de zeeroovers de vlugt namen en zich op *Bima* nederzettenden. Ten Z. van *Bima* en *Soembawa* zijn ook nog eenige eilandjes, die anders weinig bekend zijn. Twee derzelven,—en niet een, zoo als op alle kaarten,—liggen ten Z. van *Bima*, digt bij *Prado*. Het O.lijke heet *Tenganie*, — het W.lijke *Sido*. *Norry* en anderen plaatsen hier ook *P. Rakit*, hetwelk biñnen in de baai van *Soembawa* ligt. Verder wordt er aan de Z. kust van *Dompo* nog een klein eiland aangegeven, en nog een ander, dat laag is, aan de Z. kust van *Soembawa* ten Z. van *Mata*.

§ 3. Grootte der eilanden. Natuurlijke en Staatkundige verdeeling.

Nadat ik nu de grenzen van het land aangegeven, zijne beperking door de zee aangetoond, en de bij behorende eilanden opgenoemd heb, keer ik wèér terug tot het land zelf. Het vaste land van *Soembawa* en *Bima* heeft, naar mijne berekeningen, eenen vlakken inhoud van 222 vierk. mijlen, en overtreft de residentien *Bantam* en *Batavia* te zamengenomen in grootte, of komt der residentie *Soerabaja* met *Madura* en de daarbij behorende eilanden hierin zeer nabij. De heer MELVILL VAN CARNBERG bepaalt de grootte op 278 vierk. mijlen, hetwelk zeker te veel is, zelfs wanneer men den vlakken inhoud van alle omliggende eilandjes nog bij dien van 222 vierk. mijlen optelt.

De oppervlakte van deze omliggende eilandjes op 24 vierk. mijlen rekenende, hetwelk eer te veel dan te weinig zou zijn, zou men naar mijne berekening voor de geheele oppervlakte nog maar 246 vierk. mijlen krijgen.

Het eiland wordt door zijne natuurlijke gesteldheid in vier deelen verdeeld:

Het 1c., is het Schiereiland *Soembawa*, het W.lijkste en grootste gedeelte van het land, begrensd ten Z. door de zuidzee, ten W. door de straat van *Allas* en ten N. door de zee van *Celebes* en de grote baai van *Soembawa*. Het is met het O.lijk gedeelte verbonden door de landengte van *Kowanko* en *Mata*, en is 90 vierk. mijlen groot.

Het 2c. deel is het Schiereiland van den berg *Tambora*, ten Z. door de baai van *Soembawa*, ten W. door de straat *Batahaij*, en ten N. door de zee van *Celebes* en de baai van *Sangar* begrensd. Het is met het overige gedeelte van het land verbonden door de landengte van *Sangar*, en beslaat zoo wat eene oppervlakte van 25 vierk. mijlen.

Het 3e. gedeelte bevat het hart van het land, en wordt ten Z. door de Zuidzee, en ten N. door de zee van *Celebes* begrensd, terwijl het in het W. met *Soembawa* en den *Tambora* verbonden is, en zich tot aan de baai van *Soembawa* uitstrekkt. Het wordt ten O. door de baai van *Bima* begrensd, en het O.lijk gedeelte is door talrijke gebergten verbonden. Het heeft eene oppervlakte van 44 vierk. mijlen.

Het 4e. gedeelte is het oostelijk Schiereiland van *Bima*. Het wordt ten N. door de zee van *Celebes*, ten O. door de straat *Sapie*, en ten Z. door de zuidzee begrensd. Aan den W. kant wordt het door de baai van *Bima* afgesloten. Het gebergte tusschen deze baai en die van *Tjempie* verbinden het O.lijk Schiereiland met het hart van het land.

Deze natuurlijke verdeeling van het eiland beslaat cc. 38 vierk. mijlen oppervlakte.—

De staatkundige verdeeling van het land is overigens niet dezelsde als de vermelde natuurlijke.

Slechts het 1e. gedeelte bevat een geheel rijk, namelijk dat van *Soembawa*, met de bijna onafhankelijke onderdeelen:

Tjerewoeh,
Taliwang,
Setelok,
(en vroeger *Serang*)
en *Allas.*

allen gelegen aan de straat van *Allas*. De O. lijke grens van het rijk van *Soembawa* vormt de reeds vermelde landengte van *Mata*.

Het tweede gedeelte van het land bevatte eens de rijken *Tambora*, en in den Z. W. hoek van hetzelve het land van *Papekat*.

Ten O. strekt zich het rijk van *Tambora* tot aan *Sangar* en *Dompo*, langs de voornoemde landengte van *Sangar* uit.

Het derde gedeelte bevat het rijk van *Dompo* en het, daardoor ingesloten en ten N. gelegen, rijk van *Sangar*.

Tegenwoordig maakt *Dompo* ook aanspraak op de vroegere rijken van *Tambora* en *Papekat*, die eigenlijk geene rijken meer genoemd kunnen worden.

De O. lijke helft van het 3e. gedeelte en de geheele 4de afdeeling vormen te zamen het rijk van *Bima*.

De grootte dezer deelen naar de tegenwoordige indeeling van het land geven de volgende vlakke inhouden:

	<i>Vaste land.</i>		<i>Eilanden.</i>
<i>Voor Soembawa</i>	—	90.83 vierk. mijl	—
» <i>Dompo</i>	46.3	—	1.5.
» <i>Papekat</i>	2.2	—	—
» <i>Tambora</i>	19.—	—	—
» <i>Dompo</i> (in het geheel).	—	68.5.	—
» <i>Sangar</i>	—	6.5.	—
» <i>Bima</i>	—	87.—	14.5
		<hr/> 222.83	<hr/> —
			24.—

of:

Soembawa, vaste land en eilanden: 98. vierk. mijlen.

Dompo " " " " 70.

Sangar " " " " 6.5

Bima " " " " 71.5

Te zamen den vlakken inhoud van 246.- vierk. mijlen.

Soembawa ligt tusschen de 116° 47' en 119° 12' O. L. van Greenwich, en heeft dus eene lengte van 2° 25'. De W. lijke hoek van het land is de *Tafelhoek* aan de straat van *Allas*; de O. lijke *Tandjong Djatie* op 119° 12 O. L. en 8° 33' Z. Br. De afstand tusschen deze twee dorpen bedraagt 85 1/4 geographische mijlen. De breedte van het eiland ligt besloten

tusschen 8° 6' (aan den noordelijken voet van den *Tambora*) en 9° 8' Z. Br. (het laatste punt iets oostelijk van den vermelden *Tafelhoek*).

De grootste breedte van het eiland bedraagt dus $14\frac{1}{4}$ geographische mijlen. De grootste geographische lengte van het land bedraagt, in Javasche palen uitgedrukt, 173 palen. Even zoo bedraagt de oppervlakte, zonder de eilanden, 5363 vierk. Javasche palen.

§ 4. Geologische gesteldheid van het eiland. Voortbrengselen uit het mineraal-rijk.

Soembawa is eigenlijk zulk een bergachtig land, dat er volstrekt geene vlakten in gevonden worden,—vlakten namelijk van eenige uitgebreidheid. Die, welke men er vindt, zijn smalle strooken langs de kusten en aangespoeld land. Zij verheffen zich naauwelijks boven de oppervlakte der zee, waardoor, zoowel als door hare geringe breedte, het vermoeden ontstaat dat zij nog niet sinds langen tijd gevormd zijn, en dat nog niet lang geleden overal de zee den voet der gebergten bespoelde. Zeker is het dat de asch, gedurende de uitbarsting van den *Tambora* gevallen, veel tot hare uitbreiding heeft bijgedragen. Het geognostische maaksel van het gebergte van *Soembawa* is vrij eenvoudig. Ik heb slechts vier hoofd-formaties ontdekt, t. w. den reeds vermelden alluvialen grond, nieuwe koraal-gestalten, jongeren grof-kalk, en vulkanische overblijfselen.

De grof-kalk vormt geene zeer grote massa's,—is nergens hoog opgedreven (naauwelijks tot op 500 vt.), en draagt nog zeer duidelijke sporen, dat hij eens door de zee bespoeld werd; daarentegen heb ik geene enkele versteening gevonden.

Nu eens schijnt het, dat de grof-kalk door het vulkanisch gebergte is opgedreven, dan eens, dat hij er door doorbroken is, en eindelijk dat hij er door bedekt geworden is.

Op de volgende plaatsen heb ik hem aangetroffen; als: op den rug van den *Woo Saeh*, die *Bima* van *Dompō* scheidt en de verbinding daarstelt van de N. lijke en de Z. lijke gebergten van deze landen;

op *Poeloe Mojo*.

op de heuvel-reijen tusschen *Soembawa* en *Rè*, zoo echter, dat hij alleen op enkele plaatsen te voorschijn komt, en tevens in andere heuvelen, die uit Vulkanische steenmassa's bestaan; op den oever van de rivier *Tampok Benok*, hier eveneens in ongelijkmatige verbinding met vulkanische overblijfselen.

De koraal-vorming bepaalt zich alleen tot de lage eilanden in het W. De Vulkanische bestanddeelen zijn, behalve zand, asch, lapillis, puimsteen en Vulkanische tufsteen, voornamelijk trachiet en lava. Echte basalt of obsidiaan vond ik nergens.

Veel ingewikkelder schijnt de topographie van de gebergten te zijn, welke ik hier in korte trekken zal schetsen.

Over het algemeen bestaat het land louter uit Vulkanische overblijfselen, of uit stukken, die ver verstrooid en geslingerd zijn, toen de Vulkanen zich vormden, of door onderaardsche krachten sprongen en vernield werden. Eene zoo stelselmatige samenstelling der verhevene en opgehevene deelen, als in het O. lijk *Java*, *Bali* en *Lombok*, kan men hier nergens bespeuren. Zeker heeft geen eiland van den Archipel zooveel door geweldige veranderingen en schokken in zijne geologische gesteldheid geleden als *Soembawa*. Behalve den Z.

lijken top van den *Goenoeng-Apis*, heeft geen berg zijne oorspronkelijke gedaante behouden, ja, bij de meesten is zij naauwelijks te herkennen.

Op *Soembawa* kan men vier bergketenen onderscheiden, die alle van het O naar het W. loopen. De Noordelijke bestaat uit heelgeen overgebleven is van eenige vulkanen, die gedeeltelijk nog hunne ring- en kegelvormige gedaante hebben behouden.

De Westelijke vormt het schoone gebergte *Ngenges*, dat den noordwestelijken hoek van het land uitmaakt. Het geheele gebergte vormt een' grooten ketel, aan de binnenzijde steil afloopende, terwijl de buitenwanden uit talrijke scherpe ribben bestaan, die zich straalsgewijze naar alle kanten uitbreiden. In de tusschengelegene kloven vloeijen talrijke beken en rivieren. De wand van den ketel is aan het N. W. doorgebroken, zoodat hier de grootste kloof is, waarin het dorp *Boeér* ligt. De hoogste top ten Z. heet *Satoepoe*, en die ten Z. W. *Sabra* (namelijk van *Allas* gezien). De hoogste en laagste bergruggen strekken zich Zuidwaarts uit. Vooreerst de *G. Bedokh*, langs de kust van de straat van *Allas*; meer naar binnen de *Tamper-Bajem*, die bij het dorp *Reba* eindigt; en de volgende zeer hooge rug heet *G. Sonkhar*. Alle drie loopen zij van het N. naar het Z.

Het gebergte *Ngenges* houd ik voor het hoogste op *Soembawa*, ofschoon de inboorlingen meenen, dat *G. Batoe Lanteh* hooger is. Ik schat de hoogte op 8400 Rijnl. vt. Mijne berekening kan om verscheidene redenen onmogelijk meer dan 200 voeten van de waarheid verschillen.

Het gebergte is rijkelijk met bosschen begroeid, meer dan alle andere, die in de nabijheid van den *Tambora* liggen. Buitendien is 't ook rijk aan water. Ten O. van het gebergte *Ngenges* en iets meer naar het N. ligt het *Serset*-gebergte, waarvan het bovenste gedeelte kamsgewijze is uitgetand, en van het Z. W. naar het N. O. loopt. Op zichzelve staande toppen, die er toe behooren, zijn:

De steile *Skedet* ten Z. en de *Poessoe* ten N.

De hoogste punt van dit gebergte zal zich waarschijnlijk niet meer dan circa 2400 voeten boven de oppervlakte der zee verheffen.

Aan den N. N. W. kant van hetzelfe verheft zich nog de geïsoleerde steile en kegelvormige *G. Re*, ook van vulkanischen oorsprong.

De derde berg van dezen rei is de *Batoe Lanteh* in het Z. W. van *Soembawa*. De inboorlingen houden hem voor den hoogsten berg van het land, waarin ik, zoo als ik gezegd heb, met hen van meening verschil. Hij is bijzonder rijk aan water, waarom de Inlanders hem ook schertsende *G. Perampoean* noemen. De afhellingen zijn niet zeer steil, zoodat zijn grondvorm de gedaante heeft van een' plat-gedrukten kegel. Ook de ribben, die er van naar beneden loopen, zijn niet zoo scherp als bij den *G. Ngenges*.

Het hogere gedeelte van den berg en de Z. W. afhelling zijn met schoone bosschen bedekt. Ik besteeg dezen berg op den 10den en 12den September 1848. Ik volgde de rivier van *Soembawa* opwaarts tot aan het dorp *Pelat*, door het goed-bebouwde dal. Daar beklim ik eenen bergrug, dien ik opwaarts gaande volgde tot aan *Soemmoeng*, waar een bron ontspringt. Hier bestond vroeger een klein bergdorp, dat nu echter verdwenen is. Alleen enkele hutten ziet men hier en daar op den bergrug en de afhellingen. Ze worden alleen bewoond gedurende den tijd, dat de aanbouw der bergrijst de menschen derwaarts trekt.

Van hier voert een voetpad naar de, aan gene zijde van de ravijn gelegene, dorpen *Ngentong* en *Ampang* in het N. O.; terwijl er een ander loopt naar *Moegen* en de nabijgelegen bergdorpen *Tepo*, *Batoe Rotokh*, *Moessoekh*, *Tankal Poelit* enz in het Z. W. Tegen over *Soemmoeny* komt men dadelijk in de overoude bosschen (*Ur-bosschen*). — De berg heeft twee toppen, waarvan de Z. Oostelijke mij de hoogste toescheen. Ik beklom den N. westelijken, op welken men ten laatste over een' bijzonder scherpen rug komt. Bovenop liggen twee rotsblokken, die in eene stompe punt toelopen en elkander den vlakken kant toekeeren, — waardoor eene, een' voet breede, spleet gevormd wordt, waaruit water opwelt. Deze gespleten rots of steen is het, die den naam aan den berg gegeven heeft. De inboorlingen zeggen, dat deze twee rotsen op den top (want er liggen behalve die nog twee andere,) tot een versterkt dorp hebben behoord, dat met wallen en verschansingen in steen is veranderd. Met moeite en gevaar beklom ik de hoogste der trachietrotsen, van welke men een betooverend gezigt heeft. Uit den *G. Rindjanie* op *Lombok* zag ik eene groote kolom rook opstijgen. De *Tambora* daarentegen was slechts onduidelijk zichtbaar in de lichtzee, die de morgenstralen verspreidden. Aan zijnen voet zag ik de groote baai van *Soembawa*, tot in hare kleinste en verborgenste hoeken en met al hare kleine eilandjes, voor mij liggen. Ten Z. strekte zich tot in het verschiet de labirint der gebertgen-wereld van *Soembawa* uit, waarvan, helaas! niemand mij de geheimen kon ontdekken, evenmin als ik met mijn kompas de voornaamste punten kon peilen. De met ijzer bezwangerde rotsen trokken de naald geheel uit de ware rigting; — dikwijs voluit 90°. Met behulp van de temperatuur van kokend water berekende ik de hoogte van den top, waarop ik mij bevond, op 5090 Rijnl. voeten. De tweede rij der gebertgen van *Soembawa* doet zich minder duidelijk voor; zij vormt geen afzonderlijk systeem, maar bestaat uit zijtakken of stukken van de nabijgelegen rijen ten N. en ten Z.; ten deele ook uit geïsoleerde bergen of dezulke, die zich door de vereenigde vulkanische werkingen ten N. en ten Z. tusschen dezen hebben verheven.

Men herkent maar éénen algemeenen vulkanischen oorsprong, maar geene daarmede overeenkomende vormen, — geene bepaalde rigting, — en geen door hoogte of uitbreiding uitkomend middelpunt in deze rij.

Tot haar behooren van het W. af nog de *G. Mantar* bij *Setelok* in de straat van *Allas*, — de *G. Bedokh* (d. i. *de lange berg*), — de *Tamper Bajem* en de *G. Sonkhar*, welke ik ook reeds als zich naar het Z. uitstrekende zijtakken van *Ngenges* heb aangegeven.

Ten Z. worden deze bergruggen gescheiden door de rivier van *Taliwang* en de zich daarin onlastende bij-riviertjes. Daarop volgt de rivier *Oedan* in het dal van *Moegen* en *Kalaus*. Aan den regter-oever (d. i. ten Z.) verheft zich het gebergte, *Batoe Besanak* genaamd, uit een' hoogen steilen rug met 7 gescheurde toppen, die den berg zijnen naam hebben gegeven, welke »den berg met zijne kinderen“ (d. i. met de kleine bergen) beteekent.

Links (d. i. ten N. O.) ligt de afgeronde en minder hoge *Atas Kalaus*, d. i. »het hoofd van *Kalaus*.“

Hij is geheel met allang-allang begroeid, terwijl de afhellingen van den *Batoe Besanak* op vele plaatsen kaal zijn. Verder naar het O. volgt nu het gebergte *Setemper*, waarvan ik in het eerste hoofdstuk gesproken heb. Het is een soort van hoog land, dat uit hon-

derde afgeronde en tepelvormige heuvelen bestaat. Zij zijn meest met allang-allang begroeid, en er is weinig water in de tusschen-liggende laagten, waar vroeger toch rijst werd gebouwd. Onder de vele heuvelen onderscheiden zich voornamelijk de twee steile haast piramidale rotsen, *G. Toetoeuk* genaamd. Ten N. en N. O. van het *Setemper*-gebergte liggen de hooge bergruggen, bekend onder de namen van *G. Seli*, *G. Lammer* en *G. Patonan*, ongeveer ten Z. der hoofdplaats *Soembawa*. Zij zijn met bosch begroeid, maar waarschijnlijk geen van allen boven de 2000 voeten hoog. In deelsde rigting, nog verder naar het O., volgt nu de labirint van heuvelen tusschen *Plampang* en *Soembawa*, die zich in de lengte van het Z. Z. O. naar het N. N. W. van *Djaran Poessan* tot aan *Tandjong Menangis* uitstrekkt. Deze hoop van vulkanische overblijfselen heeft bij het volk geen algemeenen naam. Haast ieder hooge heuvel heeft den zinen. Het zou echter te vermoeijend zijn, wanneer men al die onbeduidende punten bij naam wilde opnoemen. Over het treurig gezigt, dat deze woeste landstreek oplevert, heb ik in de inleiding reeds herhaaldelijk gesproken, en zal er misschien naderhand nog op terugkomen. Het is hier voor een algemeen overzigt voldoende, dat de meeste dezer heuvelen aan den N. N. W. kant zeer steil en daarom dikwijs van vegetatie zijn ontbloot, terwijl die in het Z. Z. O. zacht oploopen en met allang-allang bedekt zijn. Meestal bestaan zij uit lava en somwijlen uit vulkanischen tuf-steen. Nergens heb ik eene doorgaande geregelde laag-vorming ontdekt. Ook de eilanden van *P. Dangar* af tot en met *N. Liang* behooren tot deze massa van heuvelen, die men overigens niet alleen tot de tweede, maar ook tot de eerste rij van gebergten kan rekenen.

De derde rij der gebergten van *Soembawa* heb ik op mijne reis niet bezocht, ofschoon ik aan haren voet ben geweest. Zij strekt zich in eene bijna onafgebroken linie van het O. naar het W. uit, en het is doelmatiger haar niet van het W. naar het O., zoo als de voorgaande, maar in omgekeerde orde te beschrijven. Zij begint namelijk in het O. plotseling met eenen steilen berg, den steilen *Djaran Poessan*, die mij toeschijnt een gesprongen vulkaan te zijn. Het is natuurlijk een wigvormige berg, die juist $\frac{1}{3}$ of $\frac{1}{4}$ gedeelte van eenen kegelvormigen berg uitmaakt, zooals hij vroeger geweest is. De oostelijke en noordelijke kanten zijn haast loodregte en meer dan 1500 voet hooge wanden, terwijl de Z. en W. kanten, naar den aard der Indische vulkanen, zacht aflopen en zich in het lage land verliezen. Ik schat de hoogte van den top op meer dan 3000 voeten. *Djaran Poessan* betekent: "een steil paard," en werkelijk heeft de omtrek van den kam van vele zijden veel overeenkomst met den vorm van den rug eens paards. Verder dragen andere gedeelten van het gebergte ook andere namen. De inwoners gaven voor, dat men den berg niet zonder levensgevaar kan beklimmen. Wanneer men bovenop kwam, ontstond er storm, onweder, regen enz., waardoor de vermetele bezoeker werd vernield. Het is een sprookje, dat ook van andere hooge bergen wordt verhaald, voornamelijk daar, waar de inboorlingen te lui zijn om eene bergbeklimming te ondernemen.

Verder naar het W. vinden wij in de keten nog een andere hooge punt, den *Goenoeng Ropang*. Hij heeft in vorm veel overeenkomst met den *Batoe Lanteh*, en is iets hooger dan de *Djaran Poessan*. De berg is zeer bosch- en waterrijk. De grond moet er zeer vruchtbaar zijn. De meeste koffij, die in het rijk van *Soembawa* wordt geconsumeerd,

komt van de aanplantingen op den *G. Ropang*, waarop vrij hoog eenige dorpjes schijnen te liggen. De keten loopt verder tot aan de straat *Allas*, tusschen *Taliwang* en *Tjereweh* door, zonder een hooge punt van eenig aanbelang te vertoonen. De geheele uitgestrektheid van de keten schijnt van vulkanischen oorsprong.

Ten W. van den *G. Ropang* moet hij op twee plaatsen dwars door dalen gesneden worden, die den doorgang aan de rivieren *Poenik* en *Oedan* verschaffen.

De vierde bergketen eindelijk loopt langs de Z. kust tot aan de straat *Allas*. Zij begint met den *G. Dodo*, een' met den *Ropang* veel overeenkomst hebbenden berg aan de Z. kust, van welk ligt 3600 voeten hoog. Ook deze keten is op vele plaatsen doorgebroken. Het oostelijk gedeelte is zeker vulkanisch; daarentegen is het mogelijk, dat op de hoogte van den zoogenaamden *Tafelhoek* de kalk-formatie begint, — zoals de naam schijnt aan te duiden, en voor welke de analogue geologische verhoudingen op *Lombok*, *Balie* en *Java* ook pleiten.

De derde en vierde bergketenen zijn het waarschijnlijk, die op de kaart in het Z. van *Soembawa* bedoeld worden onder »hoog in eene dubbeldebergketen opstijgend land.” (Zie NORRY, BERGHAUS en anderen).

Van *Djaran Poessan* af naar het O. begint de aard van het land en de gebergen te veranderen. Aan den oostelijken voet van dezen berg loopt er, dwars door het land of door de landengte, een strook laag land van het Z. O. naar het N. W., die het laagste gedeelte van het land uitmaakt en juist daarom, zoo als vroeger gezegd is, »*Kollong*” wordt genaamd. De verbinding van de *Zuidzee* met de baai van *Soembawa* is echter geene eigenlijke vlakte, daar zij altijd nog uit heuvelachtig land bestaat van ten minste eene hoogte van 800 voeten boven de oppervlakte der zee, en die alleen *laag* kan genoemd worden in vergelijking met het oostelijk en westelijk gelegen veel hooger berg-land. Overigens loopt deze effene vlakte ten N. W. in de vlakte van *L. Kollong* uit; terwijl zij in het Z. O., waarschijnlijk aan de zuidzijde, in eene alluviale strandvlakte eindigt ter plaatse op de kaart, waar »*laag eiland*” aangegeven is. — Gaan wij nu verder naar het Oosten, dan vinden wij een eveneens gevormd bergachtig of liever hoog - heuvelachtig land, dat zich van *Djaran Poessan* tot aan de baai van *Tjempis* uitstrekkt. Het zijn talrijke heuvelrijen, die zich in de lengte van het Z. O. naar het Z. W. uitstrekken, met min of meer aanmerkelijke afwijkingen naar het Z. en N. of W. en O. De hellingen zijn meest steil, — de ruggen breed en plat, — en de tusschenliggende deelen meest zoo smal, dat zij kloven kunnen genoemd worden. Kegelvormige bergtoppen, ringbergen, sporen van kraters of dergelijke vindt men er niet op, ofschoon zij klaarblijkelijk vulkanische verheffingen zijn. Zij beginnen haast allen aan de zuidzee en loopen tot aan de baai van *Soembawa*.

Van het W. naar het O. heeft men de volgende punten, die eenigzins door hoogte in aanmerking komen, als:

G. Lompakh, W. Z. W. en *G. Soedie*, ten Z. W. van *Ampang*. Daarentegen is de *G. Badja* een geïsoleerd stuk, ten N. tusschen *L. Kollong* en *L. Santong*.

Van *Ampang* af naar het O. gaande, heeft men de volgende heuvelrijen:

Eerst over het woeste plateau of *tafel-land*, genaamd *Later*, dat tot voorgrond dient, den *Goenong Pedoe Mangi*, (vrij hoog), *Mangittoi*, (veel lager), *Danan Dereh*, (west), *Danan Dereh*, (oost), *Wonto*, (west), *Wonto*, (oost), *Latta*, *Wela* en *Risso*.

De berg *Mangi* is aan den westkant meest met bamboe, — aan den oostkant daarentegen, evenals de volgende, meest dik met bosch begroeid. De laatste van deze heuvelrijen vormt den hoogsten berg onder hen, den *Mata do Djawa* (d. i. het oog des Javaans). Aan zijnen oostelijken voet liggen de dorpen *Mata* ten Z. O., en *Kowanko* ten N. Achter den berg, iets meer naar het W., verheft zich de nog iets hogere top van den berg *G. Troa* (d. i. de heldere berg). —

Hiermede heb ik den geheelen bouw der gebergten op *Soembawa* doorgeloopen, en ga ik over tot de andere deelen van het land. Ik voeg hier alleen nog maar bij, dat in de taal van *Soembawa* een berg *Olat* genoemd wordt, terwijl in de taal van *Bima* een berg *Doro*, en een gebergte of een bergachtig landschap *Dongo* heet.

Dezelfde heuvelachtige gesteldheid loopt, zooals reeds gezegd is, gelijkmatig voort tot aan de baai van *Tjempie*.

Uit het dal van *Kowanko* naar het oosten volgen namelijk de heuvelrijen *O-on-Tjanga*, die uit vulkanischen tuf-steen bestaan, waarvan de lagen zoo merkwaardig zijn geschikt, dat zij een geheel vormen, hetwelk veel overeenkomst met een' vervallen muur heeft, — en *Pantoboeangi*, *Meladjang* en *Lemba*, alle drie laag, onvruchtaar en met doorn-bamboes begroeid.

De *Loeroe Bango* is veel hooger en langer. Hij sluit de baai van *Soembawa* ten O. Aan den westkant is hij zeer steil. In het Z. is er een hooge top, een der hoogste van dit heuvel-land, *Salapie* genaamd, zeker over de 1000 voeten hoog. Aan gene zijde van den *Loeroe Bango* in het oosten strekt zich het dal van *Bango* uit. Dan volgt er een rug, die zoowat van het Z. naar het N. loopt, — de gebergten ten N. en ten Z. als dwarsrijen met elkander verbindt, — bij het punt, waarover de weg loopt, *Doro Sirih*, — Noordelijker *D. Kariro*, — en meer naar het Zuiden *D. Depa* heet. Vlak aan de baai van *Tjempie* in het W. ligt nog de *D. Lara*. Deze baai, in vereeniging beschouwd met de breede vlakte van *Dompo*, vormt eene duidelijke ophouding van zuidelijk berg-land. Verder naar het oosten ondergaat dit bergland eene verandering in zijnen aard. Wel bestaat het nog altijd uit evenwijdige rijen, die van het zuid-oosten naar het noord-westen loopen, maar deze rijen worden hooger. Het zijn nu niet meer heuvelen, maar gebergten. Eenige punten onderscheiden zich door hoogte, vorm en steilte. Andere bevatten nu nog overblijfselen van oude kraters of solfataras. Tusschen in liggen diepe dalen, waardoor beken en rivieren stroomen, welke genoeg ruimte aanbieden voor bebouwing en vestiging.

In de eerste van deze rijen verheft zich, in het Z. O. van *Dompo*, de piramideberg *Rango*. De tweede rij heeft in het Z. de twee hooge toppen van den *Djara Doendoe*. Dit betekent: »een berg, die zoo steil is, dat de paarden op de hellingen naar beneden' glijden." Noordelijk er breidt zich deze rug in het breede plateau van *Wóó Saheh* (nek van den *Karbouw*) uit, hetwelk uit kalksteen bestaat, — de vlakte van *Dompo* ten oosten begrenst, — en eene verbindinglijn daarstelt tusschen het zuidelijke en noordelijke bergland. Aan de zuidelijke afhelling en het einde van een van deze rijen ligt de *G. Tjollo* of *Zwavelberg*, zuid-westelijk van het dorp *Prado* en zuid-oostelijk van *Dompo*, tot welks gebied hij nog behoort. Ik heb nog van dezen berg het volgende vernomen. Hij ligt op ééne dag-reis van *Prado*, twee dag-reizen van *Bima*, en twee van *Dompo*. Men beklimt den berg aan den noordkant. Op den top kan men de zuid-zee zien. Om bij de solfatara te komen, (want

daar moet de plaats zijn, van waar men de zwavel haalt), daalt men aan de zuidelijke helling een weinig af, en komt dan aan eene uitholling, die de helft of het $\frac{3}{4}$ gedelte van eene kom uitmaakt, die aan den zuidkant geopend is. Door deze opening stroomt eene beek van koud en zuiver water naar de zuid-zee. Op drie plaatsen wordt de zwavel gegraven, in het oosten, het zuiden en het westen. Iedere plaats is 100—120 roeden lang, en 50—60 roeden breed. De zwavel verzamelt zich tusschen witte steenmassa's (waarschijnlijk opgeloste trachiet), en neemt somtijds eene ruimte in van 1—3 vierk. roeden. Op de vloeibare en warme zwavel is een harde korst van zoowat 2 duimen dikte. Men graaft alleen 's morgens en 's avonds, omdat het op den middag te warm is om te werken. Men maakt ronde gaten, op 8—9 voeten van elkander verwijderd, die twee voet diep zijn en van boven eene doorsnede hebben van één', en van onderen van 3—4 voeten. Zoo wordt het ten minste opgegeven in het, heelaas! verloren geraakt berigt van den gezaghebber *Eijlers*. Vroeger werd er jaarlijks een koijan zwavel uitgegraven. *Eijlers* meende, dat men er wel 20 en meer kon inzamelen. Tegenwoordig wordt er in het geheel niet meer gegraven. Sedert de Sultan van *Dompo* met den Sultan van *Bima* in onmin is, heeft hij dit den Bimanezen verboden. De mensen van *Dompo* gaan er niet heen, daar het voor hen te ver is. Wanneer zij zich naar den zwavelberg willen begeven, slapen zij een' nacht in het bergdorpje *Rengeh*, en bereiken eerst den tweeden dag de solfatara.

De *G. Prewa*, waarvan ik in de inleiding gesproken heb, is het Noordwestelijk uiteinde van een andere rij, die zich in het oosten van de twee *Djara Doendoe's* verheft. Dat hij een Vulkaan geweest is, blijkt uit de Solfatara aan zijne zuidwestelijke afhelling. Vroeger moet men uit zijn binnenste dikwijs eenen naar den donder gelijkenden slag gehoord hebben, en, wanneer men het te *Bima* uit het zuiden hoort donderen, zegt men, dat het uit den *G. Prewa* komt. De *Wóó Saheh*, *Djaran Doendoe* en de *Prewa* sluiten de vruchtbare vlakten van *Silah* en *Dena* en de onvruchtbare van *Dongo-bolo* en *Belo* in, die zich aan den noordelijken en oostelijken voet van deze bergen en rondom den achtergrond der baai uitstrekken.

Met de gebergten verder naar het Z. O. ben ik minder bekend geworden, en moet ik dus enige rijen daarvan onaangererd laten. Aan den oostkant der baai van *Bima* en ten Z. der hoofdplaats strekt zich de berg *Londa* van het noorden naar het zuiden uit. Het voorgebergte *Lewie Morie*, dat van hem uitgaat, is een lavastroom, van welken het niet ligt te bepalen, van waar hij gekomen is. In het zuiden aan de rivier van *Belo* eindigt de *D. Londa*. Ten Z. O. van het dorp *Belo* is een heuvel, die, naar 't zeggen de inlanders, zoo steil is, dat geen Europeaan hem beklimmen kan. Aan den voet van den heuvel is een bron, waarbij een bank en een stoel, die in steen veranderd zijn. Boven op den heuvel staan een paard met zadel en toom, en eene kat, die versteend zijn. Het paard heet, naar den eigenaar: *Ompoe Reba*. Eens werd namelijk hier de grond in den omtrek geschud, en begon alles in steen te veranderen. Toen vlugte *Ompoe Reba* te paard, terwijl zijn kat medeliep. Toen hij echter zag, dat zijn paard niet verder kon en ook in steen veranderde, steeg hij af en vlugte alléén.

De geheele legende wijst zeker op eene vulkanische werking, eene aardbeving of eene uitbarsting van vulkanische stoffen, en kan wel met de vorming van den lavastroom van *Lewie Morie* in verband staan.

In het oostelijk gedeelte van het land verheft zich een andere hooge bergrug, die in eenen dubbelen boog van het N. W. naar het Z. O. loopt. De Noordelijke hoogste punt is *Doro Tongo*, waarnaar somtijds de geheele bergketen *Dongo* of het bergland van *Tongo* genaamd wordt. De middelste en hoogste top heet *D. Samborie*. De oostelijke aan de straat van *Sapie* heet *D. Massa*. Ten Oosten van dit gebergte loopt een breedte bergrug, die uit vele lage afgeronde en onvruchtbare heuvelen bestaat, van het gebergte ten N. tot aan de baai van *Sapie* en evenwijdig met de zoo even beschreven bergketen van *Tongo* loopende. Dit heuvel-land heet aan den westkant *G. Wabo*.

Het oostelijk gedeelte van het eiland eindelijk wordt door het gebergte *Lamboe* ingenomen, dat van het W. naar het O. tot aan *T. Djatie* loopt. De *G. Lamboe* is een afgeknotte kegelvormige berg, met niet zeer steile ashellingen, waartegen enige geïsoleerde, steile en kegelvormige heuvelen aanleunen. Ik schat hem op 4500 voeten hoogte. Hij moet ook een uitgebrande vulkaan zijn, en ieder heuvel een van zijne zij-openingen.

Er blijft ons nu over, de noordelijke bergketenen van het oostelijk gedeelte des eilands door te gaan.

Ten eerste hebben wij van het W. af den *Tambora* in het gebergte van *Sangar*.

Ik zal de beschrijving eerst later laten volgen, door alles over deze keten en hare bergen in één hoofdstuk te verzamelen.

Verder naar het oosten in het rijk van *Dompo* komen de bergen van het landschap *Sneho*, met den hoogsten top *D. Snahie*. Zij zijn door de mensen verlaten, in weerwil dat zij vruchtbaar en voor bebouwing tot aan den hoogsten top (van 3000 vt.) geschikt schijnen te zijn. Zij zijn door den *Doro Sirih* met het gebergte in het Z. verbonden.

Verder ten oosten volgt het gebergte van het landschap *Kilo*, met den hoogsten top *D. Dende*. Het heeft veel overeenkomst met de voorgaande bergen, maar is hooger (misschien 4000 voeten). Eindelijk vindt men in het W. van de baai van *Bima* het gebergte van *Dongo Padjo*, op *Bima* eenvoudig maar *Dongo* (d. i. het bergland) genaamd. Even als de twee voorgaande, is het van vulkanischen aard. Het W. lijke en hoogste gedeelte vormt den eigenlijken berg van *Padjo*. Het is een berg van kegelvormige gedaante, met twee toppen, waartusschen een zadel is, waarom hij door de zeelieden ook *Zadelberg* genoemd wordt. De noordwestelijke top heet *D. Dindi*, — de zuidoostelijke *Aroe Hassa*. Dezen laatste heb ik, van het dorp *Padjo* uitgaande, op den 8 en 9 September beklimmen. Vroeger heeft dit niemand, zelfs geen inboorling gedaan. De hoogste top is rijk met bosch begroeid, voornamelijk met *Freijcinetia's* en *Gleichenia's*. Geheel bovenop vormt de berg eenen rug, veel op een dak gelijkende, waarvan de oostkant bijna 2000 voeten lijnrecht naar beneden loopt. Ik mat de hoogte door kokend water, en berekende ze op 5340 voeten. De *D. Dindi* is iets lager. Tegen den *D. Padjo* leunt de rug van den *Wóó Sahek* ten zuiden aan.

Het oostelijk gedeelte van dit bergland bestaat uit eene hooge en lange bergketen met vele steile spitsen en kruinen. Zij loopt van het noorden naar het zuiden langs de westkust van *Bima*, en omgeeft den *Aroe Hassa* in eenen grooten boog. Aan de binnenzijde, naar den laalsten toegekeerd, zijn de wanden zeer steil. Naar buiten loopen zij zacht naar de baai af, door diepe kloven doorsneden, waartusschen even zoo vele meest zeer scherpe bergruggen met bijna loodregte wanden.

Ten N. van deze keten verheft zich de geïsoleerde *Vader Smit* of *D. Soro Mandie*, naar den heer MELVIL VAN GARNBERG 4421 rijnl. voeten hoog, welke opgave zeker is en zonder twijfel naauwkeuriger dan die van 800 vt., door den heer SMITS in den almanak van 1848 opgenomen. De heer SMITS heeft waarschijnlijk den *Vader Smit* niet beklimmen, maar wel een' nabijgelegen heuvel, die hem daarvoor werd opgegeven. Nog niemand moet den *Vader Smit* beklimmen hebben. Evenwel gaven de inboorlingen voor, dat er boven op een ketel was en daarin een meer, hetwelk zeer waarschijnlijk is. Er moeten ook nog sporen overgebleven zijn van eenen vroegeren krater. Van de afgeplatte kruin loopen talrijke ribben langs de steile ashellingen stersgewijze naar alle kanten af. Bij de aardbeving van 1836 vielen ten Z. van deze bergrubben grote stukken naar beneden in de kloven. Over den *Soro Mandie* bestaat bij de Bimanezen eene menigte fabelachtige en bijgeloovige verhalen. In zijne bosschen huizen verbazend-grote slangen, duizendpoten, zoo lang als een arm en ter breedte van eene hand, en bergduivels bij troepen. In 't kort, de dood dreigt den vermetele, die het waagt den berg te beklimmen. Om het midden van den berg is een smalle *kain*, van gouddraad geweven, gespannen. Men kan ze niet zien en er ook niet overheen stappen. Hij alleen, die in dit oord en op deze plaats twee reine maagden oppoffert (d. i., wel te verstaan: niet doodt, maar aan zijne lusten opoffert), mag over den tooverband heen stappen. Ik had, helaas! geenen tijd, om ook dezen berg te beklimmen; anders zou ik der eerzame burgerij van *Bima* getoond hebben, dat men ook zonder het verleidelijke offer over den band heen kon.

In de keten, die langs de baai loopt, onderscheidt men eene menigte toppen, waarvan ik alleen de voornaamsten in grootte noemen zal, en wel van het N. af; als: de *D. Soera*, *D. Lassi*, en *D. Tiro*, die allen misschien over de 4000 voeten hoog zijn. De *Dongo Boeha* is van allen de steilste. Hij heeft de gedaante van eene driehoekige piramide en is van boven zoo steil, dat er aan eene beklimming naauwelijks te denken valt. Zijne hoogte zal niet meer of minder dan 3000 voeten zijn. De ashellingen zijn met allang-allang begroeid. Nog lager is de ten Z. van hem gelegene *D. Lari*, een platte rug, die iets doodkistachtigs heeft. Aan de ashelling van het gebergte eindelijk ligt geïsoleerd de kegelvormige heuvel *D. of G. Ikoe*.

Ten O. der baai zijn nog twee steile gebergten aan de noordkust. Beide zijn ringgebergten, met diepe maar doorgebrokene ketels aan den binnenkant. Beide zijn ook overblijfselen van vroegere vulkanen.

De westelijke berg is de *Mongo Lewi*, van welken de verschillende toppen bijzondere namen hebben; zoo heet die ten N. O. van *Bima*, aan den voet van welken de hoofdplaats ligt: *D. Kray*.

Het oostelijk systeem draagt verschidene namen, naar mate de inboorlingen een' der verschillende toppen voor zich hebben. Het is hooger en uitgebreider dan het systeem van *Mongo Lewi*. Beide zijn overigens door eenen hoogen bergrug van den *Doro Lela* met elkander verbonden.

In het W. wordt dit gebergte, hetwelk den noord-oostelijken hoek van het land vormt, *G. Maria* genoemd,— in *Sapie* eenvoudig maar *Ara*, d. i. de berg, of ook de grote berg. Het opent zich het meest naar het N., of naar de zijde van het dorp *Wiera*, waar een dal van de zee af tot in het hart van het gebergte doorloopt. Ten westen is het dal door den hoogen

en steilen rug van den *Goenoeng Tjewoe* ingesloten, waarover de weg naar *Bima* loopt. Naar alle kanten strekken zich overigens gelijke, ofschoon minder hooge, ruggen (zoo als: de *G. Kanento*) naar het N. O. uit. Het bovenste gedeelte van het gebergte is met schoone bosschen bedekt. Op den westelijken rug zijn mooije djattie-bosschen. Ik houd het gebergte *Maria* voor 5000 voeten hoog, en den overgang bij den *Tjeicoe*, naar eene barometer-observatie, voor 1660 Rijnl. voeten. (Zie de inleiding over den *Goenoeng Apie*).

Tot een overzigt der hoogten voeg ik hier de volgende tabel van de hoogten der merkwaardigste punten bij:

- B. betekent barometer-observatie.
- K. W. » observatie met kokend water.
- M. » observatie van den heer MELVILL VAN CARNBÉE.
- A. P. » approximatieve bepaling.

De waarnemers voor de lengten en breedten zijn:

M. de heer MELVILL VAN CARNBÉE,
SM. » H. D. A. SMITS, volgens zijne nieuwste kaart van
de eilanden ten oosten van Java.

De overige zijn bij benadering bepaald, naar de binnens-kamers gedane hoekmetingen,
gebaseerd op de zekere opgaven en opmetingen van genoemde heeren.

S T A N D P L A A T S.	Wijze van waarne- ming.	Hoogte.	Ooster- lengte. (Greenw.)	Zuider- breedte.	Waarne- mers.
<i>Rijk van Soembawa.</i>					
G. Ngenges.	A. P.	3400	117° 10'	8° 33' 30"	
G. Sonkhar.	A. P.	2500	—	—	—
G. Lanteh N. W. top.	K. W.	3090	117° 26'	8° 36'	A. P.
B. Lanteh, nachtleger.	K. W.	4250	—	—	—
Soemmoeng, aan de N.O. helling van het gebergte.	B.	2440	—	—	—
Ropang.	A. P.	4000	—	—	—
Dodo.	»	3600	—	—	—
Djaran Poessan.	»	3000	117° 42'	8° 47'	A. P.
Mata do Djawa.	»	1500	—	—	—
<i>Rijk van Dompo.</i>					
D. Dende.	A. P.	4000	118° 32' $\frac{1}{4}$ '	8° 20' 30"	A. P.
D. Snahie.	»	3000	118° 27' 30"	8° 23"	»
Top van den D. Dindi in het ge- bergte van Padjo.	»	5000	118° 34' 45"	8° 23' 30"	»

S T A N D P L A A T S.	Wijze van waarneming.	Hoogte.	Ooster-lengte. (Greenw.)	Zuider-breedte.	Waarne-mers.
<i>Rijk van Sangar.</i>					
Dempie. N. O. lijké top van het Sanger-gebergte).	A. P.	3000	118° 9'	8° 26	A. P.
<i>Rijk van Tambora.</i>					
Oostkant des kraters van den berg Tambora of Triding.	Trigonom. M.	8747	117° 57' 20"	8° 14' 30"	Melv.
	K. W.	8780	117° 59' 30"	8° 18' 30"	SM.
Bodem van den krater.	A. P.	7000	—	—	—
<i>Rijk van Bima.</i>					
Aroe Hassa.	K. W.	5340	118° 36'	8° 24'	SM.
Vader Smit of Soro Mandi.	Trigonom. M.	4421	118° 39'	8° 19' 30"	»
Mongo Lewi.	A. P.	3800	—	—	—
Maria of Ara.	»	5000	118° 54'	8° 24'	A. P.
G. Tjewoe.	B.	1660	—	—	—
G. Wabo.	»	1200	—	—	—
Tongo.	A. P.	2800	—	—	—
Samborie.	»	4000	118° 55'	8° 34'	A. P.
Massa.	»	3800	119°	8° 37'	»
Lamboe.	»	4500	119° 3' 30"	8° 40'	»
Djara Doendoe.	»	2500	—	—	—
Kampong Padjo.	B.	2326	—	—	—
Dongo Boeha.	A. P.	3000	118° 38'	8° 27'	A. P.
Goenong Apie.	Trigonom. M.	7125	119° 5'	8° 10'	SM.

Als een vervolg op dit overzigt, laat ik hier eenige woorden over de voortbrengselen uit het mineraal-rijk en de mineraal-bronnen van deze gebergten-wereld volgen.

Ik noem: het *zout*. Hierover meer in het hoofdstuk over handel en industrie.

Zwavel. Men leze, wat hiervan bij de beschrijving van den *G. Tjollo* gezegd is. Er wordt ook zwavel op de solfatara van den *G. Prewa* gevonden (Zie I. § 7), doch slechts weinig en onzuiver. De buitenste afhellingen van den *Tambora* bevatten ook veel zwavel. (Zie hierover het hoofdstuk hierna).

Arsemikum, waarschijnlijk ter zelfder plaatse (d. i. aan den *Tambora*).

Zwavelkies, in de solfatara van den *G. Prewa*. (I. § 7).

Puimsteen, in ongelooflijke menigte rondom den *Tambora*. Hij is evenwel van zeer slechte kwaliteit.

Asphalt en Aardolie, in de binnenlanden van *Flores* bij *Bari*. (Zie hierover I. § 3).

Slijpstenen. Zij worden bij *Allas* hoog in het gebergte gevonden en stellig in de rivier van *Allas*. De plaats, waar zij gevonden worden, is moeijelijk te naderen. De steenen zijn vrij fijn, en zelfs nog geschikt om er pennemessen op aan te zetten. Zij hebben *Allas* zijnen naam gegeven, want dit woord is in de taal van *Soembawa* hetzelfde als het Maleische *Aloes*, en beteekent *fijn*.

Batoe Lebbo, eene verharde kleiaarde, die uit de binnenlanden van *Soembawa* komt en in *Soembawa* ter markt gebragt wordt. Men maakt de steenen warm, stampet ze dan fijn, en eet ze alléén of met rijst en groenten; voornamelijk zijn de zwangere vrouwen verlekkerd op dit zonderling geregt.

Opal, in verstrooide stukken uit den *G. Prewa*.

Edele metalen of metalen als lood, tin, ijzer in groote beddingen, of dergelijke, komen op *Bima* en *Soembawa* niet voor. Even zoo min steen- of bruin-kolen.

De *Prigi-Tambaga*, drie uren ten Z. van *Sapie*, wordt niet zoo genoemd, omdat er koper gevonden wordt, maar eer om den metaalklank, die veroorzaakt wordt, wanneer men een' steen in deze, 60 voeten diepe, heilige bron laat vallen.

Behalve van het eenigzins zure water aan den *Prewa* en den *Tjollo*, heb ik slechts van ééne andere mineraalbron gehoord, die ver ten Z. van *Soembawa* in de omstreken van den *G. Ropang* gevonden moet worden. Zij bevat warm water.

§ 4. Rivieren, Meren en Beken.

Het is bijna onnoodig te herinneren dat op een eiland, van de uitgestrektheid van *Soembawa*, geene stroomen, ja zelfs geene grote rivieren kunnen voorkomen. Geen enkele rivier van het land is in den eigenlijken zin van het woord bevaarbaar. Ter naauwernood is het dat zij gedeeltelijk met kleine booten bevaren kunnen worden, en dan meest nog aan de monding, wanneer de vloed het afloopende water opstuwt. In den regentijd zwellen de meeste, maar slechts voor korten en onbepaalden tijd. Buitendien maakt dan de sterke stroom alle vaart bijna onmogelijk.

De meeste rivieren en beken van het eiland droogen in het goede saizoen uit, terwijl anderen zich in een' onderaardschen loop in het zand verliezen en alleen in het gebergte water hebben. In den regentijd daarentegen hebben zij allen niet alleen water, maar veranderen er velen, en vooral die, welke haren oorsprong in het gebergte hebben, in vernielende bergstroomen en woud-beken, die buiten hunne oevers treden en dikwijls groote schade aanrichten.

Ik begin met de rivieren in dezelfde orde op te noemen, die ik gevuld heb bij de eilanden, baaijen en kopen. Dat wil zeggen, dat ik ten Z. van de straat *Allas* begin.

De eerste rivier, die wij aldaar aantreffen, is die van *Tjereweh*. Zij moet vrij rijk aan water zijn. Waar zij ontspringt, weet ik niet. Ik vermoed echter dat een van hare armen op de zuidelijke afhellingen van den *G. Sonkhar* ontspringt.

De rivier van *Taliwang* heeft hoogerop twee armen, de westelijke: *Taliwang*, de oostelijke: *Kaminjak*, geheeten. Beide komen van het gebergte *Ngenges*, en vereenigen zich bij *Reba*. De rivier van *Taliwang* zwelt somtijds meer dan 15 voeten en zet dan de kampung

van dien naam geheel onder water. De rivier van *Allas* komt eveneens uit het gebergte *Ngenges*, alsook de *Boær* en de *Oetan* bij het dorp van dien naam. Deze twee storten zich ten noorden in zee. De eerste daarentegen ontlast zich westwaarts in de straat van *Allas*. Allen hebben het geheele jaar dóór water. Dit is ook het geval met de rivieren *Temoenti*, *Rè*, *Bremang* en *Kanar*, welke van het *Sesset*-gebergte noordwaarts naar zee loopen. De eerste is de aanzienlijkste van de vier, terwijl de beek tusschen de *Temoenti* en de *Rè* in de oost-moesson uitdroogt.

De rivier van *Soembawa* komt van den *Batoe Lantch*. Even boven het dorp vereenigen zich hare twee armen. De oostelijke heet *Kreke*, de westelijke *Pelat*.

Oostwaarts van deze plaats ben ik om'trent eenige rivieren in onzekerheid. Die van *Lopokh* stort zich waarschijnlijk in de groote baai van *Soembawa*. Ik vermoed, dat de hooger gelegene beken, *Pengampas* en *Semamoeng*, de rivier van *Lopokh* gedeeltelijk van water voorzien. De rivier van *Lapie* was geheel droog, d. i. haar water verloor zich niet ver boven het dorp in het zand. Wanneer men bij het dorp gaten in het zand maakte, verzamelde zich daarin dadelijk helder, koud en heerlijk drinkwater. Zij komt uit de zijtakken van den *Djaran Poessan*, gelijk ook de rivier *Brang Simo*. Op de terugreis in September was zij bijna geheel droog. Zij loopt naar de baai van *Soembawa*, even als de voorgaande en de volgende. De voorname en snelstroomende rivier *Kollong* was droog. In de *Plempat* was water, in de *Kaloë* niet. De beek van *Plampang* ontvangt haar water van de ashellingen van den *Djaran Poessan*, even als de drie vroeger vermelden en de twee volgenden.

Het water van de *Brang Rea* (groote rivier) was in het zand gedroogd; in de kleinere rivier *Ngalie* was echter nog water. De laatstgenoemden loopen allen naar de baai van *Kollong*. Verder naar het oosten is nog eene (toen drooge) beek, de *Simo*. Zij loopt naar het noorden in de baai van *Ampang* uit, even als de beek van *Ampang* en de grootere *Mangie*.

Op den achtergrond van de baai van *Soembawa* komen van het Z. O. in de volgende baaijen nog beken, die dezelfde namen als de baaijen voeren. De heldere *Kowanko*, die hooger op bij *Mata* nog de kleine beek *Risso* opneemt.

De *Tjoenie*.

In de baai van *Sonapa* stort zich de rivier *Nanga Rade* met zeven monden uit.

De beek van *Gempo* komt van het N. O. en heeft eveneens hare uitwatering in de groote baai.

Aan de noordkust vinden wij oostelijk van den *Tambora*, kort aan het strand, de schoone bron van *Tampoerok*, — verder op de beek van *Bioe*, — die van *Belamboe*, en eindelijk de rivier *Koempassie* of rivier van het *Sangar*-gebergte; haar oostelijke arm is de *Soroe* (beek) *Lantjie*. Zij vereenigen zich beneden de hoofdplaats *Korreh*. Misschien neemt de *Lantjie* ook nog de beken van *Bango* en *Melo* op.

Van de beken en rivieren tot aan den westelijken hoek van de baai van *Bima* bezit ik geene opgaven meer. Van daar af tot op den achtergrond der baai, komt er eene menigte beken uit het land van *Dongo*, die meest evenwijdig met elkander door diepe kloven vloeijen en zich in de baai ontladen. Eerst hebben wij de bron aan den *Batoe Pah*, waarvan in

reeds gesproken heb. Ik voeg er hier alleen nog maar bij, dat haar door de Mahomedanen en Chinezen bijzondere kracht wordt toegeschreven, en zij er zich dikwijs in baden of er bij offeren en bidden, vooral wanneer zij eene handels-reis gaan ondernemen. Dit moet geluk aanbrengen. Ook zieken van *Bima* laten zich naar de bron brengen, ofschoon zij evenwel daarom nog geene bijzondere geneeskracht bezit. Vervolgens de beken van *Sowa*, *Kananta*, *Kawira*, en *Tjandi*. In de vlakte volgt de beek van *Silah*, die van het *Padjo*-gebergte komt. Geheel op het einde van den achtergrond der baai heeft men de (toen drooge) rivier *Nanga naë* (groote rivier), waarvan het hoogerop gelegene gedeelte, aan den voet van den berg *Prewa* en aan den *Djara Doendo*, water genoeg bevat, hetwelk zich meer benedenwaarts in de asch verliest.

De *Nanga-Tjaba* loopt eveneens van het Z. of Z. O., en stort zich uit in de zuidoostelijke achterste bocht van de baai van *Bima*. De rivier van *Belo* komt uit het oosten, waar zij zich in de dalen van den *Samborie* en andere bergen vormt.

Bij *Bima* storten zich twee beken in zee. De zuidelijke heeft, meer naar de monding, verschillende armen. Eenige ontspringen op de hoogten van het *Wabo*-gebergte, — andere aan de noordoostelijke afhelling van den *Tongo* en *Samborie*. Nog andere komen uit de kloven van het *Maria*-gebergte te voorschijn. De noordelijke beek komt uit het dal, dat tusschen de bergen *Mongo Lewie* en *Maria* gelegen is.

Volgen wij verder oostwaarts, buiten de baai gaande, de kust, dan vinden wij de *Raba* uit het dal van dien naam, tusschen den *Mongo Lewie* en den *Maria*. Een oostelijke arm van deze rivier heet *Talla*. Uit het *Maria*-gebergte vloeijen naar de straat van *Sapie* de *Wera* en *Wiera* noordwaarts, — de *Tenge*, *Loka* en *Kallo*, (allen in de oost-moesson droog), de *Podja* en *Kowo* naar het noordoosten en oosten.

De rivier van *Sapie* ontspringt tusschen de ashellingen van het *Ara* en *Waba*-gebergte. Ten Z. van *Sapie* moet zich nog eene rivier in de baai van dien naam onlasten, welke op de hellingen van het *Samborie*-gebergte ontspringt, en eenige takken opneemt uit het heuvel-land van den *Waba*. Ik ben nog minder bekend met de rivieren, die naar het zuiden aflopen. Van *Tandjong Djatie* af tot aan de baai van *Tjempie*, is mij niets hiervan bekend. In deze baai storten zich twee rivieren, die van het noorden komen. De oostelijke is de rivier van *Dompo*, eene der grootste van het geheele eiland. Zij ontspringt in het *Padjo*-gebergte en in de westelijke ashellingen van het land van *Dongo*. Bij *Katna*, eenige uren boven *Dongo*, vereenigen zich hare armen.

De westelijke rivier, *Sorie Badja* genaamd, is kleiner.

Verder naar het westen komen uit het heuvel-land bij *Mata* achtereenvolgens nog de beken *Wela*, *Tamalé*, *Wanto* en *Fanda*, die zich in de zuidzee onlasten. De laatste was droog. In het rijk van *Soembawa* moeten zich westelijk van den *Djaran Poessan* vele en zelfs groote rivieren in de zuidzee onlasten. Ik ken er maar drie van, die daar, waar zij zich in de zee onlasten, de grootste van het eiland zijn.

De oostelijke ontspringt aan de oostelijke helling van den *Batoe Lantch* en in het *Setemper*-gebergte. Verder de beken *Boeang-Amok* en *Poelas*, die ik overgetrokken ben. Wat er verder zuidwaarts van de rivier wordt, weet ik niet. Waarschijnlijk neemt zij het aflopende water van het *Ropang*-gebergte op. De middelste is de *Poenik*. Haar voornaamste

arm schijnt zich tusschen het *Sesset*-gebergte en den *Batoe Leteh* te vormen. Ik kon haar daar, waar zij zich met den oostelijken arm van de *Tampokh Renokh* vereenigt, overstappen. Deze volgde ik opwaarts naar het noorden. Zij verdeelt zich hooger op in de westelijke *Tampokk Renokh*, die van den *Batoe Lanteh*, en de oostelijke *Balie Ajer* (of *A-er*), die van het *Setemper*-gebergte afkomt. Van den beneden-loop der *Poenik* is mij niets bekend. De derde der gemelde rivieren is de *Oedan*. Bij het dorp *Moegen* vereenigen zich twee van hare armen. De zuidelijke komt van de hellingen van het *Sonkhar*-gebergte, — de noordelijke van die van het *Sesset*-gebergte. Beneden het dorp *Kalaus* verliet ik haar; zij loopt van daar eerst meer Z. O. waarts en later meer naar het zuiden.

Meren worden niet op het eiland *Soembawa* gevonden, want het water van *Lebbo* bij *Setelok* is eer een moeras van zoet water dan een meer (Zie hoofdst. I. § 5). De beek van *Setelok* loopt in de rivier van *Taliwang* uit.

II. H O O F D S T U K.

TWEEDE GEDEELTE.

O V E R D E V E G E T A T I E V A N H E T E I L A N D.

§ 1. *Uiterlijk voorkomen.*

Met opzigt tot de *Botanie* kan ik mij kort uitdrukken, daar over het algemeen het Botanisch karakter van de vegetatie op het eiland *Soembawa* hetzelfde is als op *Java*: Enkele afwijkingen zal ik hieronder nog aangeven.

Even als op *Java*, vinden wij ook hier tegenstellingen van het plantenrijk: in de zee en op het land,—aan het strand en in de binnenlanden,—in de vlakte en op het gebergte,—op het bebouwde en onbebouwde land. Alleen heeft *Bima* geen *Alpen*-regionen (streken), want er komt maar één top boven de 8000 voeten, die van den *Tambora*, waarop haast geen plantengroei bestaat.

Sedert de verwoesting in het jaar 1815 kan het land ook wel armer aan planten geworden zijn, want vele planten, die vochtige bosschen en eene dikke humus-laag tot hare ontwikkeling noodig hebben, zijn waarschijnlijk uitgestorven. Vele plaatsen, die vroeger dik begroeid waren, zijn nu met asch bedekt of slechts weinig weder met planten begroeid. Dat de massa van planten individueel is verminderd, laat zich bewijzen; met betrekking tot de soorten blijft het altijd eene gissing.

Ofschoon ook de flora van het land rijk is, ziet men echter dadelijk in, dat er op *Java* op eene gelijke uitgestrektheid land meer planten-soorten zijn dan op *Bima* en *Soembawa*. Het grootste onderscheid tusschen de planten-wereld op *Java* en die op *Soembawa* is meer een physiognomisch dan een systematisch-botanisch, ten minste gedurende het drooge jaargetijde. Bijna alle boomen verliezen dan hunne bladeren, en de bosschen zijn dan even zoo kaal als gedurende den winter in *Europa*. Hierop maken echter eene uitzondering de door menschen gemaakte aanplantingen,—de hoogere bosschen in het gebergte,—en de onmiddellijke aan het strand bestaande vegetatie, die de kusten met eenen altijd groenen en frisschen gordel omzoomt. In de bosschen, op steenachtige berghellingen en op met asch bedekte vlakten hebben deze periodieke ontbladeringen het meest plaats. Onder andere zien de heuvelen en berghellingen, die de baai van *Bima* omgeven, er in het drooge jaargetijde zeer treurig en dor uit. Alleen op de plaats, waar eene kampong is of waar er in een ravijn eene rivier stroomt, of op de bergtoppen, rust het oog weder op een groene plek. Over het geheel ligt er eene grijsachtige bruine schimmel, die het gezigt spoet-

dig vermoeit. De gras- en *allang-allang*-velden zijn geel en als met stroo bedekt. Later werden die verdorde weiden in brand gestoken en vermeerderden de zwart-gebrande berghellingen den treurigen indruk nog, die zulk een woest landschap op ons maakte. Op Java ken ik maar alleen de hellingen van het *Arak-arak*-gebergte bij *Bezoekie* en die van het *Baloeran*-gebergte, even als de oostelijke vlakten en heuvelen in de afdeeling *Panaroekan*, die eenigermate met de voorgaande vergeleken kunnen worden. Eene aangename uitzondering maakt de tamarinde-boom, die op de droogste gronden voorkomt en in menigte groeit. Hij krijgt weder nieuwe bladeren, wanneer de bladeren van het vorige jaar afvallen, en de jonge bladeren hebben hetzelfde aangename groen, als de beuken-hoomen in *Europa*.

Hoe hartelijk welkom was mij deze boom, wanneer hij mij gedurende de brandende middag-hitte een schaduwrijk toevluchtsoord aanbood, terwijl alles rondom bladerloos was en het oog haast verblind werd door het intense licht der middag-zon en hare weerkaatsing op den naakten met asch bedekten grond.

Op de dorre vlakten en lage heuvelen vindt men voornamelijk doornachtige gewassen. Het meeste treft men de *Acacia-tomentosa* of den *Kajoe Pilang* van Java aan. De zeer jonge takken, waarvan de doornen nog eenigzins week zijn, worden door de buffels met gretigheid opgegeten, daar hun dikwijls niets anders overblijft dan deze takken of die van andere boomen. Nog overvloediger groeit de *Bidara*-boom (*ziziphus jujuba*), van welken de zuurachtige vrucht met de tamarinde het hoofdvoedsel der menigte van apen uitmaakt. Ook doornige slingerplanten worden er in menigte gevonden; zooals b. v. de *Acacia*, *Capparis* en de *Caesalpinia*, onder welke nog behoort genoemd te worden het sappanhout (ook eene *caesalpinia*).

Ik zal hier nu in het kort de voornaamste physiognomische planten-vormen aangeven.

Ik heb reeds genoemd de strand-vegetatie. Haast altijd bestaat zij uit boomen met glimmende altijd groene bladeren. De *Rhizophora*, *Sonneratia* en *Advicennia*, en meer andere groeijen zelfs in het water, terwijl de *kajoe Sawo* (*Diospyros kanki*), de reusachtig-groote *Ketapang* (*Terminalia*) en *Barringtonia*, en de donkergroene *Djamplong* (*Calophyllum Inophyllum*) langs het strand op het drooge groeijen. Somtijds bedekken lage, grijs-groene *Salicornia*, *Salsola's* en *Trianthema's* met vleezige bladeren den met zout bezwangerden grond. Het meest treft men echter bosschen aan van *Excoecaria Agallocha*, L. Deze boom wordt hier groter dan ik hem ergens op Java heb gezien.

Vormen, zooals de kulturen die overal medebrengen, zijn op *Soembawa* dezelfde als op Java: zooals kokos-palmēn, vrucht-boomen en bamboe-bosschen in de kampongs, rijstvelden, suiker-aanplantingen en dergelijke.

In de wildernissen vindt men van de palm-soorten voornamelijk den lonhar-boom, met zijne kogelronde, grijs-groene kroon, in de vochtige dalen in de nabijheid van de zee. Over het uiterlijk der ontbladerde bosschen in de vlakte en in het gebergte heb ik reeds gesproken. Wanneer in September en October de eerste regens vallen, verandert het uiterlijk. Nu eens spoediger dan eens langzamer keert de periode van ontwikkeling terug. Er breken nieuwe bladeren door, en een nieuw groen waas verspreidt zich over bosschen en velden en groeit dagelijks aan, totdat in den regentijd het gheele land zich weder in een nieuw gewaad gekleed heeft. De wouden en boomen krijgen dan weder het uiterlijk van

de Javasche, en van die in het hogere gebergte en in de goedbewaterde dalen, hetwelk zij gedurende het geheele jaar niet meer verliezen.

Alleen op de noordelijke en zuid-westelijke hellingen van den *Tambora* vindt men de vormen der denne-boomen voorgesteld door de *Tjamara*-boomen (*Casuarina montana*, Jungh.)

Een' geheel eigenaardigen planten-vorm leveren de Cactus-achtige, bladerloze *Euphorbiaeën* op, die op *Java* ook enkel en in heggen geplant voorkomen. Op *Bima* vertoonen zij zich in groote massa's als bosschen, voornamelijk op steenachtige heuvelen en vlakten. De *Euphorbia Tirucalli* is vooral menigvuldig, en wordt een vrij groote boom met een' stam van meer dan $\frac{1}{2}$ voet in diameter. Een andere vorm, die vermelding verdient, zijn de bamboe-bosschen. Zij bestaan alle uit doorn-bamboes en komen voornamelijk voor op dorre rotsachtige bergruggen, b. v. aan de baaien *Tjempie* en *Soembawa*, op den *Tjewoe*, enz. Zij zijn niet zoo mooi als de bamboe-bosschen op den *Smeroe* en den *Salak* enz.; ook bestaan deze uit eenc ghcel ander soort van bamboes. Die op *Bima* verliezen elk saisoen hunne bladeren. Hare halmen worden niet zeer dik, en hangen zeer sterk over, ja vele steken bijna loodregt uit het bosch. Hierdoor versperren zij den weg en maken het reizen eer moeijelijk dan aangenaam.

Voor économisch gebruik zijn deze bambozen zeer slecht.

Dat het aan gras- en allang-velden niet ontbreekt, heb ik reeds dikwijls gezegd. Vooral zijn het *Wabo*-gebergte, de afhellingen van den *Dongo*, den *Padjo* en den *Tambora*, het *Se-tempoer*-gebergte, enz. hiermede bedekt. Zij nemen over het algemeen overal de plaatsen in, waar bosschen afgebrand en uitgeroeid zijn.

§ 2. Over eenige Systematische eigendommelikheden der Vegetatie op Soembawa.

Ik geef hier als eigendommelikheden op dat, hetwelk de flora van *Bima* en *Soembawa* bijnonder van die van *Java* onderscheidt, zonder daarom alle nieuwe of verschillende planten op te noemen. Dit kon daarom ook nog minder geschieden, omdat een gedeelte der gevonden planten nog in het geheel niet onderzocht of bepaald is. De onderzoeken der Botanisten in *Europa* zullen eerst moeten uitwijzen, wat werkelijk nieuw is. Het komt mij voor, dat de zee aan de kusten van de eilanden en de zoete wateren veel rijker aan *Algen* zijn, dan die van *Java*. Ook andere waterplanten van hogere vorming komen hier meer vóór, zoo als:

vele *Hydrilla's*, en vooral twee soorten van een nieuw geslacht van de familie der *Podosistemeeën*. Deze zijn waarschijnlijk het reeds bekende geslacht *Lemnopsis* door *Zippelius*. Verder had ik het genoegen van de merkwaardige bevruchting van de *Enhalus* op te helderen. De plant groeit, even als de voorgaande, onder het water van de zee.

Varen vindt men op *Bima* en *Soembawa* minder dan op *Java*. Eveneens is het met de *Orchideeën*, en in het algemeen met alle *Pseudo-parasiten*, zooals ik ook in het land maar 3 *Loranthus*-soorten vond. Op de kale rotsen in het dal van *Sapie* en aan de baai van *Bima* groeit eene echte *Aloé*. Behalve de gewone aanplantingen van palmen, is het land aan soorten uit deze familie arm, even zoo ook aan rattan (*Calamus*). De *Piperaceën* zijn ook zeldzaam. Ook herinner ik mij niet een' eik (*quercus*) in de bergwouden gezien te hebben.

Alle gewassen, die op *Java* boven de 8000 voeten groeien, ontbreken geheel, en daaronder ook de *rhododendrum*, *ranunculus* enz. Het eiland is bijzonder arm aan *Myrsineën*. Ik zag maar 2 *Ardisia* en een *Algiceras*. Haast even zeldzaam zijn de op *Java* zoo talrijke *Anonaceën*. Rijk daarentegen is het land aan gewassen, die gaarne aan het strand, in het zand, tusschen steenen, en vooral op drooge en zonnige plaatsen groeien. Deze zijn meest planten met dikke, saprijke en vleezige bladeren. Hiertoe behooren de *Salsola*, de *Salicornia* en talrijke *Portulacceën*, waaronder niet minder dan 3 *Trianthema's*, 2 — 3 *Glinus*, 2 *Portulaca* en 1 *Mollugo*, in het geheel 12—18 planten-soorten uit deze familie, terwijl er op *Java* maar 10 gevonden worden.

Hier behooren ook te huis de *Capparideën*, waarvan ik ook zoo wat 8—9 soorten gevonden heb, terwijl er op *Java* naauwelijks zoo veel zijn. Eene nieuwe vond is ook een plantje, uit het Europeesche geslacht van de *Epilobium*, dat op den top van den *Tambora* groeit. Het is de eerste soort van dit geslacht, die tot heden toe in den Archipel is ontdekt. Menigvuldig, even als in den geheelen Archipel, vindt men (in vergelijking met *Java* gesproken) de familien der *Compositeën*, der *Malvaceën*, *Euphorbiaceën* en *Papilionaceën*.

§ 3. Over de voornaamste kultuur- en nut-planten.

Ik geef hier meer een Botanisch overzigt. Het voordeel, dat landbouw, handel en industrie van deze planten trekken, hare teelt, en haar nut zal ik nog nader behandelen (ten minste voor die, welke de moeite beloonen,) ter plaatse, waar ik bij elk rijk afzonderlijk over deze zaken zal spreken.

A. Planten, die voedsel verschaffen.

De plant, die hier ook het onontbeerlijkste voedsel verschaft, is de rijst-plant. Men verbouwt ze geheel op dezelfde wijze als op *Java*, — op denzelfden tijd, — en in dezelfde drie hoofdvariëteiten en talrijke onderdeelen.

Op de rijst volgt ontegenzeggelijk als de belangrijkste de *Mais*; ja, deze wordt zelfs in verscheidene streken boven de rijst verkozen, en in het algemeen betrekkelijk meer verbouwd dan op *Java*.

Even als overal in den Archipel, worden op *Soembarca* ook vele soorten van *katjang* geplant, vooral de *katjang iedjoe* (*Phaseolus radiatus*).

Van meel-gevende wortelen vindt men dezelfde soorten als op *Java*, — het meeste de eetbare *Aroideën* (*Colocasia*), de *Batatas*, de *Dioscorea* of de *Gadoeng*.

Europeesche aardappelen worden nergens geplant; van de Europeesche groenten somtijds erwten en salade op *Bima*. Daarentegen gebruiken ook alle inboorlingen de planten, die op *Java* ook als groenten gebruikt worden, — het meest echter de bladen en vruchten van de *Kel-lor* (*Moringa pterygosperma*) en de *portulaca*.

Van de *Cucurbitaceën* vindt men het meeste de augurken, de water-kalebassen, (*Laboe-aijer*) en de watermeloenen; de echte meloenen daarentegen nergens.

Van de eetbare vruchten vindt men het meest verscheidene *Djamboe*-soorten, (*Djamboe-bidjie*, — *aijer*, — *bol* en andere).

De *Djamboe-monjet* (*Anacardium occidentale*) wordt op *Soembawa* veel groter en zoeter dan op *Java*, en, ofschoon zij nog altijd *utang* blijft, is ze toch eetbaar.

Pisang, *Manga*, *Nangka* en *Doerian* worden in overvloed gevonden. De *Manga's* zijn beter dan in het westelijk *Java*. De *Belimbing* is ook groter en kan, jong zijnde, ook als groente gebruikt worden.

Men vindt verder de *Zuurzak* op *Bima*, de *Doekoe* overal, de zoete *Sangar minto* in de bosschen van het zuiden, de *Djerok* (*citrus*) in verscheidene soorten, vooral menigvuldig de *Djerok besar*, die echter niet zoo fijn is als op *Balie* en te *Batavia*. De *Madja's* (*aegle Marmelos*), hier *Bila* genoemd, groeien in bosschen vereenigd op de dorre heuvelen. *Mangistan's* en *Ramboetan's* zijn haast onbekend. De inboorlingen wisten ook niet, dat de vruchten van de *Erioglossum edule*, die overal groeit, als ook de frambozen (*rubus*), die in het gebergte niet zeldzaam zijn, eetbaar waren.

Eindelijk moet ik nog vermelden de *Druiven*, die te *Silah* in het rijk van *Bima* gekweekt worden. De plant is door een' Arabier overgebracht. Vroeger teelde men er zooveel, dat zij zeer goedkoop op de markt van *Bima* werden verkocht. Tegenwoordig is de teelt zeer verwaarloosd.

B. Onder de olicgevende planten staat de *kokos*-boom boven aan. Dan volgt de *Kanarie*-boom, die b. v. in het *Dongo*-gebergte in grote menigte in het wild groeit, en eindelijk volgen de *Djarak*-soorten. Eene soort, de *Ricinus communis*, wordt verbouwd, de andere (*curcas purgans*) groeit in de wildernissen in ongelofelijke menigte.

C. Onder de suiker-gevende planten, en die waaruit dranken getrokken worden, noem ik vooreerst het *suikerriet*, dat in het rijk van *Bima* het meest en in verschillende soorten aangeplant wordt.

De *Kokos*-boom levert de *toeak*,—de *Lonthar*-palmen echter de meeste,—de *Aren*-palm zeer zelden; deze komt ook veel minder voor dan op *Java* en *Celebes*. Het sap van den *Lontharpalm* wordt voornamelijk tot suiker verwerkt.

Uit de rijst wordt ook nog een zin-verdoovende drank, de *broem*, gefrokken.

De koffij wordt in het geheele land maar in kleine hoeveelheid geteeld. Voor *Bima* en *Dompo* geschiedt dit het meest in het land *Dongo Padjo*,—voor *Soembawa* op het *Ropang*-gebergte.

D. Kleeding-stoffen maakt men alleen van de *katoen*, en wel uitsluitend van de kruidachtige *gossypium herbaceum*, die veel geplant wordt en een fijn produkt oplevert.

Touw en *garen* worden ook gemaakt van de *Ramé* (*urticae diversae* sp.), van bamboes, van de stelen der *Lonthar*-bladeren en van de vezelen van de *kokos*-noot.

E. Als planten, die verwstof opleveren, verdienen genoemd te worden: het *sappan-hout*, (waarover hieronder nog meer).

De *Morinda* (*bracteata* en *tinctoria*), die zeer veel in de kampongs gevonden wordt. Men noemt ze op *Bima*: *Binkoeroe*.

De *Indigo* wordt voor binnenlandsch gebruik genoeg verbouwd.

De *Safflor* of *Kassoemba* (*Carthamus tinctorius*), voor roode en oranje verw, wordt in het rijk van *Bima* veel geplant en zelfs uitgevoerd.

De *Kaijoe Tegerang* of *Tjira*, in het rijk van *Bima* (waarschijnlijk eene *Trophis*, ofschoon

ik noch bloesem, noch vruchten zag), geeft eene vuile gele, en, met indigo en aluin vermengd, eene groene verwstof. Hij groeit hier en daar op de hogere heuvelen.

F. De planten, die voornamelijk als inlandsche geneesmiddelen worden gebruikt, zijn:

de *Soeren* (cedrela febrifuga) en

de *Millingtonia hortensis*, beide tegen de koorts.

de *Bidara poetie* of *Bidara paït* (*strychnos ligustrina*); zij groeit veel in het land, haar hout is sterk-bitter, en heeft dezelfde geneeskracht als de *quassia*; de *Chloranthus* en *Phyllanthus* worden ook gevonden; hare krachten zijn den inboorlingen echter onbekend.

G. *Houtgewassen.*

Boven aan staat hier de *Djatie*-boom, waarover ik hieronder nog meer zal spreken.

Het Javaansche *Sono*- of *Angsana*-hout (een *Pterocarpus*) is zeldzaam; daarentegen wordt er eene andere soort van hetzelfde geslacht op *Bima*, *Nara batoe* genaamd, zeer veel gevonden.

Aan de stranden vindt men in menigte de reusachtigste *Djamplong*-boomen, veel *kajoe-sawo* en *cordia subcordata*, d. i. de op Java zoo hooggeschatte *Prono Soda*.

Alle drie geven uitnemend fijn hout voor meubelen.

Daarenboven geven de *Soeren*, de *Renga*, en de *Madje* alleen op *Sumbawa* goed en duurzaam hout om te bouwen, als ook de *Rondoe* op *Bima*. Om ook nog van de *Bamboes*, als de nuttigste onder de nuttige planten, in het breede te gewagen, is geheel onnoodig.

II. H O O F D S T U K.

DERDE GEDEELTE.

O V E R H E T D I E R E N R I J K O P H E T E I L A N D S O E M B A W A.

§ 1. *Algemeen overzigt en eenige Zoölogische détails.*

Vooraf moet ik opmerken, dat ik geene bijzondere studie van het dierenrijk op *Soembawa* en *Bima* gemaakt heb, evenmin als van eene of meer van hunne hoofdklassen, en dat men dus noch een algemeen overzigt, noch eene groote massa van bijzonderheden van mij verwachten of verlangen kan. De algemeene en reeds in het verslag van *Lombok* aangevoerde regel, dat de hoeveelheid van die soorten, en bijzonder van hooger-bewerktuigde, afneemt, naarmate de eilanden verder van het vaste land verwijderd zijn, herhaal ik ook hier. Evenwel moet ik hier ook nog bijvoegen, dat dit alleen voor de op het land levende, en voornamelijk voor de hooger-bewerktuigde dieren geldt, terwijl voor die, welke in de zee leven, andere wetten van verspreiding gezocht moeten worden.

Even als op *Lombok*, vinden wij op *Soembawa* ook maar ééne soort van apen, de gemeene grijze, maar deze ook in ontelbare menigte.

Alle verscheurende dieren ontbreken er geheel, als ook de wilde hond. Alleen vindt men eene kleinere soort van wilde kat.

Men vindt er dezelfde herkaauwende dieren als op *Java*, alleen den Kantjiel niet. De herken vindt men door het geheele land in overgroote menigte; van daar dat ook de jagt een hoofdvermaak der inwoners is. Kidangs zijn zeer zeldzaam.

Van de dikhuidigen komt er maar ééne soort van wilde varkens voor, maar van dezen cene ongelooflijke menigte. Van vogelen zag ik niet zoo veel soorten als op *Java*, voornamelijk wat de dag- en nacht-roofvogels betreft.

Moeras-vogels vindt men er meer, voornamelijk de reigersoorten. Aan het moeras van *Lebbo* vindt men ook drie soorten van wilde eenden, die ook op *Java* voorkomen. Ik herinner mij ook nog enige soorten van vogels gezien te hebben, die op *Java* niet gevonden worden; onder anderen eene schoone soort van *Oriolus* en de sneeuwwitte en kleine nassie (vogel), *Keto Wolo*, die zich voornamelijk onderscheidt door twee zeer lang uitstekende vederen in den staart.

Van de eetbare vogelnesten hieronder nader:

Kruipende dieren zijn er, in verhouding tot de grootte van het land, in even zoo groote menigte als op *Java*.

Onder anderen worden er vele slangen gevonden, en verhaalt men er van boa- of (de op *Java* zoogenaamde) Sawa-slangen, die eene fabelachtige lengte hebben.

Krokodillen worden er ook gevonden, maar niet zooveel als op *Celebes*. Ik zelf zag er eenige in de baai van *Kowo* zwemmen. Zij moeten zeer veel in het moeras van *Lebbo*, waarin zij door de rivier van *Taliwang* komen, gevonden worden. Zij azen op de buffels, die er zich komen baden. Aan visschen zijn het land en de omliggende wateren zeer rijk, vooral de straten van *Allas* en *Sapie*, en de baaien van *Bima*, *Tjempie* en *Sapie*. Opmerkelijk daarentegen is het, dat op de rede van *Soembawa* en in hare nabijheid sedert enige jaren alle visch is verdwenen, zoodat het zeer moeijelijk is om op *Soembawa* visch te krijgen. Ik heb echter eene kleine verzameling uit de baaien van *Bima* en *Tjempie* voor den heer Dr. BLEEKER medegebragt, waarmede hij ons wel spoedig bekend zal maken.

In de rivieren vindt men visschen, die ook op *Java* voorkomen; onder anderen: de *ikan bedokh*, *leleh*, verscheidene soorten van aal enz. Wat er van waar is, dat er in de baai van *Soembawa* een visch moet gevonden worden, die zoo groot is, dat hij den ingang niet meer uit kan, en, wanneer hij boven zwemt, op een eiland gelijkt, laat ik aan ieders beoordeeling over.

De *Mollusken* aan het strand en in de zee vindt men in grotere menigte en in meer soorten dan op *Java*, echter niet zoo veel als in de *Molukken*. Land- en zoetwater-*mollusken* daarentegen zijn zeldzamer, of het moest zijn, dat zij gedurende den regentijd in groter getal te voorschijn kwamen, hetwelk zeer mogelijk is, daar vele gedurende den droogen tijd eene soort van winterslaap in den grond houden. Ik vond bij *Dompo* tusschen de blad-okselen van een' *Pandanus* eene zeer schoone *Helix*.

Dat de fauna van het land zeer rijk aan insecten is, lijdt geen' twijfel, ja, wat de kapellen aangaat, zou ik haast zeggen, dat het land rijker was dan *Java*. Nog nooit heb ik ergens zoo vele en zulke schoone soorten bij elkander gezien dan juist in de bladerloze bosschen van *Bima*. Wilde bijen vindt men er zeer veel. Ik zal hierop bij het artikel *was* terugkomen.

De zee eindelijk wemelt van de minst-bewerklijdige soorten van het dierenrijk, als van straal-dieren, en daaronder het meest van Echinodermen en Polypen. Deze laatste vermenigvuldigen zich het meest in den omtrek van eene kalk-formatie. Wanneer men bij *P. Mojo* b. v. op den grond van het diepe en heldere water ziet, is het even als of men eenen tuin aanschouwt, die met planten van de schoonste kleuren en de wonderlijkste, sierlijkste en teederste vormen beplant is. De zee bij *Poeloe Kambing* is ook zeer rijk aan *Kwallen* en *Meduzen*.

Zeker zouden onderzockingen deswege op de genoemde plaatsen, als ook in de straten van *Allas* en *Sapie*, veel nieuws opleveren.

Ten slotte voeg ik hier nog eene lijst van de systematische namen der zoogdieren die ik op *Bima* gevonden heb, of die ik veronderstel, dat er bestaan, in welk laatste geval zij met een ? geteekend zijn.

Systematische benaming.

Semnopithecus mitratus.
Pteropus edulis.
Rhinolophus.)
Vespertilio.) div.
Felis minuta.
Paradoxurus Masanga. (?)
Sciurus melanotis.
Mus decumanus.
Hystrix fasciculata.
Sus vitatus.
Equus caballus.
Cervus russa.
 » *Muntjac*
Capra Hircus.
id. var. Mangareijensis.
Ovis aries.
Bos Bubalus. L.
 » *Sundaicus.*
Halicore Dujung.
Delphinus, div. sp.

Gewone benaming.

De grijze aap.
 De kalong of vliegende hond.
 Vleidermuis, van welke ik echter de soorten niet
 afzonderlijk opgeven kan.
 De kleine wilde kat.
 —
 Zwartharige eekhoren.
 De rat.
 Het stekelvarken.
 Het wilde zwijn.
 Het paard.
 Het hert.
 De kidang.
 De geit.
 id. van Mangareij.
 Het schaap.
 De buffel.
 De banting.
 De doejong.
 De Dolphijn, in soorten.

De twee laatste geslachten leven in de zee. De Doejong moet in de zee van *Celebes* niet zeldzaam zijn.

*§ 2. Over de huisdieren, die op het eiland gevonden worden, en eenige
 van hunne eigendommelikheden.*

Alles wat ik hier bijvoeg over de huisdieren, is meer van Zoölogischen aard, daar ik over hun nut en over het gewigt van eenige voor den handel nader spreken zal.

Honden en katten vindt men, als overal in den Indischen Archipel, — deze zeldzaam maar geliefdkoosd,—genc verafschuwed, verwaarloosd en leelijk, echter in menigte. *De orang Dongo's* eten ook honden.

Het voornaamste huisdier van het eiland zal wel het paard zijn, dat nergens zooveel wordt aangetroffen als op *Bima* en *Soembawa*. Dat het ras een der beste is van den geheelen Archipel, is bekend. Ja, velen houden het voor het beste. Het onderscheidt zich voornamelijk door kracht,— door het volhouden bij zware vermoeijenissen,— en door vuur, en heeft niet die kuren, die aan zooveel Makassaarsche en Sandelwoodsche paarden eigen zijn. Men moet twee zeer van elkander verschillende rassen kunnen onderscheiden, — dat van het oostelijk, en dat van het westelijk gedeelte van het eiland, of van *Bima* en *Soembawa*.

Bima, *Dompo* en *Sangar* hebben hetzelfde ras. Dit onderscheidt zich voornamelijk door zeer breede, ronde vormen, eene bijzonder breede en gewelfde borst, regt opstaanden, vleezigen hals, en doordien het klein is, bedragende de gemiddelde hoogte 3 vt. 10 duimen tot 3 vt. 11 duimen. De paarden van dit ras worden dikwijls ontsierd door eenen groten hangbuik.

Het ras van *Soembawa* is veel slanker, smaller van borst en kruis, langer en magerder van hals, die meer vooruitsteekt, en eindelijk hooger. De gemiddelde hoogte moet tusschen de 3 vt. 11 dm. tot 4 voeten zijn. Op *Bima* zijn paarden over de vier voet eene zeldzaamheid; op *Soembawa* daarentegen niet. In beide rassen vindt men uiterst zelden zwarte paarden; daarentegen alle andere kleuren, behalve reine en appelschimmels, in alle mogelijke nuances. Voornamelijk vindt men veelvuldig vos- en schech-paarden. Het ras van *Bima* staat tot dat van *Soembawa*, als dat van *Lombok* tot dat van *Bali*. Echter zijn de paarden van het eerste eiland ver te verkiezen boven die van het laatstgenoemde, die een grof en zwaar hoofd, zonder de minste uitdrukking of het minste vuur in de oogen, hebben.

De inwoners van *Soembawa* houden hun ras van paarden voor mooijer dan dat van *Bima*, maar zeggen evenwel zelven, dat de paarden van *Bima* de hunne in kracht en in het volhouden bij vermoeijenissen overtreffen. Dikwijls zeiden zij mij dat, wanneer ik een goed paard voor het gebergte of om vermoeijende tochten te doen zocht, ik het op *Bima* en niet op *Soembawa* moest koopen. Onder de paarden van Bimaneesch ras houdt men die van *Dompo* voor de kleinste, en toch voor de sterkste en moedigste. Het is voor iemand, die van *Java* komt, opmerkelijk hoeveel de paarden op *Soembawa* en *Bima* doorstaan en ontberen kunnen.

Na de paarden zijn de *buffels* de nuttigste en meest verspreide huisdieren van het eiland. Ja, misschien gaan zij, wat het nut betreft, nog vóór de paarden. Zij zijn over het geheele eiland bijzonder talrijk, en zien er meest goed uit. In het drooge jaargetijde ontbreekt het hun echter dikwijls aan voedsel en water, en sterven er velen van dorst. Zij wroeten dan uit honger de wortelen uit den grond, knagen aan de boomschorsen en takken, en zoeken de weinige groene bladeren van boomen en struiken. Op het laast zoeken zij gaarne hun voedsel aan de stranden, waar hun de takken van de *Acacia-tomentosa* en *Advicennia-alba* een laast middel tegen den hongerdood verschaffen. De witte buffels zijn zeldzamer dan de grijze, en minder gezocht. De inboorlingen willen ze onder anderen niet eten, daar zij onreiner dan de andere zijn. Wilde en verwilderde buffels vindt men in het land veel; ik zag er op den *G. Tambora*. Zij zijn zeer schuw en over het algemeen vreesachtig. De enkele rondtrekkende mannetjes alleen zijn gevvaarlijk. Wilde paarden, die aan den *Tambora* gevonden moeten worden, heb ik niet gezien. Ik geloof ook niet, dat zij er zijn.

Rundvee is zeldzaam, en wordt alleen door eenige Europeanen op *Bima* en door eenige grooten van het land somwijlen gehouden. Daarentegen moet de wilde os, *banting*, niet schaars zijn, zoodat er zelfs ding-ding van het vleesch gemaakt wordt. Even zoo schaars, als de tamme ossen en koeijen, zijn de insgelijks door de Europeanen aangebrachte *schapen*. In groote menigte daarentegen worden de geiten, zelfs door de armsten, gehouden.

Eene bijzondere vermelding verdienen de geiten van *Mangareij*, die tot eene bijzondere soort »(abart)» schijnen te behooren. Op *Bima* zijn enige bokken van dit zeldzaam ras. Zij hebben zeer lange haren, van welke de onderste tot op den grond afhangen en de beenen geheel bedekken, even als ook kop en hals met dikke en lange haren bedekt zijn.

Eenden, die op *Balie* en *Lombok* bij duizenden aangefokt worden, vindt men op *Soembawa* haast in het geheel niet.

Kippen zijn het meest verspreide gevogelte. Op *Bima* verstaat men de kunst, om ze te snijden en de kapoenen spoedig groot en vet te krijgen. Zij worden tot dat einde haast uitsluitend met *maïs* gevoed.

§ 3. Over de bewoners van het Eiland.

Ik beschouw hier voornamelijk de bewoners uit een anthropologisch oogpunt, waarbij ik mij vrij kort kan uitdrukken, daar de verscheidenheid van rassen, die het eiland bewonen, niet zeer groot is. De gezamenlijke bewoners van het eiland (degenen, die zich in lateren tijd daar nedergezet hebben, er afgerekend,) zijn van Maleisch ras, en, ik zou haast zeggen, met de Sundanezen van denzelfden stam. Onder dezen Sundaneschen stam versta ik de vroegste bevolking van *Java*, even zooals ik voor het oorspronkelijkste gedeelte daarvan de werkelijke Sundanezen in het W. van *Java* aanzie. Over het algemeen zijn de bewoners van *Bima* en *Soembawa* donkerder van kleur dan de Sundanezen, en is bij hen het onderste gedeelte van het gezigt meer spits toeloopende. In de huid-kleur vindt men vele overgangen naar het brons en bruin, welke kleuren op de eilanden verder naar het O. beschouwd worden de karakteristieke huid-kleuren te zijn. De vreemdelingen zijn meest Boeginezen en Makassaren; — Javanen, Baliers, Sassakers en Mangarezen trefst men zelden aan. Kleurlingen zijn alleen op *Bima* en *Soembawa*. Europeanen alleen onder de soldaten. Arabieren en Chinezen komen slechts voor korten tijd in het land.

Onder de werkelijke inboorlingen moet men twee verschillende soorten van mensen onderscheiden, die in ligchamelijke en zedelijke ontwikkeling en in spraak merkelijk van elkander verschillen, namelijk de inwoners van het westelijk, en die van het oostelijk gedeelte van het eiland,—gene die de bevolking van *Soembawa*,—deze, die de gezamenlijke bevolking van *Bima*, *Dompo*, en *Sangar* uitmaken. Tocvallig dezelfde indeling als bij de paardenrassen, en nog merkwaardiger, dat tusschen de mensen hetzelfde onderscheid bestaat als bij de paarden - rassen, en dat de eerste in dezelfde verhouding tot elkander staan, als de inwoners van *Lombok* tot die van *Balie*. De inwoners van *Dompo* hebben volmaakt dezelfde taal, zeden en gewoonten, als die van *Bima*. Die van *Sangar* onderscheiden zich door een andere taal, die echter zeer na verwant is met de taal van *Bima* en met haar tot denzelfden taaltak behoort.

Behalve door de taal, welke ik later in het bijzonder behandelen zal, onderscheiden de Bimanezen zich van de Soembawanezen, doordien zij klein en ingedrongen zijn, een' korte dikken hals en eene breede borst hebben, en, in verhouding tot het onderste gedeelte van het ligchaam, een lang bovenlijf hebben, hetwelk bij het vrouwelijk geslacht het sterkste uitkomt.

In *Soembawa* ziet men veel schoonere en blankere vrouwen, dikwijls van zeer heldere kleur, en van veel beter geëvenredigde ligchaams-vormen. Zij onderscheiden zich hierdoor zelss van de Sassaksche vrouwen, die in ligchaamsvorm meer overeenkomst hebben met de Bimaneche. Overigens zijn de Soembawanezen met de Sassakers van denzelfden stam, en hebben dezelfde afkomst, kleeding, zeden en bewapening.

Hunne talen zijn ook zeer na verwant en vloeijen in het westen van *Soembawa* geheel in een, terwijl de overgang meer en meer duidelijk wordt, naarmate men van *Soembawa* westwaarts gaat en het eiland *Sassak* nadert. Behalve de reeds voormelde onderscheidingsteekenen tusschen de mensen in het oosten en in het westen, bestaat er ook nog een zeer sterk uitgedrukt onderscheid in de kleeding.

Mannen en vrouwen van het Bimanese ras dragen broeken,—de vrouwen onder de sarong; noch de mannen noch de vrouwen van den Soembawaresch stam dragen ze, maar gaan in een sarong en een slendang, even als de *Sassakkers*, gekleed.

De Soembawarezen hebben hunne eigene wapenen. Op *Bima* hebben zij dezelfde als de Boeginezen.

De huizen op *Soembawa* zijn groot en, even als op *Celebes*, op hooge palen gebouwd; die van *Bima* zijn klein en staan, even als op *Java*, op slechts eenige voeten van den grond. Hoe groot nu ook de overeenkomst moge zijn tusschen verscheidene zaken op *Bima* en op *Celebes*, geloof ik echter niet aan de groote verwantschap met den Makassaarschen stam, waarvan men zoo dikwijls spreekt. Ik houd het er voor, dat vele Makassaarsche manieren in lateren tijd zijn overgenomen, vooral gedurende de Makassaarsche heerschappij. De taal, het vroegere schrift, de gebruiken en landsinstellingen duiden twee verschillende stammen aan, zooals wij hieronder zien zullen.

Het is hier ook de plaats, om iets over het zedelijk karakter en de geestvermogens te zeggen. Ik zal hierbij echter niet zoo te werk gaan, als zulks dikwijls geschiedt bij reizigers, die na een oponthoud van een paar maanden onherroepelijke oordeelen vellen, en zeggen: dit volk is lui, laf, wraakzuchtig, vals, edelmoedig, enz. Hoeveel tijd is er toe noodig om de zeden en gewoonten, en voornamelijk de beteekenis van deze laatste bij een vreemd volk te leeren kennen! Het is echter nog moeijelijker, om het algemeen karakter van een volk uit enkele dagelijksche voorvallen, uit den toestand der samenleving en uit zijne geschiedenis af te leiden.

Maar al te dikwijls leidt men uit den karaktertrek van eenen enkele of uit enkele voorvallen het geheele karakter van het volk af, of gaat zelfs zoo ver, dat men het karakter van enkele individuen op de massa toepast. Zou ik b. v. uit de onwilligheid, om mijne goederen te dragen, willen afleiden dat het geheele volk lui is, dan zou ik het onregt aandoen. Men moet wel in het oog houden, dat hier zelfs niemand gewoon is te dragen, en dat de hitte, het stof, gebrek aan water, een gloeiend-heete grond, zooals men dien op *Bima* in het drooge saisoen vindt,—in één woord, alles zich vereenigt om zelfs den Javaan allen moed en lust tot dragen te benemen.

Ik ga van den regel uit dat het karakter over het algemeen hetzelfde is, als van de stammen, waartoe de inwoners van *Soembawa* en *Bima* behoren. Ik stel op den voorgrond dat het algemeene karakter genoegzaam bekend is, dan dat er eene schets noodig zou zijn, en geef dus alleen enkele karaktertrekken op, die op eene andere wijze, hetzij zwakker, hetzij sterker dan bij de naburige volken, uitkomen. Ik heb bij dit volk over het algemeen meer gastvrijheid gevonden, dan bij eenig ander in den Archipel hetwelk ik tot heden bezocht heb. Voorvallen, als die van *Tentè*, *Lopokh* en *Soembawa*, bewijzen dat hier ook uitzonderingen bestaan.

De gehechtheid aan de oude gebruiken en den *hadat* vond ik nergens zoo sterk als hier. Zij is veel sterker dan bij alle volken in den Indischen archipel, aan wie allen deze karaktertrek eigen is. Of men het een' goeden of slechten trek kan noemen, laat ik aan elks bizzondere beoordeeling over. Ieder, die het verslag van mijne reis leest, zal bewijzen in overvloed aantreffen, die voor deze neiging pleiten. Ook de heer *Tobias* maakte reeds dezelfde opmerking en het jaar 1808:

» Deze verregaande zorgeloosheid der Bimanezen is voornamelijk te zoeken in hunne zotte geneigdheid en verkleedheid aan hunne oude gebruiken, en in een' onbepaalden weerzin, om veranderingen in dezelve te maken of om nieuwigheden in te voeren, al strekken dezelve ook zonneklaar tot hun eigen voordeel,” enz.

Ongeveer hetzelfde vermelden ook vele oudere berigten, o. a. dat van 1759.

Minder prijzenswaardig is de ongelooflijke *bijgeloovigheid* van het volk, welke veel verder gaat dan bij de Javanen, en toch niet zoo ver als bij de Makassaren en Boeginezen, die altijd als zoo zeer in beschaving gevorderd worden beschreven. De meeste bijgeloovige denkbeelden en verhalen, waarvan ik er reeds verscheidene heb aangevoerd en verder nog meer aanvoeren zal, tonen hoe weinig de geest van de Mahomedaansche godsdienst in de harten is doorgedrongen, en hoeveel er nog van den geest van de oude godsdienst is overgebleven of slechts in een nieuw Mahomedaansch kleed gehuld is.

Schandlijker eindelijk is het, dat het volk zoo *vreesachtig* en *laf* is. Dit toont zich niet alleen in den oorlog, maar ook bij andere gelegenheden, zoo als men zal zien op de reis naar den *Tambora* en kan opmaken uit de voorvalen te *Setelok*, *Soembawa* en *Plampung*. Een handvol vastberadene Europeanen zou ligt het geheele eiland veroveren. En wilde men mij tegenwerpen, dat het overwigt der bewapening aan den kant der Europeanen is, en dat bijgeloovige vrees de inwoners in eenen ernstigen strijd verlammen zou, dan moet ik daartegen aanvoeren, dat zij zich vroeger niet moediger getoond hebben tegen de Balinezen en Boeginezen, en het tegenwoordig ook niet gedaan hebben tegen eene kleine bende van zeeroovers, ofschoon de overmacht en haast alle andere voordeelen op hunne zijde waren.

Voor nog veel slechter wordt het karakter van het volk van *Soembawa* gehouden.

» Het karakter der Soembawarezen is van oudsher verdacht gehouden van valschheid en eene sterke neiging tot dieverij en moord,” zoo spreekt *VETTER* in 1820, en velen voor en na hem.

Ik houd het volk voor beter en ben van geheel andere meaning dan die Resident.

Ik geloof, dat men het volk vele misdaden heeft toegeschreven, die men aan het vreemde gespuis moet toeschrijven, dat zich in het land heeft neergezet. Ook kan dit gespuis wel eenen nadeeligen invloed op de oorspronkelijke bevolking uitgeoefend hebben. Ook de vele binnenlandsche onlusten in vroegere tijden, het zwak en slecht bestuur, de gebrekkelige regtspleging en dergelijke kunnen nadeelig op de zeden en het karakter van het volk gewerkt hebben. Ik weet onder anderen uit eigene ondervinding, dat men mij nooit zoo voorgelogen heeft als op *Soembawa*. De menschen zonnen op eene leugen, wanneer zij opston-

den en wanneer zij naar bed gingen,—wanneer zij aten,—wanneer zij dronken,—en wanneer zij baden. Of nu echter deze leugenachtigheid een bijzondere trek in het karakter van het volk geworden is, waag ik niet te bepalen of voor te geven. Misschien had een gedeelte van die mensen wel order, om mij door leugens om den tuin te leiden.

Eedschending, diefstal, moord en dergelijke zijn in het land zeer zeldzaam. Het meest worden die misdaden daar gepleegd, waar de inwoners met de vreemdelingen in aanraking komen, en de treurige gevolgen van het overmatig gebruik van opium zich beginnen te vertoonen, die de zeden bederven en de mensen ontzenuwen. Het volk is veel vreedzamer en slaafscher dan de volken van het zuidelijk *Celebes*, ofschoon deze tegen hunne eigene overheden en tegen den hoogen adel van hun eigen land zoo kruipend zijn als misschien geen ander volk in den Indischen Archipel, hetwelk zij zoeken te verbergen onder een' dikwijls belagchelijken trots jegens vreemdelingen (Europeanen niet uitgezonderd) en eene verachting, die zij dikwijls laten blijken, voor de stammen in den Archipel.

In werkzaamheid en zucht om vol te houden, in bevatting en in uitvindingen staan de iuwoners van *Soembawa* ver achter bij de Javanen, Balinezen en bewoners van het zuidelijk *Celebes*. Hierdoor is het echter nog niet gezegd, dat hunne intellectuele begaafdhed minder is. Ik geloof, dat een gunstige invloed van buiten bij hen ook de sluimerende krachten zou opwekken en ontwikkelen. Ik geloof, dat er een tijd is geweest, dat de inwoners van *Bima* hunnen tijdgenooten in den Archipel, zoo al niet vóór, dan toch gelijk waren.

Ook in kennis en kunstvaardigheid staan de inwoners van *Soembawa* ver achter bij die van de genoemde landen.

Wat vlijt betreft, geloof ik niet dat in den Archipel het eene volk het andere ver vooruit is. Zij komen mij allen even lui en onverschillig voor.

Over het algemeen werken zij maar zooveel als zij daartoe door den nood gedwongen worden, of als noodig is om zich voedsel te verschaffen, zonder het echter zoo ver te laten komen van gestadig door den honger gepijnigd te worden. Hierin ligt misschien een kiem van stoïsche philosophie. Wie weet of niet vele stoïcijnen van den ouden tijd eene goede dozis luiheid bezaten, en in hunne philosophie eenen dekmantel vonden tegen onaangename aanmerkingen over hunne luiheid. Alle scherts ter zijde gezet, houd ik de bekende traaghed van de volkeren in de tropische gewesten voor eene onvermijdelijke kwaal, die haren oorsprong voornamelijk heeft in den invloed van het klimaat der keerkringslanden.

Het gewigt van zulk eenen, duizende jaren aanhoudenden, invloed moet men niet gelijk stellen met den oppervlakkigen indruk op een individu, die maar eenen korten tijd in de tropische gewesten doorbrengt, of op een geslacht dat zichzelven niet in stand houdt en vernieuwt, maar steeds door toevloed van buiten vernieuwd wordt, terwijl een gedeelte voor den invloed bezwijkt en sterft, en een ander door het terugkeeren naar den geboorte-grond zich aan dien onaangenamen en onvermijdelijken invloed onttrekt.

II. H O O F D S T U K.

VIERDE GEDEELTE.

§ 1. *Jaargetijden. Heerschende winden. Regen. Vochtigheid.*

De jaargetijden en de rigting der winden zijn geheel dezelfde als op *Java*. Zuidoostelijke winden en drooge dagen van het midden van Mei tot het midden van November; N. W. winden en regendagen van het midden van November tot half Mei. De overgangen zijn langzaam even als op *Java*. De veranderingen van de beide jaargetijden vallen ook niet altoos op denzelfden tijd in, en het verschil kan soms ééne maand en meer bedragen. Het onderscheid tusschen het drooge en het natte jaargetijde is nog sterker uitgedrukt dan op *Java*. Het regent namelijk in den droogen tijd nog minder, en in den regentijd nog heviger dan op *Java*. Daardoor nemen de droogte van de lucht en de warmte meer toe dan ergens anders, waartoe de tegenwoordige gesteldheid van den grond veel bijdraagt.

De gewigtigste verandering, die de uitbarsting van den *Tambora* te weeg gebragt en die de nadeligste uitwerking heeft, is de verandering, die er in het klimaat plaats gevonden heeft. Het regent, naar de eenstemmige verzekerung van alle menschen, sedert dien tijd veel minder. Ik had deze opmerking reeds voor mij zelven gemaakt, eer mij deze historische bevestiging ter oore kwam.

Een gedeelte van de kleine bronnen werd onmiddellijk en geheel gestopt. De inboorlingen weten nog heden plaatsen aan te wijzen, waar eens water uit den grond opwelde, en tegenwoordig alles droog is en blijft. De humuslaag, die het water wel is waar absorbeerde, maar het in zich besloten hield, en dus een gedeelte door uitdamping kon weergeven, werd met

zand en asch bedekt, die het water en de vochtigheid niet binden, maar het in diepere lagen laten doorzijgen, waaruit niets of ten minste zeer weinig aan de atmosfeer terug wordt gegeven.

Een gedeelte van de vegetatie werd geheel vernield, — een ander verliest nu jaarlijks door de sterke droogte van den grond en van de atmosfeer alle bladeren, waardoor digte en schaduwrijke, vochtige bosschen, en dus een der hoofdfaktoren tot voeding van de atmosferische vochtigheid, ontbreken. Deze altijd afwisselende werking van de atmosfeer op de plantenwereld, en van de plantenwereld op de atmosfeer, is dus gestoord, gestremd, veranderd en verminderd. Er kunnen nog eeuwen verlopen, alvorens het evenwigt weder hersteld is.

Alle opgenoemde omstandigheden hebben te zamen de uitwerking, dat vele beken geheel uitgedroogd zijn,—andere jaarlijks uitdroogen,—en nog andere zich in het zand verliezen. Daardoor vermindert in het drooge jaargetijde in dezelfde rede de oppervlakte van het uitdampende water en van het gedrenkte gedeelte van den dampkring.

Om twee goede redenen heb ik niet veel waarnemingen kunnen doen.

Voorerst had ik niet alle en de goede instrumenten, die gevorderd worden om waarnemingen te doen, waardig om tot basis aangenomen te worden; en ten tweede was ik alleen, en had ik gedurende eene vermoijende en onbepaalde reis zelden tijd om veel en overal gebruik van mijne weinige instrumenten te maken. Men moet dus mijne opgaven en resultaten alleen als voorloopig beschouwen, en ze meer houden als vaste punten voor vergelijkingen met hetgeen er van de naburige eilanden bekend is, en voor toekomstige en meerdere waarnemingen. Ofschoon ook de rigting en het invallen der verschillende *winden* over het algemeen dezelfde is, veroorzaakt toch de configuratie van het land op enkele plaatsen vele merkwaardige afwijkingen. Zoo is het onder anderen gelegen met de baai van *Bima*. Wij weten, dat die baai in het oosten en westen door bergen ingesloten wordt, door welke de doortogt der winden, die vlak uit het oosten en westen komen, belet wordt.

Gaan wij nu voorerst na, wat er van de Oostewinden wordt. Naarmate zij meer of minder zuidelijk of noordelijk zijn, stooten zij op de gebergen in het oosten van de baai, door welke zij worden geleid en weder van het zuiden of van het noorden door de openingen in de baai dringen; de noordoosten-wind wordt noord, of,wanneer hij tegen de gebergen in het westen van de baai aanstuif, geheel noordwest, en de zuidoosten-wind, zuid; ja, de gebergen in den achtergrond der baai dwingen hem bijna geheel naar het zuidwesten. Op dezelfde wijze gaat het met de westen-winden; de noordwestelijke worden noord en de zuidwestelijke zuid.

Het meest heeft men dus in de baai van *Bima* zuiden-, zuidwesten- of noorden-winden,-westenwind in het geheel niet,—en oosten-wind uiterst zelden, wanneer hij juist over den lagen zadel van het *Wabo*-gebergte waait, of wanneer hij zich op de naburige gebergen zelven vormt en gedurende den nacht als een zachte *landwind* waait.

De Z. tot den Z. W. wind heet op *Bima*: *angin Bolo*, naar het landschap in den achtergrond der baai.

De N. O. en Z. O. winden hebben denzelfden oorsprong als de O. wind, d. i. zij vormen zich in de naburige gebergen en zijn eigenlijk geen moessons-winden.

Gedurende 37 dagen, op welke ik in de oost-moesson te *Bima* waarnemingen heb gedaan, heb ik de volgende winden geobserveerd.

O. winden	5 maal	4)	tusschen 's avonds 7 en 's morgens 9 uur.
O. Z. O.	4 »	4)	
Z. O.	18 »	11)	
Z. Z. O.	2 »		
Z.	8 »		
Z. Z. W.	3 »		
Z. W.	15 »		
W. Z. W.	1 »		
W. N. W.	1 »		
N. W.	5 »	5)	
N.	29 »	26)	tusschen 's morgens 9 en 's avonds
N. O.	2 »	1)	7 uur.

Wij kunnen hier zeer goed 2 winden onderscheiden, naarmate van hunnen verschillenden oorsprong:

a. de ware moessons-wind, die over dag het sterkste is en uit twee verschillende hoeken komt, t. w. tusschen het Z. O. en Z. W. (*angien Bolo*), en tusschen het N. en N. W. (zee-wind);

b. de land-wind, die 's nachts van het gebergte uit het O. Z. O. komt.

De W. Z. W. W. N. W. en N. O. winden ontstaan kort vóór of gedurende een onweder. Wij hebben dus te *Bima* gehad:

a. de *moessons-winden*.

Van het Z. O. – Z. W., 28 maal op alle tijden van den dag.

Van het N. W. – N. 84 maal, voornamelijk bij dag.

b. *Land-winden*.

Van het O. – Z. O., 22 maal, voornamelijk bij nacht 19 maal.

c. *Onweers-winden*, 4 maal.

De zuidelijke rigting is bepaaldelijk de heerschende in de maanden Julij en Augustus. De noordelijke rigting daarentegen in de maanden September en October.

In *Dompo* en in de vlakte van dien naam hebben dezelfde afwijkingen plaats, maar niet zoo veel en alleen voor de winden uit het Z. Daar het land aldaar naar het Z. en Z. Z. W. het meest zakt en open is, dringen er van dien kant de winden ook binnen. De Z. O. en Z. en Z. W. winden krijgen haast allen eene rigting tusschen het Z. en Z. Z. W. in.

Gedurende de 5 dagen, die ik daar doorbracht, woei de wind over dag altijd uit het Z. Z. W.; 's nachts was er windstilte of een zachte landwind van het *Padjo*-gebergte uit het N. O. De westen winden komen naar *Dompo* en uit de baai van *Soembawa*, en de N. W. winden in hunne normale rigting over het heuvel-land tusschen *Dompo* en *Sangar*.

Bepaalde oosten-winden zijn eveneens zeer zeldzaam. Zij veranderen door het gebergte in N. O. winden.

Voor het overige gedeelte van het eiland gelden dezelfde uitzonderingen, als voor *Java*.

Men ontdekt dezelfde wijzigingen, die door de tegenstelling van land- en zee-winden ontstaan.

Verder krijgt de wind in elk dal en in elke baai een van de twee hoofdrigtingen, die hem door de gebergten aan weerskanten van het dal of van de baai gegeven wordt.

Van de winden in de groote baai van Soembawa heb ik reeds vroeger (II hoofdstuk 1e. gedeelte § 1) gesproken.

Gedurende 13 dagen observeerde ik te Soembawa.

Z. Z. O.	winden,	2	maal.)	
Z. O.	"	5	")	meest bij nacht.
O. N. O.	"	2	")	
N. O.	"	15	")	meest bij dag.
N. N. O.	"	2	")	

De landwinden zijn Z. Z. O. en Z. O. Overigens was het 's nachts zeer stil.

Gedurende de oost-moesson, namelijk in de maanden Augustus en September, loopen de zeewinden van het O. N. O. - N. N. O.

Gedurende een oponthoud van 94 dagen te Bima en te Soembawa, heb ik:

20	maal regen gehad op
19	verschillende dagen.
17	maal in den namiddag.
8	" " " nacht,
13	" zeer weinig.
5	" middelmatig sterk
2	" zeer hevig,
1	" in de maand Julij
7	" " " " Augustus,
4	" " " " September
8	" " " " October (tot den 22sten)
6	regendagen vallen kort vóór, kort na, of op den dag der

nieuwe maan zelve in.

Al deze regens te zamen genomen, is er echter nog niet zooveel water gevallen als op een' goeden regendag in de west-moesson.

Negenmaal waren er regenbuien met donder en bliksem gepaard, dus onweersbuien.

De massa van de gevallen regens gedurende mijn oponthoud kan ik in de volgende verhoudingen over de maanden verdeelen.

Julij ,	Augustus ,	September ,	October .
1.	8.	6.	14.

Om de vochtigheid van de lucht te bepalen, heb ik alleen te Bima gedurende twee dagen waarnemingen gedaan, namelijk den 28sten en 29sten September, met twee goede en gelijkwijzende thermometers. De twee dagen waren beide zonnige onbewolkte dagen.

Ik deel de waarnemingen hier in haar geheel mede.

Dagen.	Uren.	Barometer en Thermometer.				Verschil bij de Thermometers.	Wolken.	Wind.	Aanmerkingen.
		In mm.	Thermo-meter G°.	Droog. G°.	Vochtig. G°.				
28	6°	757,513	21,6	22,7	—	—	K.	2	O.
»	8° 30'	758,174	24,7	26,	23,2	2,8	K.	2	O.
»	9° 30'	428	26,6	28,	23,2	4,8	K.	3	Z. W. ²
»	10° 30'	478	27,5	29,2	24,2	5,	»	»	Z. W. ¹
»	12°	757,666	28,5	31,6	22,2	9,4	»	»	N. ⁴
»	14	756,396	29,8	29,8	23,9	5,4	K. St.	4	N. ⁶
»	15° 30'	755,634	28,7	28,8	24,4	4,4	K. C.	3	N. ⁵
»	17°	385	28,5	28,9	24,2	4,7	K.	3	N. ⁴
29	6° 15'	757,925	20,7	21,4	—	—	K.	2	O.
»	7° 15'	758,174	22,2	23,4	21,6	1,8	»	1	O.
»	8°	377	23,9	25,1	23,9	1,2	»	1	O.
»	9°	682	25,7	27,	23,1	3,9	»	2	Z. O. ¹
»	10°	936	27,2	29,1	24,1	5,	»	3	N. ²
»	15° 30'	756,142	28,7	29,8	24,4	5,4	C. St.	2	N. ⁵
»	17°	294	29,0	29,1	24,2	4,9	»	»	N. ⁴
»	18°	650	27,9	28,	24,2	3,8	»	»	N. ³
»	20° 30'	758,123	26,0	26,5	23,5	3,	O.	O.	O.

Gedurende de twee dagen, onafgebroken zonneschijn.

De uren tellen van middernacht of van 1—24 door.

Het eiland *Soembawa* heeft zeer dikwijls van aardbevingen te lijden. Jammer is het dat de dagregisters te *Bima* zoo slecht zijn aangehouden, en de eene gezaghebber eene aardbeving optekende, en de andere niet. — Ook is een groot gedeelte van deze dagregisters verloren geraakt. Zoo zijn die van het merkwaardige jaar 1815, dat zoo rijk aan vulkanische verschijnselen was, niet meer vorhanden. Gedurende de uitbarsting van den *Tambora* duurden de aardbevingen vele dagen. In November vernieuwden zij zich weer.

1829 den . . . October, hevige aardbeving te *Bima*. De gezaghebber was juist op reis naar den *Tambora* en bevond zich te *Dompo*. Men verwachte eene nieuwe uitbarsting van den *Tambora*, en daarom keerde hij oogenblikkelijk terug.

1836. Van af den 29sten Februarij, hevige stormen en regenbuien.

Op den 2den Maart, hevige aardbeving.

Op den 5den daaraanvolgende, groote overstroming, door het zwollen van de beken in het gebergte veroorzaakt. Hierop volgden vele ziekten onder de inlandsche bevolking.

Deze aardbeving was daarom nog merkwaardiger en verschrikkelijker, omdat zij gepaard ging met eene hevige schudding van de zee.

De hooge golven volgden elkander op, drongen in het land en zette den hoofdplaats *Bima* diep onder water.

Aardbevingen vindt men verder aangeteekend in 1836 op den 28sten en 29sten November en den 5den December; in 1837 op den 10den en 29 Januarij, den 17den en 20sten Februarij, den 7den en 11den April, en den 10den Julij.

Ik zelf voelde op den 18den September 1847, des avonds om 7 uren, eene aardbeving te *Lapie*. Het was een kort aanhoudend schudden. Die van den 22sten September, des morgens om 5 uren, was sterker. Deze was eveneens eene schudding, die 4—5 seconden aanhield en van het O. kwam. Te *Bima* voelde men haar om half 4 uur in den morgen.

Op den 1sten October des avonds tusschen 4 en 5 uren hoorde ik, bij eenen helderen hemel en bij eene klare lucht, duidelijk een dof geluid, dat uit het binnenste van den *Goenoeng-Api* kwam, en veel op het geraas geleek, dat de stoom in een' besloten ketel maakt. Ik bevond mij juist tegenover den berg. De hemel was onbewolkt. Men houdt te *Bima* den *Goenoeng-Apie* voornamelijk voor den haard, van waar de aardbevingen gewoonlijk uitgaan.

§. *Barometer-stand. — Temperatuur-verhoudingen. — Verdeeling van warmte en koude.*

Ik heb alle redenen om te gelooven dat, ofschoon het eiland *Soembawa* nog wat zuidelijker ligt dan *Java*, op het eerste eiland eene hogere jaarlijksche gemiddelde temperatuur is dan op het laatste.

Dit zal uit de volgende waarnemingen, die met zeer goede thermometers geschied zijn, blijken:

U r e n .	Gemiddelde temperatuur.		Waargenomen stand in C°.	
	C°.	F°.	Hoogste.	Laagste.
6 's morgens.	21,47	70,65	23,	19,8
7 "	23,02	73,64	26,2	21,2
8 "	25,03	77,05	26,	24,
9 "	26,44	79,59	28,25	24,2
10 "	28,03	82,45	29,7	26,
11 "	29,82	85,68	29,95	28,2
12 's middags.	30,80	87,44	31,6	29,4
1 "	30,96	87,73	32,6	29,7
2 "	30,90	87,62	32,9	29,8
3 "	30,23	86,41	32,2	29,
4 's avonds.	30,00	86,00	34,8	28,8
5 "	29,50	85,10	32,	28,7
6 "	27,90	82,22	28,	27,5
7 "	27,53	81,55	28,	27,8
8 "	26,44	79,59	27,7	25,8
9 "	25,55	77,99	26,8	24,8
10 "	24,58	76,24	25,9	23,

Niet voor alle uren dienen evenveel observation tot basis; om 6, 9, 10, 12, 3, 4, 8 en 10 uren werden de meeste waarnemingen gedaan, zoodat dus de gemiddelde temperaturen voor die uren de naauwkeurigste zijn.

De gemiddelde temperatuur uit al deze waarnemingen is 27, 54 C of 81, 87 F, welke met de gemiddelde warmte van den grond aan het strand, zooals zij voor den Archipel aangeno-men is, vrij wel overeenstemt.

(Zij wordt te *Batavia* opgegeven op 27,5 C of 81,5 F).

Wilde men echter de ontbrekende waarnemingen in de nacht - uren mede in rekening brengen, dan zou de gemiddelde temperatuur slechts 26,06 C of 78,91 F. bedragen. De gemiddelde temperatuur van de waarnemingen, te gelijker tijd met en gedurende de 17 uren van de barometer-observatien gedaan, is 273° C of 81,14 F.

De gemiddelde temperatuur van de waarnemingen op 20 verschillende oogenblikken van den dag is 27,87° C of 81,27° F.

Evenwel is de eerste opgave naauwkeuriger en misschien nog te laag, daar, volgens zeg-gen, de warmte in de regenmoesson nog grooter is dan gedurende het drooge jaargetijde, hetwelk zeer koude nachten heeft. Werkelijk bewijzen ook mijne waarnemingen, dat de warm-te van het begin tot het einde van mijn verblijf regelmatig is toe genomen.

Den laagsten stand nam ik waar op den 24sten Julij des morgens om zes uren, zijnde 19,8° C = 67,64° F.

Den hoogsten stand op den 4den October des avonds om half 4 uren, zijnde 34,8° C gelijk 94,64° F.

De grootste warmte viel op den dag zeer dikwijls niet tusschen 1 à 2 uren, maar tusschen 3 à 4 uren in. De winden hadden hierop zeer veel invloed.

Te *Bima* zag ik den thermometer in de zon tot 42° C (107,6° F) rijzen.

Dompo had, ofschoon hooger gelegen dan *Bima*, toch eene hogere temperatuur over dag; daarbij echter veel koelere nachten.

Ik nam eene gemiddelde temperatuur waar

van 26,9° C gelijk 80,42° F.
de hoogste T van 35° C » 95,9° F.
de laagste T van 16° C » 60,8° F.

Beide laatsten op den 6den Augustus 1847, — deze om zes uren, gene om 12 uren.

Deze maken op denzelfden dag een onderscheid van 19° C of 34,2° F.

Te *Sangar* vond ik de gemiddelde temperatuur 27,11 C gelijk 80,8° F.

De langste temperatuur 28,2 C gelijk 84,76° F.

» hoogste » 32,5 C » 90,5° F.

Gene om 6 uren 's morgens, — deze om 4 uren 's avonds van den 8sten Augustus 1847.

Ik heb grond om aantenermen, dat op iederen dag de temperatuur in den namiddag, tusschen 2 en 3 uren, 34° C of 93,94° F bedroeg.

In *Soembawa* vond ik de gemiddelde temperatuur van één' dag gelijk $28,28^{\circ}$ C gelijk $82,81^{\circ}$ F.; uit al mijne waarnemingen echter gelijk $27,91^{\circ}$ C gelijk $82,24^{\circ}$ F.

De laagste temperatuur $19,8^{\circ}$ C gelijk $67,64^{\circ}$ F.

» hoogste » $35,2^{\circ}$ C » $95,36^{\circ}$ F.

Gene op den 22sten Augustus des morgens om 6 uren, — deze op den 9den September des middags om 12 uren.

De warmte nam, van het begin tot het einde van mijn verblijf, toe. De grootste warmte viel op den dag in, tusschen 2 à 3 uren.

Te *Taliwang*, het Westelijkste punt dat ik bezocht, was van één' dag de gemiddelde temperatuur $28,32^{\circ}$ C gelijk $82,98^{\circ}$ F.

» laagste » 20° C » 68° F.

» hoogste » $28,8^{\circ}$ C » 101° F.

Gene den 1sten September des morgens om 6 uren, — deze den 31sten Augustus 1847 des namiddags om 2 uren.

Gedurende mijn oponthoud in het gebergte, had ik geen' bijzonder lagen graad van koude, zelfs niet op den *Tambora*. Ongelukkiger wijze had ik gedurende mijne bergreizen (naar den *Tambora*, *Batoe Lanteh*, *Aroe Hassa*) altijd eenen bewolkten hemel en regen, zoodat de nachten niet helder en daarom ook niet zoo koud waren, als gewoonlijk bij oostelijke winden.

De bijgevoegde tabellen geven de gemiddelde laagste en hoogste temperaturen op de hoofdplaatsen op, en wijzen duidelijk aan dat de gemiddelde temperaturen van het O. naar het W. altijd hooger worden. De eerste is in graden van C, — de tweede in graden van F.

Temperatuur.	Bima.	Dompo.	Sangar.	Soembawa.	Allas.	Taliwang.
Laagste.	19,8	16	18,2	19,8	24,8	20
Hoogste.	34,8	35	32,5	35,2	35,7	28,3
Gemiddelde.	27,54	26,9	27,11	27,91		28,32
Laagste.	67,64	60,8	64,76	67,64	76,64	68
Hoogste.	94,64	95,9	90,5	95,36	96,26	101
Gemiddelde.	81,57	80,42	80,8	82,24		82,98

Men moet hierbij niet uit het oog verliezen, dat *Dompo* hooger ligt dan *Bima*, en dat mijne gemiddelde berekende temperatuur op *Bima* slechts 26,06° C of 78,91° F is.

Aan mijne barometer-waarnemingen hecht ik niet veel waarde, omdat ik geenen te voren reeds vergeleken barometer bij mij had.

Ik gebruikte de betrekkelijke standen van den barometer alleen: 1° voor hoogte-metingen en 2° om de dagelyksche oscillatie te *Bima*, waar ik een groot aantal waarnemingen heb gedaan, te bepalen. De resultaten dezer waarnemingen laat ik hier volgen.

De hoogste stand was:

760,585 mm. bij 26,2° C barometer,
en 28,5° C vrije temperatuur,
op den 31sten Julij, des morgens om 11 uren.

De laagste stand was:

755,676 mm. bij 28,7° C barometer,
en 28,8° C vrije temperatuur,

op den 28sten September des avonds om half 4 uren.

De gemiddelde stand was:

758,261 mm. bij 26,19° C barometer,
en 27,30° C vrije temperatuur.

Uren, waarop de waarnemingen zijn gedaan.	Barometer in millimeter.	Gemiddelde temperatuur van den baro-thermometer in C°.	Gemiddelde temperatuur van den vrijen thermometer.	Aanmerkingen.
6 's morgens.	758,250	21,04	21,47	
7 "	877	21,97	23,02	
8 "	453	24,13	25,03	
9 "	529	24,30	26,44	
9 ^a 30'	783	25,53	26,98	
10 "	759,012	26,50	28,03	
11 "	697	27,01	29,82	
12 's middags.	757,580	29,20	30,80	
13 "	851	29,00	30,96	
14 "	767	29,15	30,90	
15 ^a 30'	756,855	29,17	30,12	
16 's avonds.	757,108	28,90	30,00	
18 "	208	27,43	27,90	
19 "	758,174	26,30	27,53	
20 "	377	25,96	26,44	
22 "	603	25,60	24,58	
23 "	827	24,05	23,10	
Gemiddelde.	758,261	26,19	27,30	

De uren tellen door van 1—24 van middernacht tot middernacht.

Om nu naauwkeurig de werkelijk gemiddelde barometer-hoogten te vinden, moet men niet alleen de gegevene gemiddelde hoogten, maar ook die van alle waarnemingen, 110 in getal, tot het nul-punt van den thermometer reduceren; eenen arbeid waartoe ik geen' tijd had, daar zulks verscheidene dagen werk zou vorderen.

De twee maxima van den barometerstand zullen dus vallen op den tijd tusschen $\frac{1}{2}11$ en 11 uur in den morgen, en $\frac{1}{2}10$ tot 10 uren in den avond.

De twee minima op den tijd tusschen $\frac{1}{2}4$ tot 4 uren in den avond, en (waarschijnlijk) 4 tot $\frac{1}{2}5$ uren in den morgen.

Het eerste maximum is geen normaal maximum, daar dit tusschen $\frac{1}{2}10$ en 10 uren in zou vallen.

Of deze abnormiteit op *Bima* werkelijk en altijd bestaat, moeten latere en meer talrijke waarnemingen leeren, en eerst dan zal het tijd zijn, om de oorzaken uit te vorschen. Gedurende mijn verblijf bestond deze abnormiteit inderdaad. Zoodra ik eenige dagen observatiën gedaan had, viel zij mij op, en wijdde ik haar eene bijzondere opmerkzaamheid.

Wanneer ik zeg, dat het maximum tusschen $\frac{1}{2}11$ uren en 11 uren in, en niet op 11 uren valt, zoo geschiedt dit, omdat om 11 uren de barometer reeds weder iets van de ware grootste hoogte was gezakt.

De overige barometer-observatiën ga ik hier voorbij, omdat zij niet talrijk genoeg zijn, om er gelijksoortige gevolgtrekkingen uit af te leiden, als uit die van *Bima*.

Evenwel verdient nog opgemerkt te worden, dat de barometer over het algemeen eenen hooger stand had te *Soembawa* dan te *Bima*, en in den laatsten tijd van mijn verblijf (September en October) iets hooger stond dan in het begin (Julij en Augustus).

§ 2. *Gezondheidstoestand. — Heerschende ziekten.*

Er is een groote roep over de ongezondheid van het eiland *Soembawa*, ofschoon grootsdeels ten onregte. Echter waren er tijden dat het geheele land, en met regt, als ongezond werd uitgekreten. B. v. onmiddellijk na de uitbarsting van den *Tambora*, toen allerdeinde ziekten het eiland gruwelijk hebben geteisterd. De grote hongersnood droeg ook voornamelijk bij tot de vermeerdering van de ziekten. Totaal gebrek aan water of ten minste aan goed water, overgrote droogte van den dampkring en de buitengewone hoge graad van warmte, die door de heete asch bijna ondragelijk werd, vermeerderden nog veel den aanleg tot ziekten. Eindelijk veroorzaakten de vulkanische uitdampingen alleen reeds vele koortsen, zoals dit reeds dikwijls is opgemerkt in de nabijheid van werkende vulkanen. Ook na de aardbevingen van 1829 en 1836 braken er vele koortsen onder de bevolking uit.

Als ziekten, die voornamelijk door klimatologische verhoudingen en grondsgesteldheid veroorzaakt worden, noem ik vooreerst de *koorts*. Zij heerscht gelukkig echter niet overal, en altijd het meeste in het drooge jaargetijde.

De hoofdplaats *Bima* en de plaatsen ten Z. van de baai lijden er het meest onder. Deze koortsen zijn werkelijk de zoogenaamde moeras-koortsen, door miasmen veroorzaakt. Meest-

al komen zij voor als tusschenpoozende koortsen. Zij breken uit, wanneer de zuiden wind (*angin Bolo*), die dus op *Bima* zeer gevreesd wordt, begint te waaijen.

Ik heb reeds vroeger gezegd, dat op den achtergrond der baai eene vlakte is, die somwijlen langs het strand onder water loopt, maar kort daarna weder droog ligt. Hier schijnen zich nu de moeras-dampen te verzamelen en op te hoopen. De zuiden wind voert ze dan over *Bima* heen, waardoor de koortsachtige toestand geboren wordt.

Der koorts gaat gewoonlijk eenige dagen lang een onaangenaam gevoel vooraf, hetwelk voornamelijk daardoor ontstaat, dat, in weerwil van de groote innerlijke hitte, de huid toch koud en gespannen blijft en de uitwaseming ophoudt. De koorts heeft op *Bima* zelden eenen spoedigen dood ten gevolge, — zij is meer van eenen sleependen aard. Dikwijls heeft zij echter treurige gevolgen, als b. v. verlies van het geheugen, ja geheele geestelijke en lichaamelijke verstomping, dikke buiken en voeten, verzwakt gezigt en dergelijke. Men vindt bij dit alles onder de burgers van *Bima* vrij bejaarde mensen.

De uitdampingen in de baai zijn zoo sterk, dat wij ze duidelijk ruiken konden, toen wij met de »*Kameleon*» de baai binnenzeilen wilden. Telkens wanneer wij den ingang naderden, voerde de landwind ons eenen stinkenden walm te gemoet, van welken de reuk veel geleek naar dien van verrotte visch.

Dompo is ook ongezond. De zuidelijke wind voert uit de baai van *Tjempie*, even als te *Bima*, koortsverwekkende dampen aan.

Soembawa moet, ofschoon ik voor die plaats geene bepaalde plaatselijke oorzaken kan aangeven, in de oost-moesson ook veel van koortsen te lijden hebben. Het overige gedeelte van het land, staat niet als bijzonder ongezond bekend. *Sapie* moet zeer gezond zijn, waarschijnlijk door de aldaar heerschende zee- en zuidoosten winden. Zelfs het zoo buitengewoon warme *Taliwang* wordt om zijne gezondheid geroemd, hetgeen mij daarom nog te meer verwondert, daar de moerassen van *Lebbo* zoo nabij liggen.

Een tweede kwaal, waaraan de inboorlingen veel lijden, zijn de oogontstekingen. Zij worden voornamelijk veroorzaakt door de asch en door het zand, die door de winden (voornamelijk de Z. O.) worden opgedreven. Zelfs uit de woningen kan men het fijne stof niet weren, en leed ik ook gedurende mijne reis aan de oogen. De pokken heerschen ook dikwijls in het land, en zijn een grote hinderpaal, dat de bevolking zich weder vermeerdert. Men heeft op *Bima* en op *Soembawa* de koepokinenting beproefd, en ofschoon de bevolking, voor zoo ver ten minste de Grooten aanging, zich geneigd toonde om van deze weldaad gebruik te maken, moeten de proeven echter mislukt zijn. Het waren de doctoren van oorlogschepen, die de koepokstof en de kunst medebragten. Op de beide voornoemde plaatsen werd mij naderhand verzekerd, dat in weerwil van de inenting, naderhand verscheidene kinderen pokken hadden gekregen, en zelfs daaraan gestorven waren. Dit heeft het geloof aan de onseilbaarheid van het middel zeer verzwakt. Zou de stof, die men medegebracht had, niet goed geweest zijn? of wisten de mensen er niet behoorlijk nieè om te gaan? Het is waarschijnlijk, dat de inboorlingen gedurende het kort openthoud van deze doctoren de behandeling niet goed hebben aangewend, en dat de mislukking aan eene verkeerde behandeling is toe te schrijven.

Hoe het ook zij, ik zette de menschen ten sterkste aan, om het niet bij deze eerste

proef te laten berusten, en raadde overal de vorsten aan, om eenige jonge lieden voor eenigen tijd naar *Java* te zenden, ten einde de kunst van de inenting grondig te leeren en dan met goede stof naar huis terug te keeren. Ik verzekerde hun, dat het gouvernement hen in dezen voor hunne rijken zoo heilzamen maatregel zou ondersteunen.

Siphilitische ziekten zijn, helaas! op het eiland ook niet onbekend, echter minder algemeen dan op *Java*, *Balie* en *Lombok*. Ik veronderstel, dat zij in *Dompo* en *Sangar* in het geheel niet voorkomen. Het meeste treft men die ziekten aan op de hoofdplaatsen *Bima* en *Soembawa* en aan de westkust. Op de eerste plaats zijn zij het veelvuldigst onder de lagere klassen, welker vrouwen om voordeel (of liever om opium) zich met de vreemdelingen afgiven.

Op *Soembawa* zijn het daarentegen de hogere klassen, die dikwijls worden aangetast en die de ziekten buiten 's lands gehaald hebben of van vreemde vrouwen overerven, die met schepen worden aangebragt en als slavinnen en pandelingen worden verkocht. Aan de westkust worden zulke ziekten door de mannen van *Balie* en *Lombok* overgebracht. Er kwamen te *Taliwang* mannen bij mij, van welken er een 5 en de andere reeds 13 jaren aan *Blennorrhoeen* leed, en wier vrouwen door dezelfde kwalen bezocht waren.

Huidziekten zijn, even als overal in den Archipel, vrij menigvuldig, waarloos overerving, slecht voedsel en onzindelijkheid veel bijdragen.

Met de geneeskunde ziet het er op het eiland ellendig uit. De inwoners zijn daarin veel minder bedreven dan de Javanen. Zij kennen zeer weinig geneeskruiden.

De heelkunde grondt zich haast uitsluitend op een bijgeloovig vertrouwen in dikwijls zeer dwaze dingen, en bepaalt zich tot het bespuwen met sirie van de zieke deelen, en het besmeren met fijngemaakte planten-deelen en zeer zelden tot het gebruik van inwendige middelen. Op *Bima* worden de onderbroeken van de vrouwen voor een goed geneesmiddel gehouden. Zij worden den jongen lieden, die veel aan uitslag in het gezigt lijden, om het hoofd, en den paarden bij buik-ziekten onder den buik gebonden, en moeten eene zeer goede uitwerking hebben.

Voor Siphilitische ziekten weten zij volstrekt geen raad.

De voornaamste heelkundige planten van het land, van welke zij echter al de uitwerkingen niet kennen, zoo als b. v. van de *Soeren* en van de *Phyllantus* (*daoen manniran*), heb ik reeds in het 2de gedeelte § 3 van dit hoofdstuk opgenoemd. Voor koortsen gebruiken zij het liefst de bast van de *Millingtonia hortensis*.

De burgerij en de bezetting van *Bima* hebben nooit eenen arts gehad; wel worden hun van tijd tot tijd van *Makasser* geneesmiddelen toegezonden. Hiervan weten zij echter, helaas! geen of dikwijls slechts een verkeerd gebruik te maken.

Het staat met de ideeën over ziekten en hare genezing bij de eerzame burgers van *Bima* zeer slecht. Hun bijgeloof is dikwijls niet veel minder dan dat der inboorlingen. Ook laten zij zich niet gemakkelijk van hunne denkbeelden afbrengen.

Zij wantrouwen de Europeesche geneesmiddelen, — trekken de inlandsche vóór, — houden geen of geheel verkeerd diëet, — nemen koude baden in de warme periode van de tusschenpoozende koortsen, — verbieden het gebruik van azijn als in- en uitwendig verkoelingsmiddel, en wat er van dergelijke vooroordeelen al meer zij.

Een burger gaf aan zijne dochter, welke door langdurige cholera-achtige diarrheeën uitgeput was, (buiten mijn weten natuurlijk) van mijne *Crotonpilleren*, waardoor zij op den rand van het graf gebragt werd.

De meeste waarde hechten de inboorlingen aan geneesmiddelen tegen *Siphilis*, en aan *Aphrodisiaca*, welke hun zeer welkom zijn. Ik heb in het I hoofdstuk hier en daar bewijzen hiervan aangegeven, daar men mij dikwijls om zulke middelen heeft verzocht.

III. H O O F D S T U K.

H E T R I J K V A N B I M A.

EERSTE GEDEELTE.

S T A T I S T I E K O V E R Z I G T.

§ 1. *Grenzen. Grootte en Topographie van het eiland.*

(Zie over de grenzen het IIe hoofdstuk, 1e. gedeelte §. 1, 2 en 3.)

Bima wordt aan alle zijden door de zee omringd, behalve aan den westkant, waardoor het met het rijk van *Dompo* verbonden is. De grenslijn tusschen deze beide rijken loopt van de zee, in het noorden, tusschen de beide toppen van het *Padjo-gebergte* door, over den rug van den *Woo Sahe* en den berg *Rango*,—aan de zuidzee, tusschen den berg *Tjollo* in het rijk van *Dompo* en het dorp *Prado* in het rijk van *Bima*.

(Over de Grootte van het land zie als boven § 3.)

Zij bedraagt in:

	vierk. mijlen.	vierk. palen.
zonder de eilanden.	87.—	1412.
met de eilanden.	71.5	1727.

Bima maakt aanspraak op de heerschappij over:

de N. W. kust van *Flores*,

alle eilanden in straat *Sapie*, en het eiland *Soemba* (*Sandelhout-Eiland*); (zie hierover § 3. van het I^e hoofdstuk).

Zeeën, baaijen en straten, (zie IIe hoofdstuk 1e. gedeelte § 1.)

Kapen en eilanden, (zie IIe hoofdstuk 1e. gedeelte § 2.)

23de DEKL. 1850.

13

Gebergten en geologische gesteldheid, (zie IIe hoofdstuk 1e. gedeelte § 4.)

Rivieren enz., (zie IIe hoofdstuk 1e. gedeelte § 5).

Voor de topographie en statistiek van het land voeg ik hier vooreerst bij: een beknopt overzigt van de voornaamste bewoonde plaatsen,—hare ligging,—het gemiddeld getal huizen dat zij bevatten,—en de onderlinge afstanden.

Bima, in de landtaal *Bodjo* genaamd. De hoofdplaats ligt aan de baai van dien naam in eene kleine vlakte, die zich naar het O. en N. O. in vele dalen verdeelt, uit welke rivieren stroomen. Eene van deze ontlast zich ten Z., — een andere ten N. van de kampong *Walanda*, in zee.

De landingsplaats is slecht, en bij eb kunnen er geen sloepen aan wal komen. Tot heden toe heeft de Sultan honderde keeren beloofd, dat hij de landingsplaats toegankelijker zou laten maken, hetwelk zeer weinig moeite zou kosten, maar nog nooit heeft hij er mede doen beginnen. Het *sappan-hout* wordt een half uur noordelijker, waar het landen gemakkelijker is, geladen.

De ankerplaats ligt, volgens HORSBURG:
op 118° 46' 18" Ooster-Lengte van Greenwich
en 8° 23' Zuider-Breedte;
volgens nieuwere bepalingen echter
op 118° 41' 9" Ooster-Lengte
en 8° 23' Zuider-breedte.

De hoofdplaats bestaat uit de kampong *Bima*, die meer dan 300 huizen telt, en de kampongs, die onder de onmiddellijke heerschappij van het gouvernement staan.

Deze zijn: de zoogenoemde kampong *Walanda*, waar de Indo-Europesche burgers in 14 familien wonen. Zij ligt aan het strand,—heeft ordelijke en breede straten en eenige grootere houten huizen, ofschoon het meerendeel der huizen van de Christen-inboorlingen noch door grootte, noch door fraaiheid, noch door zindelijkheid uitmunt. De kampong *Boegies* ligt ten N. van de evengenoemde, en de kampong *Malaijoe* nog meer naar het N. en O.

Het fort, met aarden wallen en grachten, ziet er vrij vervallen uit, echter nog niet zoo als de bamboezen-woningen en kazernen, die het bevat. Het is een vrij ruime vierhoek met 8 stukken bewapend, van welke er slechts twee aan het Gouvernement toebehooren en goed zijn. De rest is haast onbruikbaar en behoort den Sultan. Het ligt ten Z. W. van de kampong *Walanda*, aan het strand.

Behalve het fort is er slechts één openbaar gebouw, het huis van den gezaghebber, van bamboes en op de Makassaarsche wijze gebouwd. Het wordt ook slecht onderhouden. Wanneer er een predikant te *Bima* komt, wordt daarin kerk gehouden.

De school wordt gehouden ten huize van den nieuw-aangestelden schoolmeester.

De verschillende Bimanesche kampongs liggen in het O. en Z. aan gene zijde van de rivier, over welke nog geen brug ligt. De Sultan en het volk hebben nog niet zooveel energie om eene brug voor voetgangers te laten bouwen. Wanneer men den Sultan een bezoek wil brengen, moet men door de beck waden, of er zich over laten dragen. Het

huis van den Sultan ligt midden in de kampong in de nabijheid van den *missigiet*. Er bestaan geene gebouwen of winkels voor de bazaars. Deze worden onder den blooten hemel gehouden. Steenen-gebouwen trefst men nergens aan. Alle gebakken steenen aan het huis van den Sultan of aan den *missigiet* zijn van Java gekomen.

Het dal achter *Bima*, door hetwelk de weg naar *Sapie* loopt, is, zooals reeds vroeger is aangemerkt, goed bevolkt en bebouwd.

Op den weg naar *Sapie*, dat eene dagreize verwijderd ligt, vindt men de volgende kampongs: *Manga naò* (regts van den weg), *Pena* (links), *Reba* (W. en O.), *Kodo* (links), *Lampé* en *Entorie* (regts), *Maria* (op de hoogte), en andere gehuchten aan de hellingen van het *Maria*-gebergte. Aan gene zijde van het gebergte: hoog- en laag- *Sarie* (beide regts), *Wokè* (links), hoog- en laag- *Djia* (regts), *Wadie* (links aan den stroom), en eindelijk *Sapie*, dat ik op eenen afstand van 24 palen van *Bima* reken. *Sapie* moet, volgens den heer *Stuijs*, in 1837, 735 huizen geteld hebben. Het was dus groter dan de Bimanesche kampong van de hoofdplaats. Het ligt aan beide kanten van de rivier op c. c. één uur afstand van het strand. Op den weg, welke er henlen leidt, komt men door de kampongs *Boegies*, *Malaijoe* en *Badjo*. In het dorp vindt men een gebouw voor den gezaghebber (*roemah kompanie*), waarin hij zijnen intrek neemt, wanneer hij te *Sapie* komt.

In het N.O. op eenen heuvel stond vroeger eene verschansing of een fort van de Compagnie. Tegenwoordig is het vervallen en verlaten.

Eenige uren ten Z. ligt de bron *Prieki-Tambaga*, (zie IIe hoofdstuk 1e gedeelte § 4). Zij wordt voor heilig gehouden. Of schoon zij geene bijzondere geneeskracht heeft, gaan de zieken toch derwaarts om te baden, en de gezonden om zich te heiligen en hunne zonden af te wassen.

In het N.O. is de belangrijkste plaats van het land, *Wiera*, op ruim eene dagreis van *Bima*. Drie wegen voeren derwaarts,—een hooge-, een middel- en een lage-weg. De eerste is de kortste, maar de moeijelijkste en gevaarlijkste. Hij loopt op ééne plaats over eenen smallen bergrug, aan welks beide zijden diepe afgronden zijn. De weg is hier zoo smal, dat twee personen elkander niet voorbij kunnen. Hij, die op deze plaats komt, roeft den hem tegenkomende, zoo luid hij kan, toe om te wachten, hetwelk deze zoo lang doet, tot dat de weg weer vrij is. Ik ging, terugkomende, langs den middelweg. Hij loopt van *Bima* af over de dorpen (regts) *Padat* en *Dessa*, aan gene zijde van het dal, hoog- en laag- *Raba* en *Ritè*, en in het zij-dal *Talla*; aan gene zijde van het *Tjewoe*-gebergte liggen *Wawoe* en *Banta* (links), en vervolgens *Wiera*. Dieper in nog *Rassa Wooo* en andere dorpjes. De derde weg gaat tot het genoemde *Raba*,—volgt daar het dal noordwaarts tot aan zee,—loopt om het gebergte,—en komt dadelijk van het N.-dal opwaarts naar *Wiera*. Dit dorp ligt aan den voet van het gebergte *Nanga* en is vrij groot. Het ligt in een schoon dal, dat zich ver in het *Maria*-gebergte uitstrekt.

Ook de smalle en lange dalen van *Banta* en *Raba* zijn zeer goed bebouwd.

Van *Bima* loopt er een weg naar het zuiden, links voorbij *Panda* over *Belo*, *Dolo*, *Bioe*, *Semili*, *Tente* en andere dorpen tot *Prado*, hetwelk ruim eene dagreis van *Bima* gelegen is op eenen heuvel, van waar men de Zuid-zee kan zien.

Prado moet vrij groot en bevolkt zijn. Van *Belo* loopt er een weg over *Dadibo* en *Don-*

go *Bolo*, (links aan het gebergte blijft *Keli* liggen,) *Senolo*, *Leü Silah* en *Tonda* (links) naar *Dompo*.

Van *Dena* gaat er een weg regts in het gebergte op naar *Dano*, en voorbij *Oi Lompong* naar *Padjo Soriewan*, *Padjo Rassa bò*, en het hoogst gelegen *Padjo Poda*.

Van *Padjo* loopt er een weg rondom het gebergte, welke door en langs de volgende berg-dorpen gaat, als: *Embawa*, *Mangè*, *Django*, (even als het eerste, links van den weg, wanneer men van het Z. afkomt), *Oò*, *Kalla*, *Mangè Kompo*, *Kananta* en *Toentoe*.

Ook aan zee strekt zich een rei van dorpen langs den westkant der baai uit. Zij zijn van het Z. af: *Daroë*, *Gembé*, *Nanga Lèrè* (tegenover *Bima*), *Sawo* en andere.

De belangrijkste van de genoemde kampongs zijn: *Tente*, *Semili*, *Silah*, *Dena*, *Daroe*, *Gembé*, *Padjo*, *Mange* en *Oò*.

Van de bergdorpen in het O. lijk gebergte van *Tongo* tot aan *Massa*, waarin echte bergmensen wonen, kan ik de namen niet opgeven.

Niet één van deze dorpen is versterkt: de ingang echter van de baai van *Bima* wordt door 2 zoogenaamde forten, het zuider- en het noorder-fort,—het eerste het binnenste en het 2de het buitenste fort,—verdedigd. Beide bestaan uit eene verschansing of een' wal, met eenige oude stukken beplant. Beide vormen een' vier-hoek, in welken eenige mensen in ellendige huisjes wonen. Het geheel is naauwelijks in staat om de roovers af te schrikken. Eene Europeesche versterking zou den ingang van de baai echter gemakkelijk ontoegankelijk kunnen maken. De zeeroovers hebben reeds meer dan eens in de buiten-baai, haast voor de mondingen van het geschut van het noorder-fort, geankerd.—

Ik geef hier nog de hoogten van enige hooge punten en dorpen aan, die ik zoo even genoemd heb; de meeste liggen aan het strand zelf, of in de vlakte, of in dalen, die zich ook niet hoog boven de oppervlakte der zee verheffen, voor zoo veel ten minste de lagere deelen aangaat.

Hut aan de rivier, aan den weg over het <i>Wabo</i> -gebergte.	1087	vt. Rijnl.
<i>Kampong Maria</i> aldaar.	1250	"
<i>Wiera</i> .	198	"
<i>Padjo poda</i> .	2326	"
<i>Mangè</i> ,	1467	"
<i>Oò</i> .	1944	"

*in het land *Dongo*.*

§ 2. Bevolking van het land.

Over den oorsprong, de verscheidenheid van rassen, de verwantschap, en het karakter van de bevolking van het land heb ik gesproken in het IIe hoofdstuk, 3e deelte, § 3.

Het getal zielen laat zich niet naauwkeurig bepalen, daar er nooit eene volkstelling heeft plaats gehad. Wanneer het Gouvernement die wilde ondernemen, zou het voor de Sultan zich zeer daartegen verzetten. De menschen zouden zich door de vlugt aan den teling onttrekken. De Sultan zelf durft, zoo als de ervaring geleerd heeft, in zijn eigen land

geene telling ondernemen. De inwoners namelijk hebben de vaste overtuiging, dat zij ongeluk, b. v. ziekten, aardbevingen, overstromingen en dergelijke, over het land zal brengen. Dit is een denkbeeld, dat wij ook bij andere volken in het Oosten vinden, en hetwelk reeds in de tijden van het Oude Testament bij de Oosterlingen ingeworteld was.

De beste schatting van de bevolking moet die van den gezaghebber STEIJNS zijn, die haar berekent op 41,000 zielen. *Bima* heeft echter door de uitbarsting van den *Tambora* ook aan bevolking verloren. Het verlies heeft zich nogtans ten deele weder door nieuwe vestigingen hersteld, als ook door vele mensen uit de rijken *Dompo* en *Sangar*, die zich in het rijk van *Bima* ophouden. Tegenwoordig kan de bevolking misschien wel 45,000 zielen sterk zijn.

De Gouvernements-kampong te <i>Bima</i> werd in het jaar 1846 bewoond door 14 Christen-familien, gezamenlijk uitmakende	59 zielen,
door hunne onderhoorigen en slaven	279 »
(waarvan 20 ingeschreven slaven),	
door kampongs-volk, uitmakende :	
in de kampong der Maleijers	785 »
» » » Boeginezen	1714 »
te zamen 2843 zielen.	

In *Sapie* alleen wonen ook nog Boeginezen, Maleijers en *orang badjo's*. In de andere dorpen zijn zij in geringer aantal. Onder de Boeginezen zijn de mensen van *Makasser* ook begrepen. In *Wiera* wonen vele *orang sangia*, dat is: uitgeweken van het eiland *G. Apie*.

§ 3. Akkerbouw. Vee-teelt. Industrie der bevolking. Uitvoer.

Om niet over dezelfde zaak in twee op elkander volgende paragrafen te spreken, en omdat toch alle uitvoer in ruwe produkten bestaat, neem ik tevens in deze paragraaf alles op, wat er over den handels-uitvoer van het land van *Bima* te zeggen valt, even als ik dit in het verslag over het eiland *Lombok* heb gedaan.

Vooreerst enige woorden over de productie uit het mineraal-rijk en over het belangrijkste produkt, het *zout*. Er wordt in het rijk van *Bima* tamelijk veel zout gemaakt, voornamelijk in den achtergrond der baai van dien naam. Het heeft echter een grove, onreine, slechte korrel. De aanmaak en de handel van zout zijn geen regaal van den Sultan. Iedereen kan naar goedvinden handel in zout drijven. Men schat het binnenlandsch verbruik jaarlijks op 100 koijans. De Sultan en de rijksgrooten laten voor zich zelven het zout maken. Het wordt uitgevoerd naar *Dompo*, *Soembawa*, *Mangareij* en *Saleijer*. [Zie hieronder over de hoeveelheid, die uitgevoerd wordt, als ook over den prijs].

Zwavel wordt er nu niet meer gewonnen, en dus ook niet uitgevoerd.

De rijstbouw op sawah's vormt op *Bima*, even als op de ten westen geliggene eilanden,

den grond van de gezamentlijke cultures. Hij wordt over het algemeen even zoo behandeld als op *Java*, en ik laat mij niet in met de détails over dingen, die algemeen bekend zijn en reeds dikwijs zijn beschreven.

Een tweede rijstgewas wordt jaarlijks op de Sawahs niet geplant. Bij den oogst wordt de padie in bossen gebonden, die veel kleiner en niet zoo gelijk van gewigt zijn, als die op *Java*. De zwaarte varieert van 1 — 3, en is dus gemiddeld 2 katties. Over de opbrengst van eene bepaalde oppervlakte sawah-veld wist mij niemand inlichtingen te geven; vooreerst omdat er op *Bima* geene vlakte-maat bekend is, en ten tweede omdat nog niemand zich de moeite gegeven heeft om proeven te nemen.

Wanneer er rijst-velden verkocht worden, geschieft dit met de volgende opgave der grootte: »Dit is een stuk sawah, dat 500 — 1000 bossen padie opbrengt." Voor rijstvelden, die gehuurd of gepacht worden, betaalt men *f 2* pachtgeld voor alle 1000 bossen padie, welke zij opbrengen.

Nemen wij nu aan, dat 1000 bossen 2000 katties zijn en 10 pikols rijst geven, dan zou men voor één' bouw middelmatig - vruchtbaar sawah-land tweemaal deze 1000 bossen of tweemaal de oppervlakte gronds noodig hebben, die ze opbrengt, zoodat er van één' bouw dan ook maar *f 4* pacht betaald wordt, hetwelk veel minder is dan op *Java*, alwaar aan landrente $\frac{1}{3}$ en voor pacht aan den eigenaar nog $\frac{1}{3}$ van het gewas betaald moet worden; terwijl, naar den prijs te *Bima*, de *f 4* slechts $\frac{1}{10} — \frac{1}{35}$ van de opbrengst uitmaken.

Er zijn ook Christen-inwoners op *Bima*, die naar dezen maatstaf van den Sultan of van de grooten sawa-velden huren.

[Zie over den prijs en den uitvoer van de rijst de volgende overzichten op de tabellen].

Drooge- of *berg-rijst* wordt, in verhouding tot de sawah-rijst, minder verbouwd dan op *Java*.

Men verbouwt daarentegen meer *maïs* of *djagon*,—ja deze graansoort maakt haast het hoofdvoedsel voor de armen en berg-bewoners uit.

De rijst wordt meer voor den uitvoer, en de *maïs* voornamelijk voor binnenlandsch gebruik verbouwd.

Nadat de sawah-rijst ingeoogst is, wordt er over het algemeen te *Bima* een tweede gewas geplant. De planten, welke dan voornamelijk in plaats van de rijst verbouwd worden, zijn: óf *Maïs*, somtijds, óf

Tabak, doch niet zeer veel en niet genoeg voor de consumptie van het land.

Ujen, in groote menigte. Ze worden even hoog geschat, als de Timoresche. Ze zijn klein, hebben eene roode huid en zijn scherp van smaak. Men voert ze uit naar *Amboina*, *Saleijer*, *Makasser* en de overige gedeelten van *Celebes*, en naar *Soerabaija* en andere plaatsen op *Java*.

Katjang-idjoe, in menigte. De plant dient tot voedsel voor het vee. De boonen daarentegen worden door de inboorlingen gegeten. Men voert ze uit naar *Java*, *Singapore*, *Makasser*, *Timor* en de *Molukken*, *Kasoemba* of *safflor*. Een groot gedeelte van de bloemen wordt in het land als verwstof verbruikt. Een ander wordt uitgevoerd naar *Soembawa*, *Lombok*, *Balie*, *Java*, *Singapore* en *Makasser*. Het kattie kost 3 — 5 fl.

Bataten [zeer zelden uitgevoerd,] dienen, even als nog vele andere aardvruchten en groenten van minder belang, den inboorlingen zelven tot voedsel.

Katoen maakt een' gewigtigen tak van den landbouw uit en is zeer gezocht. Vroeger werd er echter veel meer geteeld dan tegenwoordig. Sedert 1815 heeft men er zich minder mede afgegeven, omdat de overgebleven landbouwers genoeg te doen hadden, met voor de eerste levensbehoefsten te zorgen. Eerst dan, wanneer de bevolking en de vruchtbaarheid van den grond weder toenemen, zullen de inwoners zich weder van zelfs op de katoen-teelt toeleggen. Deze heeft alleen plaats op de heuvelen en drooge berghellingen, en haast uitsluitend van de soort, die door de Botanisten *Gossypium herbaceum* genoemd wordt. [Zie over den prijs en den uitvoer de betrekkelijke overzichten in de tabellen].

Suikerriet wordt in *Bima* hier en daar geplant, en de suiker in het land zelf op eene zeer eenvoudige wijze gewonnen. Twee houten loodregt-staande cilinders, die in eenen houten trog tegen elkaar wrijven, worden door een' buffel in beweging gebragt. Een man schuift het riet tusschen de cilinders. Het sap verzamelt zich in den trog, en wordt dan geheel op dezelfde wijze in opene ketels uitgekookt, als bij de bereiding van de suiker uit *Aren-* en *Lonthar-* sap. Van het sap van den *Lonthar-* palm wordt op *Bima* ook suiker gemaakt. Deze zoowel, als de eerstgenoemde soort, wordt naar *Soembawa*, *Dompo*, *Saleijer*, *Mangareij* en andere plaatsen uitgevoerd.

Koffij wordt er alleen in de bergdorpen en weinig geplant, naauwelijks genoeg voor binnenlandsch gebruik. Men verkoopt ze slechts in het klein en zeer duur. Een theekopje vol boonen kost namelijk een »dubbeltje».

Indigo en *klapper-olie* zijn geene artikelen van uitvoer. Daarentegen groeien er in het bergland van *Dompo* in het wild zooveel *kanarie-boomen*, dat men *kanarie-olie* zou kunnen uitvoeren.

In het wild en aangeplant, komt de *Binkoeroe-boom* (*moninda tinctoria et bracteata*), van welken de wortel als eene roode verwstof uitgevoerd wordt, zeer goed voort.

De belangrijkste tak van handel in stoffen van in het wild groeiende planten is die in *sappan-hout*. Het gouvernement heeft zich sedert oyeroude tijden den alléénhandel daarvan voorbehouden.

In vroegere tijden kostte het *sappan-hout* 48 stuivers per pikol; tegenwoordig betaalt men den koijan van 80 pikols met 50 gulden zilver. In de goede moesson wordt het oudste *sappan-hout* omgehouden en in stukken van 1 — 1½ voet lengte afgesneden, — in de kampongs geschild, gedroogd en bewaard, totdat de tijd van den afvoer dáár is, d. i. tot in Julij of Augustus. Vervolgens wordt het naar het strand gedragen en gewogen. Gewoonlijk heeft hierbij een feest plaats, waaraan de Sultan, de rijks-grooten, de kapitein van het schip, de gezaghebber en de schrijver deelnemen. De Sultan neemt dan het middagmaal bij den gezaghebber, en wordt gesalueerd, wanneer hij het fort voorbijtrekt. Er bestaat een oude klacht (sedert het jaar 1789 b. v.) dat het uitgehouden *sappan-hout* te jong en te moeijelijk uit het gebergte te halen is, en van tijd tot tijd werden er dan ook eenige jaren uitstel gevraagd en gegeven. Er bestaat wel eenige reden voor deze klacht, want hoe meer en hoe langer er *sappan-hout* gehouwen wordt, zoo minder oude stammen er te vinden zullen zijn, en zoo verder men daarvoor in het gebergte zal moeten gaan.

In het jaar 1847 was er in October nog geen schip om het *sappan-hout* te halen. Het contract met *Bima* voor de levering van het *sappan-hout* werd den 9den Februarij 1765, onder den Gouverneur-generaal *Van der Parre*, vernieuwd.

in 1831.	2187½ pikols.
» 1832.	3172½ »
» 1833.	2850. »

Bima haalt zijn beste *sappan-hout* te *Karombo*, *Sapie* en *Wiera*. Op *Mangareij* kon veel meer en veel schooner gehaald worden. —

Er blijft mij nu nog over om van het *djattie-hout* te spreken, waaraan *Bima* zeer rijk is.

Het groeit voornamelijk op de ruggen van de vulkaansche gebergten *Maria* en *Mongo-Lewis*, en wel daar, waar zij langs de dalen van *Talla* en *Raba* zamenlopen. Niemand bekommert zich er om. Niemand heeft er toe- of opzigt over. Men houwt en verbrandt naar welgevallen in deze bosschen. De stammen zijn niet zeer dik; daarentegen bijzonder rank en hoog. Ofschoon er op de hoofdplaats *Bima* gebrek aan goed hout is haalt men echter weinig *djattie-hout*, omdat het te ver is, en de transporten over land dwars over de steile bergruggen zouden moeten plaats hebben, hetwelk bijna eene onmogelijkheid is. Alleen van de zuidelijke hellingen van het gebergte *Lela*, hetwelk het naast bij *Bima* ligt, haalt men nog stammen. Ik geloof dat men in het drooge jaargetijde toch wel *djattie-hout* zou kunnen vellen, om het tegen den regentijd in de bergkloven te laten glijden, waaruit het door de gezwollen bergstroomen naar zee afgevoerd kon worden. In *Europa* overwint men nog gelieel andere hinderpalen, en vlot men het hout honderde uren ver. —

Ik ga nu over tot de voortbrengselen en hulpmiddelen, die het dierenrijk het land aanbiedt.

Tripan wordt gevangen en uitgevoerd naar *Singapore* en *Makasser*, meest door de *orang badjo's*, die jaarlijks op de vangst naar de eilanden in de *Sapie-straat*, naar de *Postillons*-eilanden en naar *Kilo* uitgaan.

Deze zelfde mensen zoeken ook *karet* of schildpad-schalen, die insgelijks uitgevoerd worden.

De wilde bijen geven *was*. De *honig* wordt niet uitgevoerd. Vroeger had de Kompagnie ook den alleenhandel in deze artikelen. Sedert 1815, toen de meeste bijen door den aschregen vernield werden, en dus de opbrengst zeer verminderde, heeft het gouvernement er zich niet meer mede bemoeid en is de handel in *was* vrij geworden. *Bima* zelf heeft nooit eene grote hoeveelheid *was* geleverd, en wat het leverde, kwam nog grootendeels van *Mangareij*.

De opbrengst was zoodanig verdeeld, dat

het rijk van <i>Tambora</i>	1/2.
» » » <i>Bima</i>	1/4.
» » » <i>Dompo</i>	1/8.
» » » <i>Papekat</i>	1/8. moet opbrengen.

De Kompagnie betaalde 25 rijksdaalders voor den pikol.

Bima leverde aan de Kompagnie of voerde uit:

in 1804.	34 pikols.
» 1805.	31 »
» 1806.	22 »

En van *Mangareij* jaarlijks 60 pikols. Bij gevolg bedroeg de geheele uitvoer voor het eiland.

in 1804. . . . cc.	136	pikols.
» 1805. . . . »	124	"
» 1806. . . . »	90	"
zonder den uitvoer van <i>Mangareij</i> .		

Nog tegenwoordig komt het *was*, dat te *Bima* ter markt gebragt wordt, grootendeels van het land van *Mangareij* of van *Dompo*.

Hoe rijk de wateren van *Bima* ook aan visch zijn, wordt echter de visscherij niet in het groot gedreven. De *orang badjo's* houden zich het meest er mede bezig. Regaal of verpachting van de visscherij bestaat er niet. Er wordt echter gedroogde visch (voornamelijk van *Makasser*) in-en uitgevoerd.

Zeer belangrijk is op *Bima* de uitvoer van *vogelnesten*. Zij zijn particulier eigendom van den Sultan en worden op de eilandjes *Todo*, *Leme* en *Sido*, en verder op het vasteland van *Bima* in het Z. bij *Karombo* en *Katta* gevonden. Zij zijn meest van goede, ja zelfs van eerste kwaliteit. De Sultan laat ze buitendien nog door zijne mensen reinigen en wasschen. Vroeger stuurde hij ze ten verkoop naar *Singapore*, en verleden jaar eenigen naar *Makasser*. De opgaven over de hoeveelheid, die ingezameld wordt, loopen zeer uit een. *Vetter* zegt, dat er in 1820 slechts 60 katties werden ingezameld. In latere tijden moeten er jaarlijks tot 10 pikols gevonden zijn, voor hetwelk ik echter niet kan instaan. *Geiten* worden naar *Makasser* uitgevoerd.

De *buffels* maken ook eenen belangrijken handel-tak uit, voornamelijk naar *Topé-djawa*, in het Z. van *Makasser*, werwaarts er jaarlijks eene groote menigte op praaufen overgevoerd wordt. Een groote praauf laadt 100 tot 120 karbouwen, bovenop, onder in en op de kanten. Op reis, vooralwanneer deze lang duurt, sterven er veel. De schepen kunnen niet zoo veel karbouwen laden als de praaufen, omdat er tusschendeks geene medegenomen kunnen worden. Zij hebben er geen frische lucht en sterven spoedig. In het land zelf loopen de buffels altijd in de vrije lucht, en worden alleen maar opgevangen, wanneer zij ploegen of lasten dragen moeten.

Paarden vindt men in het land in eene bijna ongelooflijke menigte. Overal waar men reist, op weiden, in de bergen, in de dalen en op braak-liggende rijstvelden, ja in de afgelegenste wildernissen vindt men ze in groote kudden vereenigd. Niemand bewaakt ze, of bekommert er zich om, of houdt ze in stallen. Alleen de Sultan en de *Radja bitjara* hebben eenige paarden op stal, als ook de gezaghebber. Alle andere loopen het geheele jaar door in het wild. Niemand steelt ze, daar elk paarden genoeg heeft. Ieder eigenaar kent zijne paarden en weet ze te vinden, wanneer hij ze gebruiken wil. Ook dan eerst worden zij opgevangen. Hoe gehard deze dieren zijn, ziet men aan het slechte voedsel, waarmede zij in het drooge saizoen hunnen honger bevredigen. Dikwijs rijdt men eenen geheelen dag op hetzelfde paard. Wanner wij op de plaats onzer bestemming waren aangekomen, werden zij vastgebonden, maar niet gevoederd. Den volgenden dag reden de menschen op hetzelfde paard weder naar huis, en dan eerst, nadat het twee dagen gelopen had, zocht het zelf zijn voedsel.

Tot de rijks-ornamenten van *Bima* behoort ook een schoon paard, dat alle vrijdagen onder een paijong wordt afgeleid.

Op de weiden van *Wiera* staat een *Lonthar*-boom. Eenigen tijd vóór dat het rijks-paard sterft, verliest hij zijne bladeren. Bij den dood van het rijks-paard staat er een ander veulen onder den *Lonthar*-boom. Niemand weet van waar het komt. Het is het veulen, het welk het rijks-paard vervangen moet. Van dienzelfden dag af krijgt de *Lonthar*-boom ook weder nieuwe bladeren. Zoo verhalen de inboorlingen.

De Sultan bezit ongeloofelijk veel paarden in eigendom. Men sprak mij van 50,000. Ik denk dat, wanneer er 10,000 zijn, het al aanzielijk genoeg is. Zooveel heeft hij er echter op zijn minst, wanneer men het getal der hem toebehoorende springhengsten nagaat, die 4 à 500 in getal zijn. Men rekent 20 — 24 merries op een' hengst. Hij, die nooit op *Bima* is geweest, kan zich er geen begrip van vormen, hoe talrijk, hoe deugdzaam en hoe schoon de paarden daar zijn. De menschen verkoopen eerst de slechte en lelijke, dan de goede en schoone. Daarbij is de handel haast geheel in handen van de Arabieren, die met geringe geldmiddelen aankomen, en dikwijls 5 — 6 maanden moeten wachten, vóór zij cene lading bijeen kunnen krijgen. Zij koopen alleen zeer goedkoope en dus middelmatige of slechte paarden op:

In 1806 werden er van <i>Bima</i> 1350 en
» 1807 » » » 1700

paarden uitgevoerd. De uitvoer is, zooals wij hieronder zien zullen, tegenwoordig zoo groot niet meer. Van deze paarden komt de helft zeker uit het land *Tambora* (TOBIAS, 1808.)

Wanneer de paarden naar *Bima* gebragt en daar op stal gezet en goed gevoed worden, worden zij ligt ziek. Zij zijn aan dezelfde ziekte onderhevig, die zich sedert eenige jaren zoo dikwijls te *Buitenzorg* vertoont, en die door den Heer Dr. SWAVING in het Archief van de Geneeskundige Dienst als de *typhōsis* - koorts aangegeven en beschreven wordt. Ik zelf heb gelegenheid gehad, om mij te overtuigen, dat die ziekte dàr en hier dezelfde is.

Even als met de buffels, gaat het ook met de paarden, t. w. dat zij veelal over land naar *Soembawa* worden geleid en eerst daar worden ingescheept. Deze zijn echter niet begrepen onder het getal, dat hierna zal volgen.—

Kunstvlijt bestaat er op *Bima* zeer weinig. De inwoners wijden al hunnen tijd aan den akkerbouw. Behalve grove *kaïns* vervaardigen zij niets, dat een artikel van uitvoer is. Men vindt wel wapen-smeden, maar toch komen de meeste wapenen van *Java*, *Soembawa* en *Celebes*.

De goudsmeden zijn meest allen vreemdelingen b. v. Javanen.

Vlechtwerken van bamboes, maar nog meer van *lonthar*-bladeren, worden er in het land veel gemaakt, maar niet bijzonder fijn.

Gebakken steenen, pannen en kalk worden er in het land weinig of in het geheel niet gemaakt.

De buffelhuiden worden ook ruw uitgevoerd; van het vleesch der buffels en herten wordt ding-ding gemaakt en in vrij groote hoeveelheden buiten s' lands gezonden.—

Ik geef hier nu een overzigt van den uitvoer, uit de officieele rapporten van 1829, 1833 en 1843 — 1846. Men moet hierbij in het oog houden, dat in het overzigt de producten

van *Dompo* ook zijn begrepen. Tegenwoordig gaat er haast niets meer dadelijk van *Dompo* over zee; alles wordt naar *Bima* of naar *Soembawa* gebracht en eerst op deze plaatsen ingescheept.

A r t i k e l e n .	Hoeveelheid.	1829.	1833.	1843.	1845.	1846.
Paarden.	Stuks.	252	229	891	964	872
Buffels.	"	"	60	"	714	363
Geiten.	"	"	4	"	78	93
Vogelnesten.	Kattie.	"	360	300	382	210
Karet.	"	"	250	150	20	112
Tripang.	Pikol.	"	89	60	21	40
Ding-ding.	"	"	3	"	6 $\frac{1}{2}$	"
Was.	"	"	78	90	205	280
Huiden.	"	"	"	"	170	"
Rijst.	Koijan.	430	217	271	163	108
Padie.	Bossen.	9500	43000	22800	11200	18050
Katoen.	Pikol.	"	26	75	825	840
Kasoemba.	Kattie.	"	70	"	50	"
Tamarinde.	Pikol.	"	15	"	10	"
Uijen.	Koijan.	"	2	"	29	21
Melasse.	Potten.	"	30	"	"	"
Katjang.	Pikol.	"	22	"	2985	4470
Klappers	Stuks.	"	14000	"	"	"
Olie.	Potten.	"	19	"	"	"
Zout.	Koijan.	"	1 $\frac{1}{3}$	"	52	8
Kleedjes	Korgie.	"	14	"	38 $\frac{1}{2}$	"
Parangs.	"	"	"	"	49	"
Koffij.	Pikol.	"	"	"	79 $\frac{1}{2}$	"
Haai-vinnen.	"	"	"	"	1	"

Daar, waar de opgaven ontbreken, heb ik ze voorbijgezien, of bestaan zij in het geheel niet in de gebruikte officiële stukken. De meening is daarom echter niet geweest, dat de artikelen in het geheel niet uitgevoerd zijn.

De volgende tabel geeft de gemiddelde markt-prijzen aan van de hoofdzakelijkste levens-behoeften te *Bima*, gedurende de jaren 1829, 1833, 1843, 1845 en 1846.

Artikelen.	Hoeveelheid.	1829.	1833.	1843.	1845.	1846.
Rijst.	1 pikol.	2 Gl.	2 Gl.	2 Gl.	3-4 Gl.	3½-4 Gl.
Padie.	100 bossen.	—	1.50 »	2 »	2 »	2 »
Katjang. 1.	pikol.	2½ Gl.	2.50 »	2 »	2 »	2 »
Ujen. 1.	»	10 »	10. — »	3-5 »	2½-3 »	3-4 »
Djagon. 100.	stuks.	—	50 Cts.	»	»	»
Bataaten. 100.	»	—	1 Gl.	»	2 »	»
Klappers. 100.	»	2 Gl.	2 »	2 »	4 »	4 »
» olie. 1.	kan.	60 Cts.	60 Cts.	30 Cts.	40-60 Cts.	60 Cts.
Katoen. 1.	pikol.	10 Gl.	10 Gl.	6 Gl.	6 Gl.	6 Gl.
Vogelnesten. 1.	kattie.	50 »	50 »	36-50 »	40-50 »	40-50 »
Karet. 1.	»	20 »	20 »	20-40 »	15-20 »	15-20 »
Agar-agar. 1.	pikol.	—	3 »	»	3 »	3 »
Tripang. 1.	»	—	50 »	30 »	30 »	30 »
Was. 1.	»	70 Gl.	70 »	70 »	80-90 »	130-140 »
1. Paard.	—	40 »	50 »	50 »	50 »	50 »
1. Karbouw.	—	8 »	8 »	10 »	8 »	8 »
Kippen. 1.	dozijn.	2 »	2 »	»	3 »	3 »
Ding-ding. 1.	pikol.	»	»	10 »	10 »	10 »
Opium. 1.	ballen.	»	»	120 »	100 »	120 »
Gambir. 1.	pikol.	»	»	12 »	14 »	14 »
Tamarinde. 1.	»	»	»	»	2 »	2 »
Kasoemba. 1.	kattie.	»	»	»	60 Cts.	—
Zout. 1.	pikol.	»	»	»	1 Gl.	1 »
Huiden. 1.	»	»	»	»	3 »	3 »
Kleedjes. 1.	korgie.	»	»	»	40 »	»
Stroop. 1.	pot.	»	»	»	20 Cts.	»
Sroomatten. 1.	korgie.	»	»	»	5 Gl.	»

De hierboven vermelde bossen zijn van 1 — 1½ kattie. Het geld is zilver.

Met betrekking tot den uitvoer van *Bima* voeg ik hier nog bij de volgende geschiedkundige aanmerkingen.

De eerste verdragen met *Bima* werden in October 1669 door SPEELMAN gesloten, en onder den Gouverneur generaal VAN DER PARRE op den 9den Februarij 1765 herzien en vernieuwd. De Kompagnie bedingt voor zich den alleenhandel (in § 5), en schepen, die zonder Kompagnies passen komen, moeten verbeurd verklaard worden, waartoe de Sultan zijne hulp moet verleenen. In § 6 wordt dit monopolie ook van toepassing gemaakt op den uitvoer en de ruwe producten. In § 9 wordt den onderdanen van de Kompagnie verzekerd volle vrijdom van alle tollen en alle belastingen, hoe ook genaamd.

Het lag in den aard der zaak dat het verdrag nooit stipt kon worden 'nagekomen, en zeer spoedig kwamen en dan ook klagten, dat *Bima* niet aan zijne verpligtingen voldeed. De Kompagnie van haren kant week in zoo verre van het verdrag af, dat zij zich slechts met vier handels-artikelen afgaf.

Deze waren het *Sappan-hout*, waarvan de handel geheel in hare handen was; het *was*, dat alleen aan haar overgelaten was,—hetwelk echter niet geschiedde, daar er veel *was* tegen hogere prijzen en heimelijk uitgevoerd werd;—de *rijst* voor de behoefté van de bezetting te *Bima*:—de Kompagnie trok jaarlijks 6400 katties tegen 25 riksdaalders voor het last; trok zij meer, dan betaalde zij voor het meerdere 40 riksdaalders voor het last;—en de *katjang-iadjoe*; van dit artikel trok de Kompagnie somtijds 7—10 lasten jaarlijks, doch de prijzen vind ik nergens aangegeven.

Van af het jaar 1815 is alles veranderd. Eenige jaren lang, gedurende den grootsten nood, trok het Gouvernement niets, maar voerde zelfs rijst in om dien nood te lenigen. Later herleefde weder de handel in sappan-hout. Andere produkten kocht het Gouvernement niet meer, maar liet ze aan den vrijen handel over, die nu weder opwakkerde voor rijst, katjang en was, zooals het bovenstaande overzigt aantoont.

Maar ook in andere opzichten is men van de letter en den geest van het verdrag afgeweken. Onder anderen worden tegenwoordig door den Sultan de volgende uitgaande regten geheven, niet alleen van zijne onderdanen, maar ook van die des Gouvernements; van

een koijan rijst	<i>f</i> 2.— of $1\frac{1}{2}$	2	pCt. van de waarde.
» pikol was	- 2.—	» 2	» » » »
» korgie kleedjes	- 2.—	» 5	» » » »
» paard	- 1.—	» 2	» » » »
» buffel	- 0.30	» $3\frac{1}{8}$	» » » »
» kattie vogelnesten	- 2.—	» $3 - 4$	» » » »
» pikol tripang	- 2.—	» $6 - 7$	» » » »
» koijan agar-agar	- 2.—	» $2\frac{1}{2}$	» » » »
» pikol dingding	- 1.—	» 10	» » » »
» bal opium.	- 3.—	» $2\frac{3}{4} - 3$	» » » »
» pikol uijen	- 0.60	» 16	» » » »
» » buffelhuiden	- 0.60	» 10	» » » »
» binkoeroe-hout	- 0.60	» ?	» » » »
van <i>f</i> 200 in kontanten	- 8.—	» $2\frac{1}{2}$	» » » »

Eenige dezer regten zijn, zoo als men ziet, vrij hoog, en vereischen eenige verandering, wanneer men ze in het algemeen wil laten bestaan.

De anker- en haven-gelden bedragen: *f* 8 voor een driemaster,

2 » » bark, brik of schoener,
1 » » inlandsch vaartuig.

In lateren tijd heeft de Sultan zich aan eene nieuwe inbreuk op het verdrag schuldig gemaakt. Hij en zijne grooten beginnen zelven ook handel te drijven, hetwelk zijn volk ongaarne ziet, maar toch duldt. Om het handelsvoordeel grooter te maken, dwingt hij zijne onderdanen de produkten, op verbeurte van *f* 20 hoete, op drie verschillende *bang-*

sals, die hij nieuw ingevoerd heeft, te brengen. De vreemde kooplieden moeten nu van hem koopen, en tegen veel hooger prijzen dan zij voor de produkten uit de eerste hand zouden betalen. Dit is echter nog niet alles. De Sultan en de zijnen laden eerst hunne schepen, en, zoo lang die niet vol zijn, moeten de vreemde schepen en prauwen wachten. Tijdens mijn verblijf te *Bima* voeren er vele prauwen van *Makasser*,—die de Sultan maanden lang opgehouden had met het vooruitzigt, dat zij eene lading krijgen zouden, wanneer hij eerst voorzien zou zijn,—ongeladen weg. Deze handelingen van den Sultan hebben den handel der Christen-inwoners geheel geknot. Ze hebben echter ook een' hoogst schadelijken invloed op den invoer.

Vroeger verkochten de kooplieden hunne waren aan de inboorlingen en namen daarvoor ruwe producten in betaling aan. Daardoor raakten zij hunne waren kwijt, en waren zeker dat zij betaling zouden krijgen. Tegenwoordig vordert de Sultan op den bangsal de betaling in geld. De koopman moet dus eerst zijne waren verkoopen, hetwelk lang duurt. Daar de inboorling tegenwoordig van den Sultan eenen veel minderen prijs krijgt, dan vroeger onmiddellijk van den koopman, koopt hij nu veel minder dan vroeger, en kan hij, wanneer hij geen geld meer heeft, in het geheel niet meer betalen. Dagelijks kwamen er dus de dringendste klagten bij den gezaghebber, welke alle daarop nederkwamen, dat de kooplieden hun geld niet konden krijgen.

De inboorlingen hadden geen geld, en producten mogten zij niet in betaling geven.

Al heeft er dus geene herziening van de contracten met *Bima* naar de behoeften van den tijd plaats, dan is het toch dringend noodzakelijk in het belang van den handel van de nieuwe vrijhaven *Makasser*,—van 's Gouvernements onderdanen,—en van de arme Christen-bevolking te *Bima*, dat aan deze misbruiken een einde worde gemaakt. Veel moeite zal het niet kosten. De Sultan zal van zelfs, wanneer hij ernstig wordt onderhouden, van zulke ongeoorloofde handelingen terugkomen. Het zijn meer eenige zijner grooten, zijne ambten en zijn schrijver, dan hij zelf, die zich aan zulke inbreuken op de verdragen schuldig maken, en zij zijn het die zonder twijfel, zoo niet alle winst, dan ten minste het grootste gedeelte van de zaak trekken.

§ 4. *Invoer. Iets over munten, maten en gewigten.*

Eer ik van den invoer spreek, zal het goed zijn een woord te zeggen over de munten, die te *Bima* gangbaar zijn, en over de maten en gewigten, van welke men zich daar bedient.

Merkwaardig is het, dat *Bima* volstrekt geen oorspronkelijke maat of een oorspronkelijk gewigt heeft, en alle gewigten en uitgebreidheden, die tot maten dienen, van vreemde afkomst zijn. Of zij nooit bekend geweest, en of de oorspronkelijke namen der maten en gewigten langzamerhand vergeten zijn, wil ik niet bepalen.

Als lengte-maten gebruikt men *voeten* en *vademēn*,—de laatste van 6 voeten even als op *Java*. Voor grotere afstanden rekent men bij *dagreizen*, die naar het aantal nachten gerekend worden, welke men op reis doorbrengt. Uren en palen zijn tot bepaling der lengte van wegen onbekend.

Bepaalde vlakte-maten, even als b. v. de *bouw* op *Java* en de *tena* op *Bali*, kent men ook

niet. Men koopt en verkoopt een stuk land naar de gemiddelde jaarlijksche opbrengst. (Zie § 3. rijstbouw).

Kubieke- en *holle-maten* kent men eigenlijk ook niet. Men koopt en verkoopt bij schotels en flesschen vol, en taxeert deze naar de betrekkelijke grootte van den inhoud.

De *gantang* alleen is eene ingevoerde holle maat. Zij houdt echter geen 10 katties rijst, zoals op *Java*, maar slechts *vijf*, en is bijgevolg maar een halve Javasche *gantang*.

De gewigten zijn dezelfde als op *Java*.

De *kojan* is 30 pikols en de *pikol* 100 katties.

Munten heeft *Bima* zelf niet, en ook nooit gehad. Al het geld, dat in omloop is, wordt ingevoerd. Tot pas-munt heeft men dezelfde munt als op *Bali* en *Lombok*, namelijk de Chinesche *petjes*. Op *Bima* worden ze niet uitgezocht, maar zijn allen, klein en groot, goed en slecht, gangbaar.

De ingebeelde munt, waarnaar alles berekend wordt, is de reaal of *f 2.* — zilver, zonder inachtneming van eenige agio hoe ook genaamd. Men bindt altijd de petjes ter waarde van één reaal aan een snoer. Tegenwoordig gaan er in een reaal 384 petjes. (Op *Bali* en *Lombok* in 1846 tot 400). Men onderscheidt op *Bima* den *nieuwen* gulden, (d. i. een gulden koper ter waarde van 150 petjes, zoodat 2 duiten koper gelijk zijn aan 3 petjes,) — en den *ouden* gulden, die het meest bij berekeningen gebruikt wordt. Hij is de helft van een reaal en houdt 12 *wang*, d. i. dubbeltjes of 192 petjes; — en dan nog den *zilveren* gulden in specie. Hij is gelijk aan 180 duiten koper, gelijk aan 15 dubbeltjes van den ouden guldens, en gelijk aan 240 petjes.

Bijna alle gouden en zilveren munten zijn op *Bima* gangbaar en gezocht, vooral de oude. Dubbeltjes en guldens uit den ouden Kompagnies tijd, alsook rijks-daalders en pilaarmatten, worden het meest gezocht,—de nieuwe zilveren guldens en zijne onderdeelen veel minder.

Voor een Kompagnie's dubbeltje wordt

	betaald	24 — 26	petjes gelijk	16 — 17	duiten.
een gulden zilver	240	»	180	»	
» oude zilveren gulden	246 — 249	»	184 — 186	»	
» pilaarmat	800	»	530	»	
» gewone mat	768	»	512	»	
» gouden Willem betaalt men 12 Gl. zilveren munt, of 15 Gl. zilver oude munt, of 21 Gl. 60 duiten koper.					

De hooge waarde van deze munten is echter ingebeeld voor ieder, die in het land zelf geene inkoopen doet. Men kan dan natuurlijk niet wisselen, omdat men de petjes nergens gebruiken kan dan hier en daar op *Bali* en *Lombok*, waar zij een' lagen koers hebben, en waar men dus het zilver-geld even zoo goed en nog beter aanbrengen kan.

De meeste oude zilveren munten als ook het goud verlaten het land niet meer, maar worden binnen 's lands versmolten en verwerkt.

Overigens zijn de verwarringen in het muntstelsel, en de omstandigheid dat er geen koper circuleert, een groot ongerief voor den handel. Ook hierin zouden veranderingen en verbeteringen een gewigtige maatregel voor den handel zijn. Ik zal hierop bij de desiderata uitvoeriger terugkomen.

Over den invoer van het land bestaan in het geheel geen statistieke opgaven. Ingaande regten worden er in het geheel niet gevorderd, en dus bekommert zich niemand over den invoer, de hoeveelheid van het ingevoerde, de waarde enz. Ik moet mij dus tot nominale opgaven bepalen.

Europesche fabrikaten worden niet direct ingevoerd, maar komen over *Java*, *Makasser*, *Singapore*, of door walvischvangers, die zich soms hier provianderen.

Ik ga nu de voornaamste artikelen na en noem vooreerst de *slaven*.

Vroeger meer, doch tegenwoordig ook nog worden zij heimelijk aangebragt en onder al-lerlei voorwendsels en benamingen ingevoerd. Die der Europeanen te *Bima* zijn geregistreerd; of zij het echter allen zijn, wil ik niet beweren. Vroeger bragt men slaven van *Balie*, *Mangareij*, *Ende*, *Soemba* en *Timor*. Tegenwoordig komen zij hoogstens nog van *Soemba* en van *Ende*.

Rundvee, zeer zelden van *Balie* en *Lombok*.

Buffels, van *Dompo*,

Geiten, zeer zelden van *Mangareij*.

Karet, van *Mangareij*,

Gedroogde visch, van *Makasser*,

Ding-ding, van *Dompo*,

Was, van *Dompo* en *Mangareij*,

Paarlen, vroeger van *Dompo*, nu niet meer.

Koffij, *Suiker*, *Thee* en *Kaneel*, meest van *Java*,—alles in geringe hoeveelheden.

Specerijen, zeer weinig van de Molukken,

Sappan-hout, van *Mangareij*,

Aren-suiker, van *Makasser*,

Kokosnoten en *Kokos-olie*, van *Balie* en *Saleijer*, echter niet zeer veel.

Kanarie-pitten, van *Saleijer*,

Rottan, van *Singapore*, *Java* en *Makasser*.

Tabak en *Sigaren*, van *Balie* en *Java*.

Gambier, van *Singapore*, *Riouw* en *Java*.

Opium, vroeger uitsluitend van *Singapore*, tegenwoordig misschien ook van *Makasser*. Men schat het verbruik binnen 's lands op 160 ballen 's jaars. (*Steijns*). Er wordt een weinig naar *Dompo* en iets meer naar *Mangareij* uitgevoerd.

De Sultan heeft den alleenhandel in opium. Hij verkoopt het aan zijne grooten en aan de mindere hoofden, die van hunnen kant daarmede weder eenen kleinen handel drijven. Zoo gaat dus hier de vergiftiging van het volk van den vorst zelven en van de hoofden van het land uit.

In *Mangareij* zal de verkoop waarschijnlijk wel aan een' Chinees, die er reeds lang bij den Sultan om aangehouden heeft, verpacht worden.

Europesche dranken, wijn, bier, likeuren, genever en arak, van *Singapore* en *Java*. De genever en de arak meest van *Java*, maar ook van *Makasser*. De grooten van het land hebben en gebruiken alleen wijn en likeuren. Eigenlijk vindt men ze alleen bij den *Radja Bitjara*.

Katoenen-stoffen. Zeker het belangrijkste artikel van invoer. Haast allen van *Singapore*, *Java*, en nu misschien ook van *Makasser*. De stoffen zijn geverwde, gedrukte 'en witte. Zeer gezocht zijn voornamelijk ook de Indische stoffen voor voorhangsels, bedgordijnen en hemels van ledikanten.

Katoenen-garen en smal-band van dezelfde plaatsen.

Fijne sarongs van *Makasser*, *Saleijer* en *Java*. Het meest van de beide eerste plaatsen.

Grove katoenen-stoffen voor brocken, van *Saleijer*.

Wolle goederen en garen, bijna niet.

Zijden-stoffen, voornamelijk zijden-sarongs; weinig van *Balie*, maar meer van *Makasser*.

Zijden-garens en ruwe zijde, zeer weinig van *Java* en *Makasser*.

Galons, gouden en zilveren, zeer weinig van *Makasser* en *Java*.

De zijden stoffen, lakens, fluweel en galons, die door de Grooten gedragen worden, zijn meest allen door het gouvernement geschenken.

Slendangs van *Saleijer*, *Makasser*, *Balie* en *Java*, zoo ook *zak-* en *hoofddoeken*.

IJzer van *Banjermassing* en *Makasser*.

IJzerwerk van allerlei soort, als scharen, messen, naalden, spijkers, gereedschappen enz. van *Java*, *Singapore* en *Makasser*.

Koper en koperdraad, zeer weinig van *Java*.

Messing, messing-fabrikaten en metalen vaten, als: draad, vaten, bekvens, gongs en dergelijke, meest allen van *Java*.

Petjes van *Balie*, *Lombok* en *Makasser*.

Zilver en goud, van alle handelsplaatsen, waar die munten gevonden worden; het meest van *Singapore*.

Wapenen, kris, lansen en dergelijke, van *Makasser*; minder van *Java*, *Soembawa* en *Balie*.

Zwavel van *Java*.

Ammunitie van *Singapore*, weinig van *Java*. Nu welligt ook van *Makasser*.

Geweren en stukken, meest allen van *Singapore*. De stukken zijn haast allen geschenken van de Compagnie.

Fijn aardewerk en glaswerk van *Java*, *Singapore* en *Makasser*. Vooral zijn de lederen flesschen gezocht.

Grof aardewerk, als gendie's, potten en dergelijke, van *Java*, *Madura* en *Maros* bij *Makasser*.

De meeste overige artikelen zijn van zoo weinig belang, dat zij het opnoemen bijna niet waard zijn. Meest allen komen overigens van *Java*, *Makasser* of *Singapore*.

Kajoe Pelet, is niet gezocht.

Kajoe Kamoening groeit in het land zelf. De handel met *China* gaat indirekt over *Singapore*, *Java* en *Makasser*.

Ik stel hier nu weder, voor de verschillende landen en tot beter overzigt, te zamen de uitvoeren daarheen en de invoeren daarvandaan, — en noem vooreerst :

Dompo.

Uitvoer. Alle artikelen, die *Dompo* van andere landen noodig heeft, en die bijkans dezelfde zijn, als die hierboven voor *Bima* zijn aangegeven.

Invoer. Rijst, padie, was, paarden en buffels.

Soembawa.

Uitvoer. Suiker, kokosnoten en olie, visch, grof aardewerk, buffels, paarden, katoen, kasoemba, binkoeroe.

Invoer. Slendangs, wapenen en buffels.

Balie en Lombok.

Uitvoer. Paarden en buffels (weinige), kasoemba, binkoeroe, karet, tripang en agar-agar, (deze drie artikelen tot weder-uitvoer).

Invoer. Rundvee (weinig), rijst (alleen in mislukte jaren), petjes, katoenen en zijden-kaïns en slendangs (maar weinig), wapenen.

Java.

Uitvoer. Paarden, buffels (weinig), rijst (weinig), als ook maïs, sappanhout, was, kasoemba, binkoeroe, aardewerk (rijst-ketels), grof en weinig. Alle bovenopgenoemde zeeprodukten, vooral voor weder-uitvoer. *Katjang iedjoe*, uijen.

Invoer. Rijst (bij mislukten oogst), rottan, sarongs, slendangs enz. (gebatikt), aardewerk (*gendies*) en alle bovenaangehaalde Europeesche fabriekaten, dranken en artikelen van weelde, gambier, koper en messing-fabrikaten.

Singapore, Riouw en Malakka.

Uitvoer. Paarden (zeer weinig), kasoemba, vogelnesten, karet, tripang, agar-agar, rijst, *katjang iedjoe*, uijen enz.

Invoer. Opium, gambier, rottan, wapenen (voornamelijk geweren), ammunitie; alle bovengenoemde artikelen van weelde, als ook dranken en Europeesche fabriekaten.

Celebes (Makasser, Topè djawa, Bonthuin) enz.

Uitvoer. Rijst, *katjang iedjoe*, uijen, kasoemba, katoen, maïs, paarden (zeer weinig naar *Makasser*), buffels en geiten (zeer veel, meest allen naar *Topè djawa*), karet, tripang, agar-agar, grof aardewerk en kapoenen.

Invoer: katoenen- en zijden-kaïns, sarongs, slendangs en zakdoeken (in menigte), geverwde en ongeverwde garens, petjes, zilver, wapenen, aardewerk (van *Maros*), rode en ge-

droogde visschen. Nu spoedig ook, zoo als te hopen is, *alles* wat van *Singapore* wordt ingevoerd.

Saleijer, Bonerate en omliggende eilanden.

Uitvoer. Rijst, padie, katjang, maïs, binkoeroe en geiten.

Invoer. Grove katoenen-stoffen voor broeken, fijne kaïns, slendangs, zak- en hoofddoecken, kanarie-pitten, kokos-noten en olie. Zee-produkten tot weder-uitvoer.

Molukken.

Uitvoer. (gering), rijst (samtijds), *karet*, verwstoffen, uijen en kapoenen.

Invoer. (gering), Eenige spicerijen, welriekende olie en schrijn-werk.

Timor, Flores, Mangareij en Soemba.

Uitvoer. (naar *Timor* haast niets), rijst, maïs en alle Europe sche en Javasche fabrikaten, die ook naar *Dombo* gaan en in *Bima* zelf van de hand gezet worden, opium, gambier enz.

Invoer. Slaven (weinig meer), geiten, was, *karet*, *tripang*, agar-agar en sappan-hout. Na deze landen is het grootste handelsverkeer met *Mangareij*.

Voor den handel met *Makasser* zou de invoer van het kopergeld een groote hefboom zijn, als ook de afschaffing van de misbruiken, die in den uitvoer-handel tegenwoordig in *Bima* zijn ingeslopen.

§ 5. *Scheepvaart, Binnenlandsche communicatie.*

De eigenlijke echt-inheemsche vaartuigen zijn de *sampangs* en *djoekoens*; de eerste somtijds van 20 tot 30 pikols dragt voor de binnenlandsche baaien en de groote rivieren, als die van *Belo*, *Sapie* en *Wiera*.

Andere vaartuigen zijn oorspronkelijk van *Celebes*, van Makassaren en Boeginezen, zoo als de *prahoe sopek*, *prahoe pelawie*, *padoewakan*, *prahoe toop* en dergelijke.

De Sultan heeft 2 barken, de »boeroeng laut» en de »zeepraauw;» de *Radja bitjara* 1 schoener; één Boeginees insgelijks 1 schoener en 1 groote praauw toop; buiten dien hebben al die personen nog vele zeer groote *padoewakans* en andere praauw en.

Geen Christen - inwoner van *Bima* bezit tegenwoordig een groot vaartuig of een schip.

Met de binnenlandsche middelen van gemeenschap staat het zeer slecht. Er worden geen wegen aangelegd of onderhouden, en men kent geen andere dan ellendige voetpaden. Bruggen bestaan er ook nergens. Wagens, karren en pedatties zijn geheel onbekend. Ook zou men er op geen' der wegen mede voort kunnen. De menschen zelven dragen ook geene lasten. Alle transporten van produkten en waren geschieden uitsluitend met paarden en buffels, die dus algemeen als lastdieren gebruikt worden en als zoodanig onontbeerlijk en uitmuntend zijn,

De merries worden bij voorkeur voor het dragen gebruikt. Men ziet dikwijls paarden en buffels zwaar beladen berg op- en afgaan, waar een geoefend ruiter het naauwelijks zou wagen om te paard te blijven. In het algemeen hebben de paarden op *Bima*, zelfs op de steenachtigste en slechtste wegen, eenen zeer zekeren tred.

De markten worden in alle grote kampongs onder den blooten hemel gehouden. Zij zijn er echter meer om zich van de dagelijksche behoeften en kleinigheden te voorzien, dan dat zij den handel in het groot eenig gemak aanbieden.

Ik geef hier nu, in 4 op elkander volgende tabellen, een overzigt van de scheepvaart in de havens van *Bima*, waarbij de scheepvaart op de binnenwateren en naar andere plaatsen van het rijk niet in aanmerking is genomen.

Tabel No. I geeft op: de aangekomene, en

» No. II de uitgegane schepen, volgens de maanden van hunne aankomst of afreize, benvens den inhoud in tonnen van de aangekomen schepen.

» No. III geeft een overzigt van de plaatsen, naar welke de uitgegane schepen bestemd waren.

Al de opgaven loopen van het jaar 1832 tot aan het einde van October 1847.

TABEL No. I. Opgave van de, in 1832 — 1847, in *Bima* aangekomen schepen en prauwen.

Jaren.	Januarij.	Februarij.	Maart.	April.	Mei.	Junij.	Julij.	Augustus.	September.	October.	November.	December.	Totaal.	Koijans.	Schepen.	Praauwen.
1832	1		5	»	1	1	14	12	»	6	33	756	9	24		
1833	1	3 3/2	8	»	14	6	6	3	14	1	1	57	1104	6	51	
1834	2	3 2/2	1	1	1	8	2	2	9	»	»	36	367	4	32	
1835	1	1	1	1	1	8	5	1	4	9	3	36	493	5	31	
1836	20	—	3	5	4	1	3	2	6	12	»	56	1210	13	43	
1837	11	1	3	1	10	2	5	7	6	5	»	53	1752	17	36	
1838	6	7	4	2	3	3	2	10	6	1	»	44	1070	9	35	
1839	7	1	13	6	15	1	4	7	18	5	»	77	1245	10	67	
1840	5	2	6	3	6	»	»	8	9	18	»	67	1148	10	57	
1841	10	3	3	13	7	8	15	9	8	7	»	1	1920	14	70	
1842	1	10	4	2	12	3	»	4	2	4	1	45	1822	19	26	
1843	—	—	1	3	10	5	1	4	2	5	2	38	2352	13	25	
1844	6	1	6	16	8	»	1	2	»	1	1	44	1560	10	34	
1845	10	2	4	4	17	5	»	17	7	11	4	6	87	3258	21	66
1846	11	2	1	2	22	4	1	5	8	6	2	3	74	2688	14	60
1847 ^{3/4}	9	6	4	6	11	14	4	12	11	»	»	77	2111	12	65	
Totaal.	101	44	68	65	133	70	68	114	91	102	28	30	908	24,864	186	726
Gemiddeld.	6 1/4	2 3/4	4 1/4	4	8 1/4	4 3/8	4 1/4	7 1/8	5 5/8	6 4/5	1 1/2	2	56 3/4	133	4 5/8	45 3/8

TABEL No. II. Opgave van de, in de jaren 1832 — 1847, van *Bima*
uitgezeilde schepen en praauwen.

J a r e n .	Januarij.	Februarij.	Maart.	April.	Mei.	Junij.	Julij.	Augustus.	September.	October.	November.	December.	T o t a a l .	S c h e p e n .	P r a a u w e n .	
1832	12	1	4	1	9	3	2	1	15	1	35	7	28			
1833	5	2	8	1	8	»	4	10	17	6	15	77	6	71		
1834	8	8	4	1	1	4	2	»	21	7	3	57	5	52		
1835	»	»	12	1	3	3	»	6	13	4	2	42	5	37		
1836	»	1	9	12	6	9	»	8	1	7	6	20	71	9	62	
1837	1	2	4	10	11	6	7	13	»	9	7	67	14	53		
1838	11	6	2	4	1	3	4	15	14	12	2	69	11	58		
1839	9	6	2	11	10	10	5	1	4	21	16	1	96	10	86	
1840	5	4	3	1	1	8	4	7	9	14	14	2	72	10	62	
1841	1	»	5	6	19	2	6	4	17	23	9	5	97	19	78	
1842	7	»	7	»	11	11	1	1	11	10	3	2	64	8	56	
1843	2	1	12	»	3	13	7	6	11	6	3	4	68	16	52	
1844	1	19	»	3	4	10	3	8	11	6	3	3	71	9	62	
1845	4	2	4	2	4	8	17	8	22	11	13	3	98	20	78	
1846	4	8	12	6	4	6	10	8	13	25	2	2	101	14	87	
1847 ^{5/6}	3	5	2	6	3	4	9	9	13	10½	»	64	12	52		
Totaal.	61	66	81	58	91	100	77	83	193	179	108	58	1149	175	974	
Gemiddeld.	3 3/4	4 1/8	5	5 5/8	6 5/8	6 1/4	3 7/8	5 1/8	12	4 1/8	7 1/3	3 4/5	71 3/4	11	60	

Aanmerkingen op Tabel I en II.

Men ziet vooreerst, dat de getallen der afgegane en aangekomen schepen en praauwen niet dezelfde zijn, en dat het aantal der eerste dat der laatste met 241 overtreft. Dit moet verklaard worden uit de omstandigheid, dat vooreerst de registers niet naauwkeurig genoeg aangehouden zijn, en ten tweede, dat de praauwen, die aan de inboorlingen behooren en die te *Bima* overwinteren (wanneer men deze uitdrukking bezigen mag), bij hunne aankomst niet aangegeven en ingeschreven worden. De fout ligt dus voornamelijk aan de praauwen, en wel aan die, welke aan de menschen op *Bima* toebehooren. Verdeelen wij nu deze fout over 16 jaren, dan krijgen wij voor het gemiddelde getal, voor ieder jaar 15, hetwelk vrij wel het aantal der kleine onaangegeven praauwen van *Bima* moet aantwijzen, namelijk van die, welke voor den handel naar andere eilanden gebruikt worden.

Wij moeten, voor de scheepvaart van en naar *Bima*, twee bepaalde streken onderscheiden, namelijk de westelijke en de oostelijke streek.

De eerste bevat alle eilanden van *Soembawa* tot *Singapore*. De schepen vandaar komen meest in de west-moesson aan, en gaan in de oost-moesson derwaarts terug. In de ooste-

lijke streek liggen alle eilanden ten O. van *Bima* en *Celebes*. De schepen en prauwen komen in de oost-moesson vandaar, en keeren in de west-moesson terug.

Celebes en *Saleijer* vormen bijna eene neutrale streek, waarmede de gemeenschap haast alleen in de oost-moesson plaats heeft. De koers derwaarts of vandaar gaat van het Z. naar het N. en omgekeerd, en, daar de prauwen dezen koers bij hevigen westen-wind onmogelijk nemen kunnen, houdt dan alle scheepvaart met deze streek gedurende 4—5 maanden op.

Uit het gezegde volgt dus, dat de schepen in de west-moesson van ééne streek komen en naar ééne streek afgaan, terwijl zij in de oost-moesson van twee streken aankomen en naar twee afgaan. De handel bedraagt dus in de west-moesson $\frac{1}{3}$, en in de oost-moesson $\frac{2}{3}$. Hiermede stemmen de data zeer goed overeen.

Er kwamen aan: van Mei — October 578 vaartuigen. Van November — April 331 vaart.

Er gingen uit:	»	»	723	»	»	»	442	»
	nagenoeg	$\frac{2}{3}$				iets meer dan	$\frac{1}{3}$.	

Met betrekking tot de vracht van de schepen, leert ons de Tabel No. I, dat zij gemiddeld voor één schip 183 koijans bedraagt, en dat er dus in den handel met *Bima* geen zeer grote schepen gebruikt worden. Men moet zich echter wel wachten van te gelooven, dat de schepen zooveel invoeren als zij kunnen laden.

De meeste schepen, die dadelijk naar *Bima* gaan, zijn naauwelijks half, ja, bijna voor geen $\frac{1}{4}$ geladen. Die van en naar de *Molukken*, *Timor* enz. voeren bijna niets in. Zij leggen meest aan om levensmiddelen, water en hout in te nemen, of hunne terugvracht naar *Java* met paarden volledig te maken.

In de registers van *Bima* zijn nu eens lasten, dan eens tonnen, en dan weder koijans ingeboekt, even als of de gezaghebbers den tijd niet hadden, om die herleidingen te ondernemen, wanneer zij de schepen en prauwen in hunne registers schreven.

Zoo weinig er voor die heeren op *Bima* te doen valt, evenzoo onordelijk en onnaauwkeurig wordt het weinige nog gedaan. Eene eervolle uitzondering maakte de werkzame gezaghebber *STEIJS*.

Deze herleidingen, die dadelijk, gemakkelijk en zonder tijdverlies gemaakt kunnen worden, hebben mij veel moeite en tijd gekost.

TABEL N°. III. Staat van de te *Bima* aangekomen schepen van:

Anmerkungen.

TABEL N°. IV. Opgave der van *Bima* uitgeloopen schepen en prauwen naar :

J a r e n.	Java, Madura, Sumatra.	Soembawa, Lom- bok, Balie, Bor- neo.	Celebes.	Saleijer, Bone- rate, Boeton, enz.	Molukken.	Timor en Soem- ba.	Singapore, Ma- lakka.	Onbekend waar- heen.	Totaal.	A a n m e r k i n g e n.
	Batavia, Soerabaja 39, Grissee, Rembang, Samarang.	Soembawa 35, Balie, Lombok.	Top-Djawa 130, Makasser 140, Bonie, Bonthain,	Saleijer 218, Bonerate 124, Mangareij 120, Boeton, enz.	Amboina 13, Banda enz.	Timor 17, Soemba 9, Singapore 69, Malakka 8.				
1832	9	2	6	28	3	»	»	»	48	Zie de aanmerkingen op de voorgaande tabel N°. III.
1833	7	2	24	41	»	»	»	»	77	Allé daarop gemaakte aan- merkingen hebben ook betrek- king op deze tabel N°. IV.
1834	10	1	15	25	1	»	»	»	57	N°. 2. Direct uit <i>Europa</i> kwam slechts één schip, waar- schijnlijk een arme verdwaalde.
1835	10	2	10	18	»	»	»	»	42	
1836	11	9	1	43	»	»	»	»	69	
1837	11	»	9	34	3	3	3	»	65	
1838	12	2	14	40	»	3	3	1	77	
1839	13	8	17	47	2	»	7	1	95	
1840	14	»	16	25	1	3	4	»	63	
1841	14	3	27	34	6	6	3	1	94	
1842	15	»	19	21	»	»	7	1	63	
1843	10	4	16	25	3	»	11	»	69	
1844	8	5	16	32	2	»	7	»	70	
1845	15	13	32	18	3	3	10	1	95	
1846	13	11	24	34	1	8	8	»	99	
1847 ^{5/6}	8	8	18	27	»	»	»	1	62	
Totaal	180	70	264	492	25	26	82	6	1145	

Aanmerkingen op de tabellen No. III en No. IV.

Wij bemerken wel in het algemeen eene uitbreiding van de scheepvaart op *Bima*, maar deze is nog niet regelmatig, en in de toeneming is nog veel onbestendigheid duidelijk te bespeuren. Het regelmatigste is de toeneming van den inhoud der schepen (zie tabel I, over de dragt der aangekomen schepen).

Naar Java is de scheepvaart toegenomen, voornamelijk de uitvoer, die van 1833 tot 1842 zeer regelmatig stijgt.

De handel met Balie en Lombok is zeer van het toeval afhankelijk.

De scheepvaart naar *Soembawa* is gering, omdat de gemeenschap over land meer en zekerder kan plaats hebben. Al duren de reizen over land dan ook wat lang, de mensen zijn dan toch niet van de winden en moessons afhankelijk, en veilig tegen de zeeroovers.

De handel met *Celebes*, vooral met *Makasser*, neemt toe. Dit kan van nu af aan nog in veel hooger graad het geval worden, en *Makasser* moet voor *Bima* worden, wat *Singapore* er tot nu toe voor geweest is.

De handel met *Saleijer* neemt eer toe dan af; daarentegen is het verkeer met *Bonerate* in de laatste jaren aanmerkelijk afgangen.

De scheepvaart met de *Molukken* en met *Timor* is sedert 1832 vrij gelijk gebleven, en hangt zeer van toevallige omstandigheden af. Ook is zij voor den handel van geen zeer groot belang, daar de schepen van daar weinig in- of uitvoeren.

De handel met *Singapore* en voornamelijk de uitvoer is, zooals tabel III aantoon, vrij regelmatig toegenomen. Opmerkelijk is het dat, sedert *Makasser* eene vrijhaven geworden is, geen vaartuig meer direct naar *Singapore* is gegaan. Men versta mij wel, — *direct*, — daar eenige der naar *Java* afgezilde schepen ook naar *Singapore* bestemd waren, en er dus een indirect verkeer bestond.

Toen ik *Bima* verliet, was buitendien de tijd voor de afvaart der schepen, die naar *Singapore* willen, reeds verstreken, zoodat er waarschijnlijk gedurende het gehele jaar 1847 geen schip direkt naar *Singapore* afgezeild is.

Voor 1847, waren nog, gedurende de $2\frac{1}{2}$ laatste maanden van het jaar, de aankomst uit het W. — en de afreizen naar het N. en O. op handen.

Vult men nu deze ontbrekende $2\frac{1}{2}$ maanden, uit de tabellen I en II, uit de betrekkelijke gemiddelde getallen aan, dan kan in 1847 het aantal der in dat jaar aangekomen vaartuigen beloopen hebben	82 — 83.
het aantal der uitgegane	77 — 79.

III. H O O F D S T U K.

TWEEDE GEDEELTE.

HUISELIJKE, ZEDELIJKE, INTELLECTUELLE EN GODSDIENSTIGE TOESTAND VAN HET LAND.

§ 1. *Zeden en beschaving. Gebruiken en gewoonten. Huiselijk leven.*

Voor zoover ik het huiselijk leven der Bimanezen, de massa van hunne stoffelijke welvaart, en dergelijke heb kunnen nagaan, staan zij op ongeveer denzelfden trap als de overige landbouwende volken van de *Sunda-Eilanden*. Van de bijzondere verhouding, waarin de *orang Dongo* staan, zal ik straks eene afzonderlijke beschrijving geven.

Beginnen wij vooreerst met de beschouwing van het uiterlijk, en wel met de woningen, dan vinden wij nog al veel eigendommelijkheden.

De woningen van de mensen in de vlakte zijn anders gebouwd dan die van de mensen in het gebergte, en anders dan die in het W. van het eiland op *Soembawa*.

Ik spreek hier eerst van de woningen in de vlakte.

De Europeanen te *Bima* hebben geene huizen, die zich door eenen bijzonderen bouwtrant onderscheiden. Eenigen hebben naar de Makassaarsche, anderen naar de Javaansche, en de meesten naar de Bimanesche wijze gebouwd; alleen wat groter en van duurzamer bouwstoffen, b. v. planken. De echt Bimanesche huizen staan 2 — 3 voeten boven den grond en wel op de 6 — 10 grootste houten pilaren van het huis zelf.

Zij bestaan doorgaans uit eene opene voorgalerij, waarin de mensen over dag zitten en arbeiden, en uit een groot binnen-vertrek, dat links van den ingang den haard heeft en regts een' halven muur, die twee halve vertrekken vormt of afsnijdt. De vloer is van bamboes. De muren van rondom eveneens, of ook van zeer dun gespleten, sierlijk naar de kleuren verdeelde, smalle banden van de bladscheden der *aren-* en *lonthar*-boomen. Het dak is van *allang-allang* of bamboezien dakbordjes (hier sirappen genoemd). Rondom gaat er eene stelling, waarop het weinige huisraad staat, en de maïs te droogen gelegd wordt.

Van buiten onder het dak zijn nog dikwijls kippen-hokken aangebracht. Stallen voor paarden, buffels of geiten kent en heeft men niet. Buiten de woningen ziet men ook nog de kleine rijst-huisjes, even zoo talrijk en eveneens ingerigt als op Java. De *missigiet* staat meest midden in het dorp. De huizen van de dorpsbestuurders onderscheiden zich meest in het geheel niet, of alleen door hunne grootte. De slechtste huizen hebben dikwijls ook, in plaats van bamboezen muren, muren van de bladscheden van den pinang-boom (d. i. van *oepie*). Ieder jong paar, dat in den echt treedt, bouwt zich eerst een nieuw huis, hetwelk zoo lang dient als het niet uiteenvalt, of als het nog hersteld kan worden. Al het huisraad bestaat uit eenige potten, pannen, manden, spin- en weefgereedschappen. Tafels, stoelen en bedsteden zijn onbekend. Het bed ligt op den grond en bestaat slechts uit eenige matten en een hoofdkussen, of bij rijkere lieden ook uit eene dikke matras, met onechte katoen (*kapok*) gevuld, en vele op elkander gestapelde hoofd-kussens en lijf-kussens, en heeft ook somtijds gordijnen. Veel hoofd-kussens zijn een teeken van rijkdom, ook wel van eerbewijzing voor den gast. Aan de beide einden zijn zij dikwijls met klatergoud versierd. Het volk is zeer eenvoudig, ja armoedig gekleed. De kleeding wordt meest uit grote katoenen-stoffen vervaardigd, die of rood en wit, of blaauw en wit gestreept, of geruit zijn. Hij, die fijnere kleederen draagt, heeft ze van stoffen, die van *Saleijer* of van *Makasser* aangebracht worden. Bij feestelijke gelegenheden kleeden de mannen zich geheel zoo als de Boeginezen of Makassaren, en zij, die bij den Sultan worden toegelaten, zooals de adelijken aan de hoven van *Goa* en *Bonie*. De gemeene man draagt in het dagelijksche leven niets dan zijnen hoofddoek, een grove sarong en een korte broek, die tot onder de knieën reikt. Zooals ik reeds vroeger gezegd heb, dragen ook alle vrouwen broeken van denzelfden vorm als de mannen, maar iets korter. Gewoonlijk zijn ze van grof doek gemaakt, dat wit en blaauw gestreept is. Hierover wordt eene lange sarong gedragen. De meeste vrouwen trekken,wanneer zij uitgaan, een *badjoe* van donkere kleur aan, dat meestal denzelfden vorm heeft als dat der Makassaarsche vrouwen.— De wapenen der Bimanezen zijn lansen en krissen, eveneens gemaakt als de Boeginesche. De kris wordt door een' breeden dikken band om het lijf vastgehouden. De lansen zijn in oorlogstijd met vederen versierd.

Daar de mannen zich bij hunne wapen-dansen nog algemeen van het schild bedienen, vermoed ik, dat in vroegere tijden het schild algemeen was en het gebruik daarvan later is afgeschaft.

Geweren en geschut hebben zij weinig en weten er dus ook niet vaardig mede om te gaan. In den krijg dient ook een gedeelte der mannen te paard. Draadpantsers, zooals de Makassaren en Boeginezen, draagt men niet. De ruiters hebben of in het geheel geen' zadel, of zitten maar op een kussen,— in het geheel geen' toom, of in plaats daarvan een stuk rotlan of ook een' korten strik door den mond van het paard.

Wanneer de vrouwen uitrijden, zitten zij op een dik en zeer groot kussen van bijna 4 vierk. voeten oppervlakte, en meest twee aan twee.

Eene lievelings - bezigheid van de mannen is de jagt. Er worden groote jagten te paard gehouden. De herten en wilde buffels worden met lansen gestoken, en niet, zoo als op *Celebes*, met den strop gevangen. Buitendien vangt men deze dieren nog met netten en in kuilen. De wilde kippen worden bij voorkeur bij maneschijn opgezocht, als zij op de takken van lage boomen zitten te slapen. Men slaat ze dan met bamboezen en houten stokken

dood. — Het voedsel van het volk is even als dat der Javanen. Er wordt echter meer *mais* en in dezelfde verhouding minder rijst gegeten, dan op *Java*. Vleesch wordt er welligt meer gegeten. Daar het aantal der buffels en geiten zoo groot is, en deze dieren zoo goedkoop verkocht worden, kan ook de arme somtijds een' karbouw slagten, of ten minste een geit. Van het beste vleesch wordt ding-ding gemaakt, of het wordt ter markt gebracht of in huis bewaard. De gezaghebber STEIJNS schatte in 1833 het binnenlandsch verbruik zelfs op 6—700 buffels en op 100—120 geiten. Hierbij komt nu nog eene menigte herten, die jaarlijks gedood worden. Het volk heeft den grootsten afschuw van varkensvleesch. Kippen en vischen zijn op *Bima* zeer goedkoop en maken een hoofd-bestanddeel van het voedsel uit. Er wordt zeer veel gebak gegeten, hetwelk het voor- en het nageregt bij feesten en feestelijke onthalen uitmaakt. Te groote zoetigheid en een olicachtige ranzige smaak maken het voor de Europeanen bijna onceetbaar.

De burgers te *Bima* leven meer op Indo-Europesche wijze. Zij houden varkens, en bereiden de spijzen meer zooals ze op *Java* en *Makasser* gegeten worden. Zij hebben echter veel vooroordeelen, die half en half Mahomedaansch of Inlandsch schijnen te zijn. Zoo eten zij geene witte buffels, en niet dan ongaarne van varkens of kippen, die niet, vóór dat ze geslagt worden, eenigen tijd opgesloten of bij het huis van den eigenaar zelven gevoed zijn geweest.

Met betrekking tot de *dranken*, is het volk matig te noemen. De voornaamste drank, behalve water, is de palmwijn of toewak. Men maakt dien van kokos-, maar nog meer van lonthar-palmen. Er wordt ook zeer veel *broem* gedronken, die uit rijst vervaardigd wordt en vrij veel zin-bedwelmende kracht heeft. Koffij wordt er bij alle hoofden voorgezet. Ook onder het volk begint het gebruik algemeener te worden. Europesche dranken vindt men alleen bij de burgers en bij de Grooten op de hoofdplaats, anders nergens, en ook in *Bima* is het verbruik van dranken zeer gering.

Tot groot ongeluk voor het land is het gebruik van opium onder den inboorling zeer algemeen en verspreidt zich al meer onder alle klassen. Ik zal hierop nog eenmaal terug komen.

Sirih wordt evenveel gebruikt als op *Java*. Het *tabak*-rooken is ook vrij algemeen. De cigaren van *Bima* zijn tweemaal zoo dik en lang, als die van de inboorlingen op *Java*. In plaats van in bladeren van den *Nipa*-palm, rolt men op *Bima* den *tabak* in bladeren van den *Lonthar*-palm.

Het volk op *Bima* houdt zeer veel van feesten, en bij ieder bijzonder voorval in het leven wordt er een feest aangerigt, zooals bij geboorten, besnijdenissen, huwelijken en sterfgevallen. De grootste feesten hebben plaats bij besnijdenissen en huwelijken.

Alle bijgeloovige gebruiken, die bij de geboorte van een kind en bij de zwangerschap van een vrouw worden waargenomen, ken ik niet. De feestelijke wijze, waarop vreemden en geéerde gasten in de kampongs ingehaald en ontvangen worden, heb ik reeds beschreven in § 4. van het Ie hoofdstuk. Bijzondere feesten hebben nog plaats, wanneer er iemand in een huis ziek ligt. Er wordt dan een maal aangerigt, en muzijk en dans moeten daarbij dan voornamelijk dienen om de booze geesten te verdrijven, die den zieke naar het leven staan. De vrouwen voornamelijk rigten gaarne zulk een feest aan, dat *Dewa* genoemd wordt, of

liever »een *Dewa houden.*“ Het duurt dikwijls vele dagen, gedurende welken de zieken van tijd tot tijd door toover-formulieren bezworen en geplaagd worden. Een *doekoen* of wonderdoktor der inboorlingen heet op *Bima*: *Sandroi*. De zieken behandelt hij voornamelijk door bespuwing, besmering, bezweringen en dergelijke, terwijl de aanbidding van en offeranden aan de krokodillen ook wonderkrachtige geneesmiddelen zijn.

Om weder tot de feesten terug te keeren, — zij zijn altijd van muziek en dans vergezeld. De muziek is zeer eenvoudig. De instrumenten zijn geen andere dan gongs en trommen. Gammelangs en anklongs, even als op *Java*, kent men niet.

Ofschoon er op *Bima* wel publieke vrouwen zijn, vindt men er echter geen publieke danseressen. De dans is een algemeen vermaak, dat echter alleen door de ongetrouwden wordt uitgeoefend. Alle klassen, van de zonen en dochteren van den vorst af tot aan die van den gemeenen man toe, nemen hieraan deel; de dans wordt door Bimanesche of Makassaarsche en soms ook door Soembawaresche, en altijd zeer eentoonige, gezangen begeleid. Hij wordt geheel op dezelfde wijze uitgevoerd als in het zuidelijke *Celebes*. Meest dansen er 9 of 16 jongelingen of meisjes te zamen, — de jongste eerst, en vervolgens de oudste. Allen zijn zij op hun best en zeer zedig gekleed.

Op de feesten van de armere klassen danst er ook wel een persoon alleen, en zingt of maakt er potsen bij. Somtijds voeren de jongelingen twee aan twee of vier aan vier eenen wapendans uit, die in een spiegelgevecht met schild, lans en kris eindigt, en eene zeer vreedzame vertooning maakt, omdat alle bewegingen op de maat van de langzame muziek geschieden. —

Over de opvoeding valt haast niets te zeggen, daar de kinderen opgroeien zooals hunne *physieke* ontwikkeling zulks medebrengt, zonder dat iemand zich over de ontwikkeling van hun verstand bekommert. De kinderen leeren van zelven eenige gebeden en gezangen, die zij van de ouderen afluisteren, van buiten. Alleen de rijkeren worden in het lezen en schrijven, maar meer van het Makassaarsch dan van het Maleisch, onderrigt.

De kinderen der Christenen gaan sedert 2 jaren ook op school, sints er een schoolmeester op eene bezoldiging van 15 's maands is aangesteld. Zij leeren Hollandsch en Maleisch lezen en schrijven, de laatste taal alleen met Latijnsch karakter; — of ook het rekenen en de godsdienst een gedeelte van het onderrigt uitmaken, weet ik niet. Het getal der scholieren bedroeg, toen ik op *Bima* was, ongeveer *tien*.

Wanneer er te *Bima* onder het volk een huwelijk gesloten wordt, moet de jongeling aan de ouders van de bruid een' bruidschat betalen, die voor eene slavin 22, voor eene vrije vrouw 44, en voor een meisje uit den adelijken stand 88 realen bedraagt. De betaling geschiedt in goederen, zeer zelden in geld, en bestaat uit rijst, kleedingstukken, geiten, buffels, paarden en was, waarbij deze goederen tot zeer hoge prijzen worden aangerekend, zoodat het bedrag van den bruidschat onder zijne nominale waarde staat.

Bij sterfgevallen erven alleen de aanverwanten, en niet de vorsten, zooals bij de Balinezen. Zonen en dochteren delen gelijk op. Zijn er geen, dan erven ook de bloedverwanten in de zij- of opgaande linie. De weduwe erhält een gelijk aandeel als een zoon of dochter. — Daar ik al deze mededeelingen slechts van burgers op *Bima* heb, zou ik er zelf geen onbepaald vertrouwen in stellen.

§ 2. *Godsdienstige toestand.*

Men vindt op *Bima* aanhangelingen van drie verschillende godsdiensten. Op de hoofdplaats is eene kleine Christen-gemeente; de groote massa van het volk is echter der Mahomedaansche godsdienst toegedaan. Een gedeelte van de bergbewoners bestaat uit *Fetisch*-aanbidders.

Onder de christenen te *Bima* vindt men Gereformeerden en Katholijken, die in goede verstandhouding met elkander leven, hetwelk welligt ten deege ook daarvan komt, dat vele van hen zeer onverschillig op het punt van godsdienst zijn, of omdat zij, uit gebrek aan onderrigt, als ook uit gebrek aan geregelde uitoefening van de uiterlijke godsdienst, in het geheel niet goed meer weten, welk geloof zij belijden. Men moet zich hierover niet verwonderen, want zelden komt de predikant der gemeente van *Makasser* (tot welke die van *Bima* behoort,) te *Bima* over, om gedurende acht dagen, die hij er dan doorbrengt, eenige keeren te prediken, te doopen en te trouwen. Katholieke geestelijken komen er alleen bij toeval, op hunne reizen naar *Delhi* en *Macao* namelijk, en doen, behalve het doopen, geene kerkdienst. Ook voor de katechisatie komt er niet alle jaren een meester van *Makasser*. Ook hij verrigt geene sacramentale diensten, maar bepaalt zich tot het voorlezen van preken en het geven van eenig gebrekkig godsdienstig onderrigt. Overigens moet men tot lof der weinige en daarbij nog arme Christenen van *Bima* zeggen, dat zij in verhouding tot hunne geringe middelen evenwel nog altijd tamelijk voor de armen-kassen hebben bijgedragen, en onder anderen voor den bouw van eene kerk op *Makasser*, Gereformeerden zoowel als Katholijken, buiten verwachting veel hebben bijgedragen. De inboorlingen, die het Mahomedanismus aanhangen, waren in vroegere tijden, even als nu nog een gedeelte der bergbewoners, *Fetisch*-aanbidders. Sporen van de Hindoesche godsdienst, oudheden, beelden, tempels, ruïnen, heb ik nergens gevonden. Zouden de benamingen, als *Dewa*, *Goeroe*, en dergelijke, daarop terugwijzen? Ik geloof het naauwelijks, omdat het woord *Dewa* ook nog bij de *orang-Dongo* wordt aangetroffen, die zeker noch Hindoes in hun geloof zijn, noch zulks vroeger waren. Het Mahomedanismus werd tusschen 1540 en 1550, en wel waarschijnlijk door Makassaarsche zendelingen of priesters, in het land gebracht.

De eerste Mahomedaansche Sultan heette *Abdoel Galier*.

Het aantal priesters in het land is vrij groot; echter zijn zij niet in hoog aanzien, ten minste niet bij de rijksgrooten. Zij vormen zich op eene werkelijke of voorgewende bedevaart naar *Mekka*, want zeer dikwijs gaan zij maar tot *Singapore*, en laten zich daar onderrigen. Bepaalde inkomsten hebben zij niet. Zij leven van geschenken en aalmoezen, als ook van de gaven, die zij zich laten uitreiken voor zekere godsdienstige verrichtingen of bijgeloovige bezweringen en geregelde bedriegerijen. Somtijds staan er onder hen enkele dweepers op, die zich veel aanhang en invloed verschaffen, en zelfs gevvaarlijk zouden kunnen worden, wanneer hunne eerzucht zich tegen den vorst van het land keerde.

Zeer gezien in het land zijn de Arabieren, van welke er zich echter weinigen blijvend in het land ophouden. Arabische Hadjies, of bedriegers, die zich daarvoor uitgeven, gaan dikwijs met groote sommen, die zij met het bedelen bijeen hebben gekregen, uit het land.

Merkwaardig, met betrekking tot de verhoudingen tusschen de godsdienstige sekten, is nog het artikel met de oude Compagnie: »dat afvalligen van het Christendom uitgeleverd moesten

worden, en dat daarentegen ook Christenen van hunnen kant geene bekeerlingen onder de inboorlingen mogten maken."

§ De orang-Dongo.

Ik wijd aan dit merkwaardig overblijfsel van de oorspronkelijke (»Ur«) bevolking een afzonderlijk artikel, daar zij zulks om hare merkwaardige zeden en gebruiken wel verdient. *Orang-Dongo* beteekent eigenlijk *berg-mensch*, wat wij op *Java orang-Goenoeng* noemen. Evenwel dragen niet alle bergbewoners van *Bima* den naam van *orang-Dongo* (*Dōō Dongo*), maar alleen diegenen, welke nog geen Mahomedanen zijn geworden en nog geheel de hier uitvoerig beschreven zeden en gebruiken hebben. De Bimanezen zien met verachting op deze mensen neder en noemen ze ook wel *kaffier* (ongeloovigen hond). Zij bezoeken ze nooit of alleen dan, wanneer ze de eenvoudige bergbewoners in naam des Sultans of der rijksgrooten iets afpersen willen. Reeds in § 7 van de inleiding heb ik gewag gemaakt van de belagchelijke verhalen, die bij de Christenen en inboorlingen van *Bima* over deze mensen in omloop zijn, en hoezeer men bevreesd is om hen in hunne dorpen te bezoeken. Meest alle officieele berigten zeggen zelfs, dat de Europeanen hunne dorpen niet durven betreden. Men weet uit de inleiding, dat dit alles anders is, en dat de arme *orang - Dongo* noch zoo slecht en noch zoo gevvaarlijk zijn, als men ze afgeschilderd heeft. Zij bewonen voornamelijk de gebergten in het W. en Z. O. van de baai van *Bima*; de onbekendsten en meest gevreesden wonen in het Z. O. Ik ken ook de namen van hunne dorpen niet. Die in het W., heb ik in § 7 van het I hoofdstuk en in § 1 van het IIIe hoofdstuk le gedeelte reeds opgenoemd. Vooraf zij in het algemeen aangemerkt, dat de *orang-Dongo* mij met opzigt tot hunne afkomst voorkomen tot hetzelfde menschenras te behooren, als de bewoners van de vlakten. Ik heb ten minste geene doorgaande onderscheiding in den vorm van hun geelaat of van hunne ligchaams-geestalte kunnen ontdekken. Alleen zijn meest al deze mensen, vooral de mannen, donkerder van kleur dan de bewoners van de vlakte. De vrouwen zijn doorgaans afschuwelijk leelijk, en zelfs waren de jonge vrouwen door de bijzonder lange hangende borsten zoo wanstaltig, dat ik het in dien graad en zoo algemeen nergens in den Archipel aangetroffen heb.

Merkwaardig nog onderscheiden zich ook de vrouwen in het Tengersch-gebergte, door hare leelijkheid en door het spoedig verval van hare ligchamelijke gestalte, van de vrouwen in de omliggende lager gelegen landschappen. Zooals men mij gezegd heeft, is ook de taal dezelfde als van het overig gedeelte der Bimanesche bevolking, — enkele onderscheidingen in het dialect er af gerekend. Zoo hebben zij, onder anderen, namen voor vele planten in het gebergte, waarvoor het volk in de vlakte geene namen kent. Dit is echter eene onderscheiding, die in elke taal voorkomt, die door menschen in de vlakte gesproken wordt.

Wanneer men in het gebergte van *Dongo* (*Padjo*, enz.) komt, is het eerste, wat ons opvalt, de wijze op welke de dorpen gebouwd zijn, en die ons weder aan de dorpen in het Tengersch-gebergte herinnert. Zij liggen namelijk niet in de dalen of op zachte berghellingen, of aan rivieren of beken, zooals dit het geval is in de lagere landen, maar op hooge, steile, haast ontoegankelijke bergruggen in de nabijheid van een die-

pe kloof, waarin een bergstroom bruist. Zoo hangt *Embawa* over eenen ijzing-wekkenden afgrond, digt bij eenen loodregten en wel vijf honderd voet hoogen rotswand over eene beek. Eveneens is het met het tegenoverliggende *Mange*; *Kananta* en *Toentoe* liggen geheel tusschen twee zulke kloven boven op het scherpste gedeelte van den bergrug. In deze dorpen staan tusschen de huizen geen boomen, zoodat men ze aan hunne grijze en glimmen-de allang-allang-daken in de verte zien en herkennen kan. Dit is nog eene omstandig-heid, die zij met de dorpen in het Tengersch-gebergte, ja, zelfs met vele bergdorpen in *Europa* gemeen hebben. De huizen zelven, die in land *Dongo* bij elkander staan, zijn geheel anders gevormd dan die op het vlakke land van *Bima*. Voor diegenen, die vroeger rijst-huisjes gezien hebben, kan ik ze met weinig woorden beschrijven. Zij zien er namelijk eveneens uit als zulk een rijst-huisje, en zijn ook niet groter; alleen het dak is hooger en steiler. Het onderste gedeelte of eigenlijke ruim is open, zonder wanden en lêeg. De honden en geiten huisvesten er. Men bewaart er ook den ploeg en enige andere gereedschappen. De menschen stampen er de rijst, en de vrouwen weven er. De eigenlijke woonruimte, het ware huis, is de enge plaats onder het dak zelf, — naauwelijks 15 voeten lang en breed, zonder verdere afdeelingen van binnen, en tegelijk dienende voor woon- en slaapkamer en keuken voor de geheele familie. Men klimt langs een' ladder en door een eng luik, dat te-vens tot deur en tot venster dient, in deze behuizing. In het dak zijn twee valluikjes, die men op- en neder-laten kan. De wanden zijn van bamboes of van de bladscheden van de *pinang*-bladeren, — het dak is van allang-allang, — de vloer van bamboes. Wanneer men niet wist, dat zulke hutten menschelijke woningen waren, zou men ze niet van de rijst-huisjes kunnen onderscheiden. Het huisraad is haast hetzelfde als in de huizen in de dalen; — alleen gebruikt men in plaats van kussens een houten blok, en nooit matrassen, maar wel matten en geiten-vellen.

In deze armoedige hutten nu wonen onschadelijke, schuwe menschen, wier zeden welligt nog de oorspronkelijk polynesische zijn, dat wil zeggen, die nog uit den tijd afstammen, waarin noch Hindoesche noch Mahomedaansche invloed zich onder de inwoners der vele eilanden van den Indischen Archipel had doen gevoelen.

Vooreerst zijn zij geen Mahomedanen. Zij vasten niet. Zij eten alles wat maar leven heeft, rundvee, buffels, gevogelte, wild, maar ook varkens, honden, ratten, slangen en dergelijke, en juist dit is oorzaak, dat zij door de Mahomedanen verafschuwd worden. Zij hebben geen moskeeën. Wat ik van hun geloof vernomen heb, komt op het volgende neder:

Zij kennen geen enkel hooger wezen, noch een' menschelijken verkondiger van zijn aanzijn en van zijne magt. Zij gelooven alleen aan vele geesten, nu eens goede dan eens booze, die in bergen, boomen, steenen, in de zon, in de zee enz. wonen. Deze geesten heeten *deuka*. Men roept ze alleen aan, wanneer men hunne hulp noodig heeft, b. v. in ziekten en in andere ongelukkige omstandigheden. Men vindt dus voor ieder huis enige grote en gladde steenen, die voor heilig worden gehouden, maar waarop men toch evenwel (wie zou het gelooven?) zijne natuurlijke behoeften volbrengt. Na elk, meer dan profaan, gebruik, worden deze huis-goden dadelijk en zorgvuldig gereinigd. Priesters zijn er niet. De Mahomedanen hebben dikwijls de bekeering dezer menschen beproefd.

Onder anderen ging de Arabier *ABDOELLAH* naar deze dorpen, en dreef de menschen met de

zweep voor zich uit, terwijl hij riep: »bidden moet gij, honden!» — »gij moet bidden.»

Op *Padjo* en op *Mange* vindt men zulke bekeerden; genc bedienen zich van den *messigiet* van *Dena*, deze van dien van *Silah*. De bekeering bestaat voornamelijk daarin, dat deze Mahomedanen nu hoofddoeken dragen, alleen heimelijk varkens-vleesch en andere lekkernijen gebruiken, en hunnen steenen *Nabi: Mohammad*, in plaats van als vroeger: *Dewa*, noemen.

Jaarlijks op de eerste nieuwe maan, nadat de rijstooft is afgeloopen, houden de *orang Dongo* een groot feest, *radjoe* genaamd. Eenige dagen van te voren bindt men de honden vast, die uithongeren moeten, om naderhand des te ijveriger te jagen. Is de dag aangebroken, dan wordt er een zwarte hond (*radjoe* genaamd, van waar de naam van het feest,) rondom het dorp gevoerd en gezweert. Vervolgens trekt alles uit, oud en jong, mannen en vrouwen, naar het afgelegenste gebergte. Niemand mag te huis blijven. Geen mensch sluit echter zijn huis. In het gebergte wordt nu drie dagen lang gejaagd. Alles, wat maar gevangen kan worden, wordt opgegeten. Er mag echter geen wild *geschoten* worden. Men zeide mij te *Bima*, dat gedurende de feestdagen allen naakt waren. Geen mensch uit de vlakte waagt zich op dien tijd in het gebergte. De vrouwen en kinderen houden zich bezig met korte draden zamen te knopen, om daaruit naderhand stoffen te weven.

Deze draden zijn de korte einden van het weefsel, die men in de vlakte inruilt of inkoopt. Na drie dagen trekt het volk weer naar het dorp terug, kleedt zich op zijn best aan, en daalt den vierden dag af naar de zee. De overblijfselen van de feestmalen in het gebergte worden medegenomen en in zee geworpen. Waarschijnlijk is dit een offer. Men zingt, danst, maakt muziek en trekt 's avonds weder naar het gebergte terug. Hiermede is het feest afgeloopen. Echter blijven de bewoners van de kleine gehuchten nog enige dagen in de grote dorpen, waartoe zij behooren.

Veelwijverij is veroorloofd; echter hebben de meeste mannen slechts één vrouw. Bij een huwelijk betaalt de bruidegom ook een' bruidschat. Er bestaat geen vaste taks voor, even als in de vlakte. De hoogste bruidschat beloopt c. c. 50 realen. Wanneer iemand sterft, verdeelen al de achtergeblevenen de nalatenschap in gelijke deelen; de afgestorvene krijgt ook zijn deel. Van dit deel van den afgestorvene wordt al het brandbare verbrand, en alles, wat niet brandbaar is, krijgt hij mede in het graf, terwijl al het levende geslagt wordt. De doodmalen duren zoo lang, totdat het geheele erfdeel van den afgestorvene (paarden, buffels, geiten en honden) op is.

In het Z. O. gebergte van *Bima* wordt er dadelijk bij het begin der dood-feesten onder den blooten hemel een buffel geslagt; om het doode dier wordt eene heining gemaakt, en het blijft zoolang liggen, totdat al het overige is opgegeten. Dan eerst gebruikt men, als een heerlijk nagerecht en als het lekkerste beetje, den verrotten buffel met al zijne wormen.

In het W. van *Bima* maakt men voor de lijken een' diepen ronden kuil. Hierin wordt de doode gelegd, — men geeft hem zijn erfdeel mede, — en dekt het graf met eenen platten steen toe. Ik heb zelf enige van zulke graven gezien. In het Z. O. van *Bima* daarentegen wordt er een groote lonthar-boom geveld. Van den stam houwt men een stuk af, iets langer dan het lijk, splijt het in tweeën en holt het uit. In dezen hollen stam legt men den doode, bindt de twee helften vast te zamen en zet dan den afgestorvene zoo in de wildernis. Over deze wonderlijke doodkist maakt men nog een dek van lonthar-bladeren,

en laat dan den begravene in dien toestand over aan de verterende krachten der natuur.

De *Dongo*-mannen zijn eveneens gekleed als de mensen in de vlakte; alleen dragen zij geen' hoofddoek. De haren hangen lang af, en worden van boven door eenen eenvoudigen hoofdzwachtel van lonthar-bladeren vastgehouden, die aan de kanten opwaarts gebogen is en eene soort van hoorn vormt.

Deze en dergelijke hoofd-sieraden moeten ook door de inwoners in het oosten van *Australie* gedragen worden. De vrouwen dragen broeken van wit en blaauw geruit doek, en geene sarongs er over. Het vest is kort en wijd en zonder armen, maar met zeer groote armgaten. Op welke wijze men zich van de draden voor het doek voorziet, heb ik reeds aangegeven. Goud en zilver bezitten zij niet. Hunne sieraden, als vinger-, arm- en voetringen zijn van messing of ijzer.

Diefstal, moord en andere misdaden zijn geheel onbekend, hetwelk ons weder aan de Tengerezen herinnert; 's nachts durft men in de huizen wel hout of fakkels branden, maar geen lampen en kanarie-pitten, — dit zou ongeluk, b. v. misgewas, veroorzaken. Niets mag in matten van gebang-boomen gewikkeld of met touwen van de bladeren van dezen palm gebonden worden. De mensen van *Dongo* zijn overigens stille, vlijtige en arbeidzame scheepselen. Zij leven van akkerbouw, veeteelt en jagt. In het gebergte verzamelen zij kanarie-pitten, en zoeken rottan en was. Somtijds brengen zij datgene, wat zij ontberen kunnen, naar de vlakte, en ruilen het tegen katoenen stoffen, aarden gereedschappen, ijzerwerken en dergelijke, en keeren dan zoo spoedig mogelijk weder naar hunne bergen terug. Zij worden daar door den Sultan en de rijksgrooten mishandeld. Zoo haalde men vroeger de slaven, die de Sultan aan den gezaghebber ten geschenke gaf, uit deze mensen, en sleurde ze zonder pligtplegingen van hunne woningen, vrouwen en kinderen weg. Dit misbruik heeft nu opgehouden. Ik zelf zag nog zulke vrijgelatene slaven, die naar hunne bergen waren teruggekeerd. De vorige Sultan dwong deze mensen om hunne beste paarden tegen een hakmes of een bijl af te staan. Dat zulke mensen schuw en vreesachtig worden, spreekt van zelfs. Nog tegenwoordig verbergen zij hunne beste goederen, en zenden de jongste en beste paarden naar de afgelegenste valleijen van het gebergte of verminken ze aan oogen, ooren of staart, om ze voor de hebzucht van den Sultan of de zijnen te beveiligen. Ik heb reeds in de inleiding verhaald, hoe welkom ik dezen mensen was, en hoe onbegrijpelijk het hun voorkwam, dat ik hun geene geschenken afperste, ja, hen zelfs beschermde tegen de plundering van den kant der hebzuchtige gidsen.

§ 4. Wetgeving. Bestuur. Regtspleging.

De gezaghebbers *VETTER* en *STUIJS* hebben hiervoor gelukkig eenige bouwstoffen verzameld, en er, blijft mij niets beters over, dan zooveel mogelijk daarvan een geheel te maken, en in het bijzonder dat, hetwelk *VETTER* zegt (1820), woordelijk over te nemen

» De wetgevende magt is eigenlijk in handen van den koning, den riksbestierder en de hoofden der districten of mantries te zamen. Indien het gebeurt, dat de koning eenige verandering in de bestaande wetten of het huishoudelijk bestuur, of ook het invoeren van

» eene nieuwe wet dienstig oordeelt, is hij gehouden zulks aan den landraad, bestaande uit
» gemelde hoofdgrooten, voor te dragen, welke bevoegd is daarover te beraadslagen en,
» naardat het overeenkomstig of strijdig met 's lands belangen geoordeeld wordt, zijne goedkeu-
» ring en bevestiging daarop te verleenen of het voorgedragene, onder kennisgave van de
» redenen daartegen, af te keuren.

» Voordragten van dien aard kunnen ook door den raad aan den koning worden gedaan,
» die zijne toestemming tot het voorgedragene met of zonder wettige redenen mag weigeren.
» Het voorrecht van den koning schijnt derhalve alleen daarin gelegen te zijn, dat de raad,
» hoezeer ook van de nuttigheid en regtmatigheid zijner besluiten bewust zijnde, nimmer, of
» niet dan in dringende gevallen, zich aanimatigt om zonder voorkennis en voorafgaande
» goedkeuring van den koning tot de executie over te gaan. Daarentegen kan de koning
» in zaken, welke hij vertrouwen mag niet tegen 's lands belangen, wetten en oude ge-
» woonten te zijn, de uitvoering van zynen wil doen voorafgaan, en eene simple verwitti-
» ging van het verrigte bij den raad laten volgen.

» De leden zullen, een ieder in zijne betrekking, den koning in zoodanige gevallen met
» diepen eerbied gehoorzamen en deszelfs bevelen stiptelijk opvolgen. Dus, wanneer in zulke
» eigenwillige handelingen van den koning eenige afwijking van of strijdigheid met 's lands
» wetten en belangen, of 't geen zij daarvoor houden, bespeurd wordt, zou de raad zich ge-
» regtigd achten daartegen op te komen, en den koning zijne verkeerdheid onder het
» oog te brengen, ja zelfs des noodds, of bij hardnekkige weigering om het oor aan hunne
» billijke bezwaren te leenen, hem te onttronen, en een' ander in zijne plaats tot deze waar-
» digheid te verheffen."

Tot hiertoe VETTER.

Deze grondwetten van het land zijn geschreven, maar nog nooit aan eenen vreemde-
ling vertoond. De koning is, zooals men ziet, een koning bij keus; echter wordt, wan-
neer er geene bijzondere zeer gewigtige gronden tegen zijn, altijd een zoon of een lid
der familie van den afgezette of gestorven koning als opvolger benoemd, zoodat de waar-
digheid bijna erfelijk geworden is. Onverminderd de regten, die de groote mantries zich
schijnen voorbehouden te hebben, is de koning intusschen in werkelijkheid bijna onbeperkt
te beheerscher van het land, waarschijnlijk, omdat zij in den loop van tijd nalieten om
altijd het volle en het noodige gebruik van hunne regten te maken.

Eigenlijke belastingen bestaan er niet. De Sultan heeft de inkomsten van zijn eigene
rijstvelden, en dan van ieder rijstveld, dat geen eigendom van de inwoners is, 1 - 2 gulden
jaarlijks. Van de grootte dezer rijstvelden heb ik boven reeds gesproken. Zij heeten *Sapa*.
De Sultan bezit verder eene groote menigte paarden. De vogelnesten, die gevonden wor-
den, zijn zijn eigendom. De uitgaande regten op de paarden vloeijen in zijne kas. Hij
heeft den alleen-handel in opium. Eindelijk deelt hij waarschijnlijk met zijne Grooten de
winst op het *sappan-hout*, en neemt daarvan de helft. De andere helft gaat aan het volk
en aan de mantries. Over het algemeen heeten de geschenken van het volk aan de man-
tries: *Binkisan*; die aan den Sultan: *Ange adda*. Wanneer er een gezantschap naar *Ma-
kasser* gaat, moet iedere familie één tot anderhalf dubbeltje opbrengen. Hieruit worden de

geschenken voor het Gouvernement gekocht. Het overschot vervalt aan de schatkist van den Sultan. Bij brand of amok in een dorp of bij den bouw van een huis betaalt men:

aan den Sultan	4 realen.
» » Radja bitjara	4 »
» » Djenelie of torelie	1 reaal.
» de Boemies van het district	1/2 »
» den Glarang of het dorpshoofd	1/2 »
» de hoofden van minderen rang	25 centen.

aan de armen in verhouding tot zijn vermogen.

Geregtelijke boeten legt de Sultan weinig op. De meeste worden verdeeld tusschen den ríjksbestierder en de dorpshoofden.

Een gedeelte van het volk (de gilden of *rotte sajaneli*) betaalt aan den Sultan om de drie jaren de *sage soera*, d. i. eene schatting van 50 — 60 karbouwen, tegen taxatie van 1 reaal voor den karbouw; en dan de *massa soera*, d. i. eene geldsom van 50 — 60 realen; verder aan den *Radja bitjara* alle jaren 10 — 15 realen.

De heeren-diensten van de bevolking zijn op eene zeer merkwaardige wijze geregeld. Het geheele volk is namelijk in eene menigte gilden of rotten ingedeeld, die *Darie* heeten en de volgende verpligtingen te vervullen hebben:

I. De *Darie Ratto* staat onder den *Boemie Loema*. Deze is het gild der adelijken of mantries. Hunne kinderen ten getale van 80 moeten bij den Sultan dansen.

De hoofd-danseressen worden *Boneh ballas* genaamd. Slechts de kinderen der *Djenelie* en *Torelie* zijn niet verplicht, om bij den Sultan te dansen. Zij zijn de *Pakalawin Epoe*, d. i. de sirih-doozen-dragers van den Sultan en zijne vrouw. Wanneer de kinderen meerderjarig worden, heeten de jongelingen *Boemie djara* of *Lalarapang*, en doen bij den Sultan dienst als kamer-heeren. De meisjes heeten dan *Boemie asies*, en doen bij de vrouw van den Sultan dienst als kamer-juffer.

De *Darie Djara Ngotjo Bodjo* en

» » » » *Bolo*;

de eerste staat onder eenen *Boemie Djara Bodjo*, — de tweede onder den *Boemie Djara Bolo*.

De eerste zijn wapendragers, — de andere dansers. Zij moeten, gedurende de vier laatste dagen van de *poässa*, van de *hadje* en van de *manloed*, voor de huizen van den Sultan en den *Radja Bitjara*, van des morgens 8 — 11 en des avonds van 3 — 6 uren, dansen. Hetzelsde moeten zij, voor den Sultan uitgaande, doen, wanneer hij zijnen jaarlijkschen togt (*sirih poeang*) op nieuw-jaar doet van zijne woning tot aan de kampong *Malaijoe* en terug.

De *Darie Ngadjie* of het gild der priesters. Zij staan onder den *Imam*. Zij onderhouden den *missigiet*. Veertig van hen lezen in de genoemde drie maanden, des avonds bij den Sultan, den koran voor.

De *Darie Soeba*, onder den *Boemic Renda*, levert de soldaten. Onder deze worden alleen gerekend diegenen, welke geene rijstvelden bezitten. Wanneer zij ten oorlog gaan, moeten zij door de overige inwoners gevoed worden.

De *Darie Damber morie* staat onder den *Nentie Morie-toij* en 12 onder-chefs. Twee van deze laatsten gaan, naar den rei, om de 14 dagen met 10 — 12 man bij den Sultan, waar zij het opzigt over de dagelijksche bezigheden hebben en ze zelven uitoefenen.

De *Darie Djara* staat onder den *Djene Djara Asie* en den *Djene Djara Kappa* met 8 onder-chefs, die zoowat 100 man onder zich hebben. Deze zijn de bevelhebbers van de ruiters, en hebben het opzigt over de paarden van den Sultan in de kleine dorpen, waar de paarden door de inwoners onderhouden worden, of liever, door hen worden bewaakt. De Sultan neemt somtijds de paarden van de inboorlingen weg, zonder er iets voor te betalen; gewoonlijk gebeurt dit echter alleen met paarden, die tot geschenken bestemd zijn.

De *Djene Djara*s moeten de paarden voor den Sultan opzoeken. Men noemt dit opzoeken: *Kabora Djara*.

De *Darie Tadolo*, onder den *Boemie Mangga Djawe*, bevat de timmerlieden, die bij den Sultan en den *Radja Bitjara* om niet, en bij de mantries tegen een gering loon, aan de woonhuizen en andere gebouwen arbeiden moeten.

De *Darie Deddeh* bevat het gild der goud- en zilver-smeden; dit staat onder den *Boemie Deddeh*.

In de *Darie Pakora* zijn de schrijn-werkers, wagen- en geweermakers. Zij staan onder den *Boemie djero*. Beide gilden moeten onder dezelfde voorwaarden en bij dezelfde personen den arbeid verrigten, dien hun beroep medebrengt.

Dit is hetzelfde geval met de *Darie Owa*, onder den *Amang Goeroe Owa*, waartoe de koperslagers behooren.

Onder de *Darie Pabiesie* behooren de schippers. Zij staan onder
den *Amang Goeroe Pabiesie Bodjo*,
den » » » *Bolo* en
den » » » *Setorelie*.

De eerste bemant de praauwen van den Sultan, wanneer hij op zee wil gaan; de twee andere bemannen de praauwen van het gevolg. Zij zelven moeten met den Sultan me-devaren.

De *Djarie Sajanelie*, onder den *Boemie Naeh* en *Boemie bata banie* en 11 onder-mantries, bevat de arbeidslieden in het algemeen. Zij beplanten alle rijstvelden, die niet aan de Grooten en andere *Dawe* toebehooren. Zij moeten aan den Sultan en aan de rijksgrooten de *massa Soera* en de *Sage Soera* betalen. Zij dienen als *Bodda's* of portiers bij de mantries en moeten ten overvloede als heeren-dienst allen arbeid verrigten, die van de andere *Daries* niet gevorderd wordt.

Er zijn, behalve de voornoemde, nog vier bijzondere beambten van den Sultan; namelijk:

de *Djeni Loema Bodjo*,
de » *Mone Naeh*,
de » *Loema Bolo* en
de *Batta Paddie*.

Deze zorgen voor de eerste levensbehoefsten en andere kleinere benoodigheden van den Sul-

tan en van zijne familie. Ook moeten zij de handels-praauwen van den Sultan provianderen. Hiervoor heeft de eerste het vrucht-gebruik van de sawah's te *Sapie* en *Dolobioe*; de tweede dat van de sawah's te *Wiera*; de derde dat van de sawah's te *Sondo*, en de vierde het vrucht-gebruik van die van *Tongorisa* en *Lanta*.

Deze sawah's brengen hun te zamen zoowat 100,000 Bimanesche bossen padie op.

De rangorde van de Bimanesche Grooten en beambten is, van boven af aan, als volgt:

De Sultan. Hij bekleedt als zoodanig in het bijzonder nog het ambt van :

Torelie Bolo, Gampo, Djanelie Sape en Rasa Naeh.

Wanneer iets, zoo bewijst deze omstandigheid, dat de Sultan in vroegeren tijd een eenvoudige rijks-groote was, die door verloop van tijd van het magtigste familie-hoofd het magtigste stam-hoofd, — van het magtigste stamhoofd rijksgroote, en van den magtigsten rijksgroote *koning* bij keuze is geworden.

De echte oudste vrouw van den Sultan voert den titel van : *Roema Padoeka*.

De zonen van den Sultan heeten : *Ama ka-oe*; de dochters : *Ina ka-oe*.

De *Radja Bitjara* of rijksbestierder is als zoodanig *Torelie Dongo* en *Kalie*. Hij is de hoogste beambte en regter van het land. Dan volgen de twee klassen van de eigenlijke rijks-grooten of hoge mantries: de *Torelie* en de *Djanelie*.

De *Torelie Bela* is tegelijk *Sabandar*, en een man van grooten invloed.

Hierop volgen de gewone mantries, de districts-hoofden en de chefs van de *Darie's*; de *Boemie loema* en *Boemie naeh*, de *Boemie djara*, de *Boemie paris* of tolk, en eenige andere beambten met bijzondere titels. Eindelijk de *Glarang* of dorpschoofden.

De *Panghoeloe* is het hoofd van de kampong *Malaijoe*. De *Matoa* het hoofd van de kampong *Boegies*. Zij worden door de bewoners der kampongs verkozen en door het Gouvernement bevestigd, even als de *Kapala* of het hoofd van de kampong *Wolanda*.

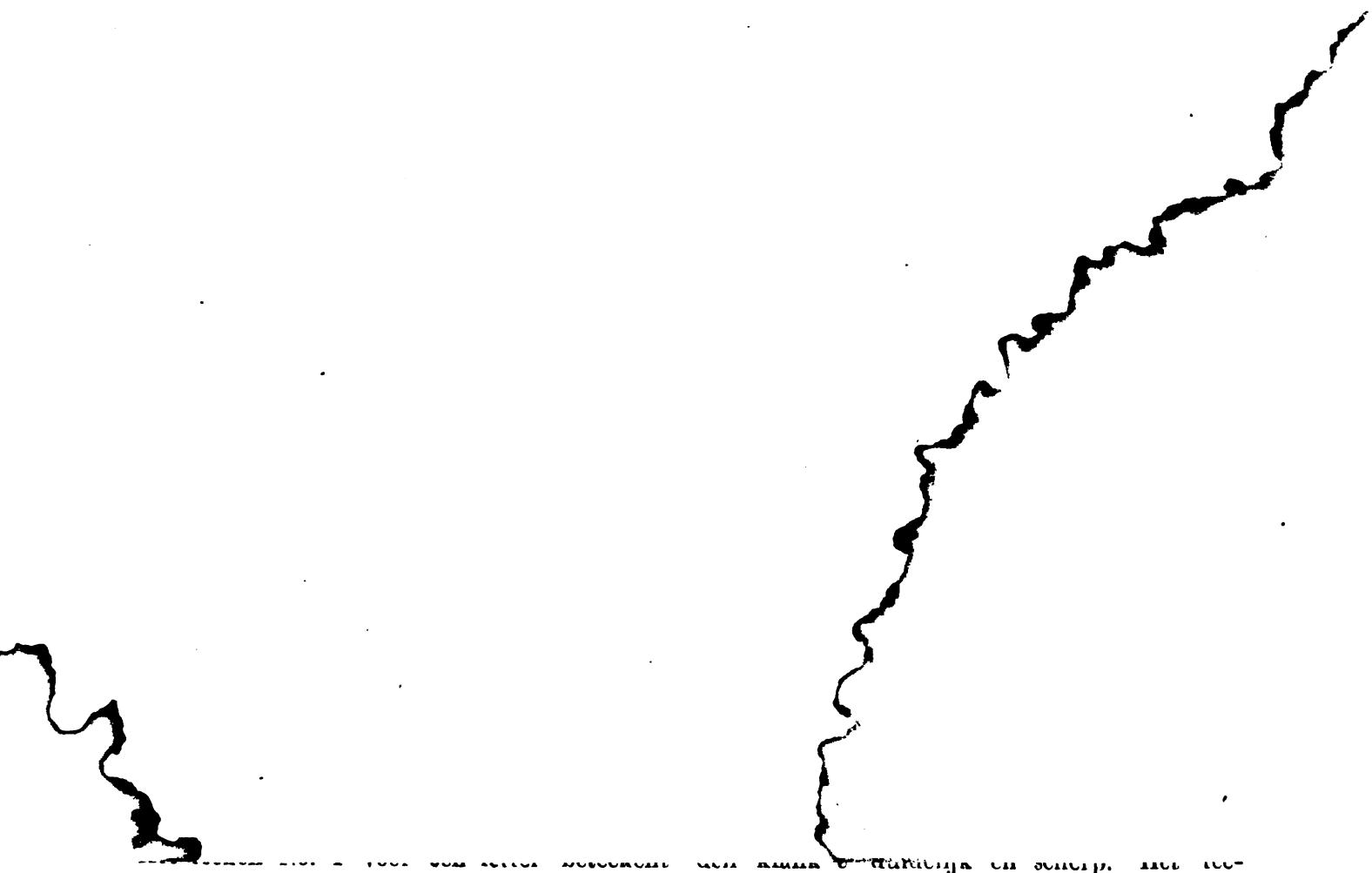
Van de regtspleging zegt de Heer VETTER :

» Alle klagten worden ter eerste instantie bij de respectieve hoofden der negorijen ter beslissing gebragt. Deze hoofden, de zaak niet kunnende beslissen, brengen dezelve over bij die der districten, én, door deze nog niet afgedaan wordende, bij den *Boemie loema*, (welks ambt eenige overeenkomst heeft met de betrekking van fiskaal). Van dezen regter kunnen de partijen zich nog beroepen op den bovengemelden landraad. Twijfelachtige en duistere zaken, zoo civiele als criminale, worden door onbeëdigde en losse getuigen vol-dongen, en, deze ontbrekende, door eedzwering, staande het aan de willekeur der regters, om den aanklager of den aangeklaagde daartoe te admitteren. Somtijds wordt aan de partijen ook wel vrijheid gegeven om het lot te werpen, en de uitslag hiervan beslist de zaak ten voordele van hem, dien het lot begunstigt.

» De misdaden worden, volgens de wet van MAHOMED, gestraft."

Moord en echtbreuk worden namelijk met verwuring gestraft, — diefstal met boeten, gevangenis en opsluiting in het blok. STEIJNS zegt zelf, dat bij zeer zware misdaden, b. v.

Up

Alphabet van de verloren geraakte Biuaueschetaal
"Engelse manter"

ř ſ ſ ſ ſ

a yu pui uu uu uu lu lu lu lu

oo ii ~ ~ ~ = ~ ~ ~ ~ ~

vangenis en opsluiting in het blok. STEIJNS zegt zelf, dat bij zeer zware misdaden, b. v.

tegen rijksgrooten, de misdadiger in de opene lucht in de zon wordt vastgebonden, zoo lang, tot dat hij van honger en dorst omkomt, daar men hem noch eten noch drinken geeft. Overigens moeten er zeer weinig doodstraffen voltrokken worden, en laten ze zich in ligte gevallen afkoopen, b. v. bij doodslag in drift en zonder voorbedachten rade.

De afkoop-sommen, als ook de hoogste geldboeten, die opgelegd worden, loopen tot 80 realen. Het sterke gebruik van opium oefent op het volk een' zeer nadeeligen, onzedelijken invloed uit, en zet voornamelijk tot diefstal aan.

De dorpen, waar de meeste amfioen gebruikt wordt, onderscheiden zich van andere door de groote menigte van slecht gepeupel, zooals b. v. *Belo*, dat in der tijd zoo berucht en gevreesd was, dat 's nachts niemand zich er in waagde, en de menschen over dag alleen gewapend en in troepen er voorbij trokken. De gezaghebber *Steijns* maakte door een streng opzigt aan deze wanorde gedeeltelijk een einde.

De aangelegenheden van de Gouvernements-onderdanen onder elkander worden voor den gezaghebber verhandeld en afgedaan. Hoe dringend het te wenschen is, dat hier voor eene betere regtsbedeeling gezorgd en een kleine landraad opgerigt worde, zal ik niet behoeven aan te toonen.

§ 5. Over de taal en litteratuur van het land.

Eene bijzonder-merkwaardige omstandigheid in de beschavings-geschiedenis van *Bima* is eene verloren geraakte taal en een verloren geraakt schrift, *Engahie mantoj* genaamd. Toen ik vroeg of er niemand was, die nog enige woorden uit deze oude taal wist, antwoordde men mij »neen." Vroeger waren er echter nog menschen geweest, die enige woorden daaruit in het geheugen hadden gehad. Boekea of geschriften in deze taal bestaan er ook niet meer. Ten minste wilde geen van de inboorlingen daarvan iets weten.

Ik voeg hiernevens eene aftekening, zoo als ik die heb gekregen van den *Boemie parisie Koe*, schrijver van den *Radja Bitjara* te *Bima*. Ook *Raffles* geeft eene copij in den Atlas bij zijne »History of Java."

Hij, die zich de moeite geven wil mijn alfabet met dat van *Raffles* te vergelijken, zal vinden, dat de letters meest alle verschillen, maar dat evenwel bij de meeste de grondvorm terug te vinden is. Alleen de volgende zijn in *Raffles* geheel anders: *pha*, *ra*, *tha*, *ba*, *da*, *dha*, *ka*, *rha*, *za* en de laatste *da*. De *za* van *Raffles* is naar de Boeginesche verklarende letters van mijn alfabet een *dja*, en moet misschien eene *dsa* voorstellen. De laatste *da* heeft *Raffles* waarschijnlijk naauwkeuriger dan ik, daar mijn letter daarvoor geheel overeenkomstig aan de eerste *dha* is. Het zal dus wel het teeken onder No. XXVIIIb, in plaats van het teeken No. XXVIIIa, moeten zijn. Daarentegen heeft *Raffles* voor de *dja* en *dsa* dezelfde teekens, hetwelk nog minder juist kan zijn. Hij heeft het teeken No. XI tweemaal; ik heb daarvoor nog het teeken No. XXVI, waarschijnlijk juister.

Het geheele alfabet bevat dus de volgende klankbeteekenissen: *a*, *ha*, *wa*, *ja*, *ra*, *rha*, *la*, *sa*, *ma*, *na*, *nja*, *nja*, *ga*, *gha*, *ka*, *kha*, *ba*, *bha*, *nba*, *pa*, *pha*, *fa*, *da*, *dha*, *nda*, *ndha*, *dsa*, *dja*, *ta*, *tha*, *tja*, *tscha*.

Het teeken No. I vóór een letter betekent den klank *e* duidelijk en scherp. Het tee-

ken No. II achter een letter stelt den klank *o* en *ò* voor. Het teeken No. III boven een letter duidt den klank *i* aan. Het teeken No. IV of No. III onder een letter beteekent den klank *oe*.

Deze vier teekens komen ook in het Makassaarsche schrift voor. Daarentegen ontbreekt in het oude Bimanesche schrift het teeken, dat boven de letters gesteld wordt en den klank *eng* aangeeft.

Iets, waarin het Bimanesche en Makassaarsche schrift nog verder overeenkomen, is de aanduiding van den nasaal-klank voor *nga*, *nja*, *nba*, *nda* en *ndha*.

Het Makassaarsch heeft het bij *nga*, *ngka*, *nra*, *nja* en *ntja*.

Wat er nu eens van deze taal en van dit schrift geweest is, en hoe zij verloren zijn geraakt tot zelfs het alfabet toe, blijft een raadsel.

De geschiedenis meldt er niets van. Aan eene mystificatie valt hier om verschillende redenen niet te denken.

Welke taal en welk schrift was dit nu? Waarschijnlijk de verloren gegane Polynésische taal en haar schrift, of eene van hare dochters?

Dit zijn echter vragen, welker beantwoording meer tijd en studie vereischt, dan ik er aan besteden kan, en die hier naauwelijks op hare plaats zijn zou. De tegenwoordige taal van *Bima* onderscheidt zich reeds merkelijk van de Maleische, en schijnt veel meer eener Oostelijk ontstane moedertaal nabij te komen. In allen gevalle heeft zij met het Maleisch veel minder overeenkomst dan de talen van *Soembawa* en *Sasakh*.

Uit een phonetisch oogpunt beschouwd, is het zeer opmerkelijk, dat de Bimanesche taal, behalve de klanken *b* en *k*, ook den klank *f* kent, b.v. *afi* in plaats van *api*. Nog merkwaardiger echter is haar rijkdom in vokaal-verbindingen, zonder tusschenvoeging van medeklinkers, en hierin voornamelijk ligt de verwantschap met de talen in het Oosten, tot aan de zuidzee-eilanden toe.

Om hiervan een denbeeld te geven, voer ik alleen aan, dat de taal van *Bima* de drie verschillende klanken van de *e* en den tusschenklank van *a* en *o*, dat is de *ò* en *oh* heeft, en dat men de volgende klank-verbindingen aantreft:

<i>ao</i>	in	het woord	<i>kao</i>	(krabben).
<i>aò</i>	»	»	<i>na-ò</i>	(trouw).
<i>a au</i>	»	»	<i>wa-au</i>	(waarom?).
<i>a oe</i>	»	»	<i>da-oe</i>	(indigo).
<i>ee</i>	»	»	<i>nè-è</i>	(willen).
<i>ei</i>	»	»	<i>è ì</i>	(slaperig zijn).
<i>e oe</i>	»	»	<i>e-oe</i>	(baden).
<i>i o</i>	»	»	<i>tio</i> .	
<i>ia</i>	»	»	<i>ia</i>	(schelden).
<i>ii</i>	»	»	<i>tri ì</i>	(urine).
<i>i oe</i>	»	»	<i>iha ioe</i>	(flaauw vallen).
<i>o a</i>	»	»	<i>melaoa</i>	(verstandig).

<i>oi</i>	in het woord	<i>oi niwa</i> (dierbaar).
<i>òò</i>	»	<i>òò</i> (bamboes).
<i>ò-oe</i>	»	<i>do-oe</i> (mensch).
<i>oe-a</i>	»	<i>phaboe-a</i> (moeten).
<i>oe-oe</i>	»	<i>roe-oe</i> (voordecl).

Dit zijn ze lang niet allen, ja er zijn bijna geen denkbare verbindingen tusschen twee klinkers, die niet werkelijk voorkomen. Zelfs drielettergrepige verbindingen komen voor, als: *ka-oe-a* voor *ader*.

De taal neigt niet alleen om den eind-klinker, maar zelfs om den middel-klinker weg te laten. B. v. *ta-ä* voor het Makassaarsch *tal-la* (lonthar). Zoo kon *ka-oe-a* ligt tot het Maleische *oer a t* teruggebracht worden, eveneens als men ook *oe-a* van de Sandwich's-Eilanden tot *oe dj a n* (regen), welke beteekenis die beide woorden hebben, teruggebracht heeft. Op deze wijze kon *ai* (dag) ook tot *ha r i* teruggebracht worden.

De voorbeelden zou ik honderdvoudig kunnen herhalen.

Verder geef ik hieronder een woordenboek van de taal van *Bima*, waarin ik op eene nadere vergelijking van de talen der eilanden zal aanhouden, om den graad der verwantschap met andere iets beter te bepalen.

Er bestaat geen schrift van de tegenwoordige taal van *Bima*; zij wordt ook in het geheel niet geschreven.

Alles, wat de mensen schrijven, geschiedt óf in de Makassaarsche taal en met haar schrift, óf in het Maleisch of Arabisch karakter. Het Bimanesche volk bezit dus ook geen eigen-dommelijke litteratuur. De weinige historische verhalen, b. v. de geschiedenis van *Indra-Djamroet*, zijn in het Maleisch. De enige sporen van oorspronkelijke dichtkunst vindt men in de *Pantons*, die in de landstaal gezongen worden, en van welke ik een voorbeeld aanhaal, om een denkbeeld van den klank der taal te geven.

Nahoekoe maroe sandini nifi
 Nahoekoe bola wali woe-a samada.
 Pahoe di gomie
 Da loa koe nefá.

Tegenwoordig wordt er altijd met inkt op papier geschreven.

Vroeger schreef men met scherpe kleine messen op lonthar-bladeren.

III. H O O F D S T U K.

DERDE GEDEELTE.

GESCHIEDENIS VAN HET LAND.

Van de overoude geschiedenis van het land is ons zoo goed als niets bekend. Vanwaar de oorspronkelijke inwoners gekomen zijn, — vanwaar hunne beschaving is, — wanneer en van waar hun vroeger schrift is en hoe het verloren is gegaan, melden geene mondelinge en nog minder schriftelijke documenten, die overgebleven zouden zijn om ons hieromtrent eenigzins in te lichten.

Echter heeft de *Radja bitjara* eene geschiedenis van het land voor mij laten schrijven, die op het eerste gezigt nog al omvattend schijnt. Het is mij onmogelijk geweest, welke moeite ik mij ook gegeven heb, er eene vertaling van te krijgen. Het afschrift in Italiaansche karakters is zoo verward en slecht, dat het mij niet veel of niets geholpen heeft om het te verstaan, zoodat ik dit stuk voor het oogenblik ongebruikt moet laten liggen. Misschien dat ik later in de gelegenheid kom, om het te leeren verstaan en op den inhoud terug te komen, hetwelk echter voor de praktische waarde van mijn verslag misschien niet bijzonder belangrijk is.

De geschiedenis van *Bima* loopt namelijk niet tot op den werkelijken historischen tijd, maar beweegt zich alleen in eenen fabelachtigen tijd, en vermengt overleveringen, uit de meest verschillende tijdperken en uit geheel verschillende bronnen geput, op eene wonderlijke wijze door elkaâr. De naam van *Adam* en dergelijke verraden duidelijk overleveringen van Mahomedaanschen oorsprong, terwijl die van *Ardjoena*, *Bima*, *Indra*, *Batara* enz. Hindoescchen of onmiddellijken Javaanschen oorsprong verraden.

Onder het volk bestaat er eene legende, dat de koningen afstammen van eene groote slang, die door eenen *dewa* bevrucht geworden is, en op *Nissa Salonda* eijeren leide, uit welke de koningen van *Bima* voortkwamen.

Wanneer men met deze legende vergelijkt die, welke mij te *Dompo* schriftelijk medegedeeld werd: » dat namelijk afstammelingen van de Goden op *Java* (met name van *Modjo Pahit*) koningen geworden waren, — dat eenige van hen *Java* verlaten en te *Nissa Satonda* geland, en zich eindelijk te *Dompo* nedergezet hadden en beheerschers van het land geworden waren,” — dan vinden wij hierin een’ wenk, hoe zich de zaak eigenlijk toegedragen kan hebben.

Waarschijnlijk waren de oorspronkelijke bewoners, even als nu nog de *orang Dongo*, Fetish-dienaraars. Er kwamen Javaansche vlugtelingen of uitgeweken, vóór dat het Mahomedaansch geloof op *Java* ingevoerd was, in de west-moesson te *Nissa Satonda*, dat juist een natuurlijk landingspunt op eene vaart van *Java* naar het Oosten is. Dit kleine eiland kon niet lang een groot aantal mensen voeden, te meer omdat het gedurende het droge saizoen geen water heeft. Zij begaven zich dus naar het tegenoverliggende vaste land, en zettezen zich in het schoonste en vruchtbaarste gedeelte, d. i. in *Dompo*, neder. De man, die van *Java* kwam, moet *Sang Bima*, of *Maha Radja*, of *Dewa* geheeten geweest zijn. Zijn oudste zoon, *Indra Komala*, regeerde te *Dompo*; de jongste, *Indra Djamroet*, trok naar het land van *Bima*, van hetwelk hij beheerscher werd. Van hem geven de tegenwoordige koningen van *Bima* voor af te stammen. — Op deze wijze laten zich, dunkt mij, het gemakkelijkst de weinige Hindoesche overblijfselen in de overleveringen van *Bima* verklaren.

Dat de inwoners van *Bima* vroeger aanhangers van de leer van *Brama* of *Boeddha* geweest zijn, is nergens blijkbaar; ook betwijfel ik het geheel. Niet alleen omdat noch schriftelijke noch bouwkundige overblijfselen daarvan spreken, maar ook, omdat het Mahomedanismus nog niet zoo lang geleden ingevoerd is, dat alle kennis van de onmiddellijk-voorafgegane godsdienstige toestanden verloren geraakt zou kunnen zijn.

Uit de voorlijden van het Mahomedaansch geloof worden slechts vijf koningen genoemd:

Ngampo Dongo,
Mawaä Ndapa,
Mantau Assi-awo,
» *Sama ara,*
» *Sarisi.*

Het Mahomedanismus moet, zoo als ik vroeger reeds heb aangegeven, tusschen 1450 en 1540 ingevoerd zijn. De eerste Sultan, die dit geloof omhelsde, wordt *Abdoel Galier* genaamd. Na hem komen:

Abdiel Hajer Sarajidien Noeroedin, en

Djomal Oedien. Hij was in oorlog met het rijk van *Tamhora*, en ging naar *Batavia* om hulp van de Compagnie te vragen.

Hassan Oedien en de volgenden zullen wij in de chronologische tafels in het 7de hoofdstuk vinden. Dezen zullen in het algemeen den gang der gebeurtenissen in het rijk van *Bima*, sedert de vestiging van de Compagnie in het land, genoegzaam leeren kennen, zoodat het voor mijn doel toereikend is om hier enige hoofdvoорvalen te vermelden.

In het jaar 1619 veroverde *Allah Oedien*, koning van *Goa*, de oostelijke rijken van *Bima*, t. w. de landschappen *Dongo* en *Bolo*.

De heerschappij van *Makasser* duurde echter niet lang.

In den oorlog van *Goa* met de Compagnie werd *Bima* ook gewikkeld, zoodat reeds in 1654 de kommandant, *Roos*, *Bima* in het voorbijgaan bezette. In 1660 werd er in *Bima* een Hollander vermoord, en van de Makassaren een schip genomen. Er werd zekere *Truijtman* naar *Bima* gezonden, die met den koning een mondeling verdrag sloot.

In 1663 en 1666 nam *Bima* deel aan den oorlog van *Boeton* tegen de Compagnie, en werd, na den val van *Makasser*, in het verdrag van den 4den Januarij 1667, onder de landen opgenomen, over welke de souvereiniteit aan de Compagnie overging. *Speelman* verbande vier vorsten uit de oostelijke rijken van *Soembawa* naar de *Molukken*.

De Compagnie beschouwde, luidens § 14, 15 en 28, de rijken van *Soembawa* als begrepen in het verdrag van *Bongaija*, en vorderde van de vorsten, dat zij speciale verdragen met haar zouden sluiten. De riksbestuurder te *Bima*, *Toreli Nyampo*, weigerde zulks hardnekkig.

In het jaar 1668 werd kort bij *Makasser* het schip *Doradus* door gevlugte Bimanesche priusen overvallen en genomen. *Speelman* dreigde met straffen, en beloofde aan den anderen kant vergeving, wanneer men de verdragen wilde sluiten.

In 1669 gingen *Dompo* en *Bima* hiertoe over, en werd het oorspronkelijk verdrag in het fort *Rotterdam*, door *Speelman*, van den kant der Compagnie, en door 5 Rijksgrooten, in naam van de koningen van *Bima* en *Dompo*, gesloten. Dezen verklaarden zich als bondgenooten der Compagnie, en gene als beschermerster. Zij verklaarden zich tot vijanden van *Soembawa*, wanneer dit rijk niet tot het verbond toetrad. De Compagnie kon in hunne landen vestingwerken aanleggen en factorijen oprichten, welke zij moesten bouwen en onderhouden. De vorsten mogten van de schepen en vaartuigen van de onderdanen der Compagnie geene tollen heffen, — moesten het geld van de Compagnie als rijksmunt beschouwen, — geene schepen zonder passen van de Compagnie toelaten, en dergelijke. Er moesten zich Rijksgrooten als gijzelaars naar *Batavia* begeven, als ook de koningen, om de Compagnie te huldigen, — den eed van trouw te zweren — en het verdrag te vernieuwen.

De heerschappij van *Goa* over *Bima* was nu voor altijd ten einde. Alleen op *Mangareij* hield zij zich nog lang staande.

Zoo overvielen in 1693 Makassaarsche vlugtelingen dit land nog. In 1701 werden zij weder verdreven. In 1727 huwde een zoon des konings met eene prinses van *Goa* en kreeg *Mangareij* als huwelijksgift. In 1732 weigerde echter de koning *Moesa Lari Alisa* deze gift te erkennen, omdat er geen schriftelijk bewijs bestond. In 1759 veroverde *Goa* andermaal *Mangareij*. *Bima* verzocht de Compagnie om hulp, en verdreef de Makassaren in het jaar 1762. Het land bleef nu onder *Bima*. In 1819 echter stonden de inwoners op tegen de van *Bima* gezonden Hoofden, die het volk plaagden en uitzogen.

In het jaar 1822 vernieuwde *Goa* zijne aanspraken op het land, maar werd voor altijd afgewezen.

Zie verder voor meer bijzonderheden de overzichts-tabellen in het 7de hoofdstuk.

IV. H O O F D S T U K.

Het Rijk van Dompo.

Daar ik over dit rijk weinig te zeggen heb, en het meeste reeds vermeld is of later nog eens ter sprake komt, vereenig ik alles in één paragraaf.

Grenzen. Zie IIe hoofdstuk, 1ste gedeelte, § 3.

In het Z. de zuidzee. In het N. de zee van *Celebes*. In het W. de landengte van *Mata* en de baai van *Soembawa*. In het N. W. de landengte en het land van *Sangar*. In het O. *Bima* (zie ook IIIe hoofdstuk 1ste gedeelte § 1).

Ik heb reeds vroeger aangehaald, dat *Dompo* ook aanspraak maakt op de heerschappij over de verwoeste landen *Tambora* en *Papekat*.

Grootte. (Zie IIe hoofdstuk, 1ste gedeelte, § 3) met de eilanden 47,8 vierk. geographische mijlen of 1154 vierk. Javasche palen, hewelk aan de grootte der adsistent-residentie *Patjitan* het naast bijkomt. Met inbegrip van *Tambora* en *Papekat* zou de grootte 70 vierk. geogr. mijlen of 1691 vierk. Javasche palen bedragen, en 4 vierk. geogr. mijlen meer zijn dan de adsistent-residentie *Buitenzorg*.

Zie over de zee, baaien, rivieren, gebergten, enz., het IIIe hoofdstuk, in hetwelk alles in zamenhang met het geheel afgelijnd is.

Vroeger telde men in het rijk van *Dompo* over de 80 (ik geloof 81) dorpen en gehuchten, — tegenwoordig zijn er slechts de volgende:

<i>Dompo</i> ,	<i>Daha</i> ,	<i>Saneo of Sneho</i> ,
<i>Rango</i> ,	<i>Bango</i> ,	<i>Kilo</i> ,
<i>Roemoe</i> ,	<i>Gempo</i> ,	<i>Katoea</i> ,
<i>Hoe-oe</i> ,	<i>Kowanko</i> ,	
<i>Rodi</i> ,	<i>Matoea</i> .	

Dompo is de hoofdplaats, en ligt in de vlakte aan eene schoone rivier, die somtijds in den regentijd een vernielende bergstroom wordt.

Dompo ligt slechts 50 — 60 voeten boven de oppervlakte der zee. Het telde in 1837 nog 237 huizen en dus c.c. 1900 inwoners.

Alle andere kampongs zijn zeer klein; *Rango* is een van de grootste. *Gempo*, *Bango*

en *Kowanko* hebben elk maar p. m. 20 huizen. *Kilo*, ten N. aan de zee, was eens een schoone plaats. Tegenwoordig is het om de herhaalde aanvallen van de zeeroovers bijna geheel verlaten. Zoo zijn ook te *Kamboe*, waar eens het *sappan*-hout geladen en ingescheept werd, in het geheel geen huizen meer. Van *Dompo* loopen wegen:

- naar *Bima*, $\frac{2}{3}$ dag reize.
- » *Padjo*, $\frac{2}{3}$ »
- » *Prado*, 1 groote dagreis.
- » *Kilo*, 1 dagreis.
- » *Kamboe*, 1 »
- » *Sangar*, 1 »
- » *Gempo*, $\frac{1}{2}$ »
- » *Bango*, $\frac{1}{2}$ »
- » *Kowanko*, 1 groote dagreis
- » *Mata*, langs de baai van *Tjempie*, 2 dagreizen.
- » *Rango*, $\frac{1}{2}$ dagreis.

Het volk en de bevolking.

De bevolking beliep, volgens den heer STEIJNS in 1837, 2925 zielen, en kon dus tegenwoordig 3200 bedragen.

Om kort te zijn, zeg ik, dat het volk van *Dompo* in spraak, zeden, gebruiken en godsdienst, in alle opzichten overeenkomt met het Bimanesche volk.

Alleen wordt het volk van *Dompo* voor moediger, maar ook voor trager, dommer en minder vreedzaam gehouden dan de Bimanezen. (Zie ook *Tobias* in 1808, die de bevolking op 8000 zielen schat). *Orang Dongo's* worden in het land niet gevonden. Even zoo houden zich ook geen Europeanen, noch Chinezen, noch Arabieren in het land op.

Akkerbouw en Veeteelt. Uitvoer.

Over het algemeen is het land van *Dompo* vruchtbaarder en meer voor akkerbouw geschikt dan *Bima*, hetwelk *Tobias* in 1808 ook reeds opmerkte. De dalen zijn breder, — de hellingen der bergen zachter, en niet zoo zeer met steenen bezaaid als te *Bima*. In wèèrwil hiervan ziet het er slecht met den landbouw uit, die niet met zooveel zorg als in *Bima* beoefend wordt. Onder anderen plant men na den rijstooft niets meer op de sawahs, maar wacht tot het volgende jaar; daarenboven brengt *Dompo* weinig of geen *Kasoemba*, *Katjang iedjoe* of uijen voort. Alleen kan er wat rijst uitgevoerd worden. *Sappan*-hout wordt er weinig of in het geheel niet meer gehouwen, omdat de bevolking te klein is. Daardoor moet het *sappan*-hout in de bosschen zeer vermeerderen, ouder en beter worden, en naderhand weder een' tijd lang eene goede opbrengst verschaffen.

In den omtrek van *Rango* moeten er *djattie*-bosschen zijn. Koffij wordt er naauwelijks genoegzaam voor binnenlandsch gebruik gteeld, — onder anderen in de kampong *Dompo* zelve.

Suiker wordt er in het geheel niet gemaakt, zelfs niet van het sap der vele *lonthar*-boommen. In vroegere tijden werd er in *Kilo* veel en voornamelijk katoen verbouwd, — tegenwoordig in het geheel niet meer.

Dompo is rijk aan paarden, waarover reeds gesproken is, en aan buffels, die beiden nog goedkooper zijn dan in *Bima*. Een paard kost $f30 - f40$, een buffel $f4 - f5$. Ook levert *Dompo* nog veel was, ding-ding en buffelhuiden op.

Vroeger werden in de baai van *Tjempie* paarlen gevonden, echter niet veel, gelijk *Tobias* in 1808 de jaarlijksche opbrengst slechts op 50 rijksdaalders schat. Sedert de vloed de asch van den *Tambora* aangespoeld heeft, zijn de oude parelbanken bedekt, terwijl de jonge parel-schelpen nog geene of zeer kleine paarlen zonder waarde bevatten.

Alles, wat er van den handel van *Dompo* te zeggen valt, laat zich in weinige woorden vermelden. Er bestaat haast uitsluitend ruilhandel, zoowel binnen 'slands als naar buiten. Geld is er in *Dompo* bijna niet, — zelfs worden de dagelijksche behoeften op de markten eenvoudig door ruil verkregen. Toen ik een Spaanschemat wilde laten wisselen, waren er in de geheele hoofdstreek *Dongo* geen *petjes* genoeg te vinden, en moest ik mij vergenoegen met $f2$ te laten wisselen.

Alle producten van uitvoer worden overland of over de baaijen naar *Bima* en *Soembawa* gebracht. Directe scheepvaart voor uit- en invoer heeft *Dompo* niet meer. De inwoners bezitten dus ook noch schepen, noch groote prauwen. Overigens zijn de munten, maten, gewichten en berekeningen, de toestand der wegen in de binnenlanden, enz. enz., geheel dezelfde als op *Bima*. Over de hoeveelheden van hetgeen in- en uitgevoerd wordt, bestaan nergens opgaven.

Uitvoer-artikelen zijn: paarden, buffels, geiten, ding-ding, huiden, was, rijst en padie. Het was komt ter markt in ballen, van welke er 5 — 6 in een kattie gaan. Een bal kost c. c. een dubbeltje. Een pikol gezuiverde was kost in de binnenlanden $f60 - f65$.

Over den *invoer* heb ik bij *Bima* gesproken, en daarvan reeds de artikelen genoemd.

Er worden jaarlijks p. m. 3 tot 4 ballen opium verbruikt, van welke één thail op $f3$ — en de bal op $f120$ — te staan komt. De Sultan laat ze komen, en verkoopt ze in het klein aan zijne bloedverwanten en de Rijksgrooten. Hij zelf gebruikt weinig opium, gelijk ook in het algemeen de anderen weinig schuiven.

Er worden tegen padie en ding-ding jaarlijks 3 — 4 koijangs zout op *Bima* ingeruild.

Industrie bestaat er nog minder dan op *Bima*. Zij beperkt zich tot het maken van huizen, gereedschappen, grove kleederen, potten en eenige wapenen.

Zeden, gebruiken en levenswijze zijn dezelfde als op *Bima*. Het volk is zeer matig, — gebruikt haast geen amfioen, — in het geheel geen sterken drank, en ook geen broem of toeak, die zij niet weten te maken.

Gejaagd wordt er zeer veel, haast alle weken, daar het land rijker aan wild is dan *Bima*. — Ik vermeld hier nog, dat er op *Dompo* mensen van *Bima*, en omgekeerd veel mensen van *Dompo* op *Bima* wonen. Dit wordt veroorzaakt door een vast en oud gebruik, dat de man, wanneer hij trouwt, zijne vrouw volgt, en dus de vrouwen het land niet verlaten; dit moet uit den vroegeren staat der zamenleving of van elders afkomstig zijn. Deze gewoonte bestaat op het geheele eiland.

De *regeringsvorm*, het *bestuur* en de *regtspleging* zijn geheel dezelfde als op *Bima*. Ook de *Darie* bestonden eens in *Dompo*. Sedert echter het land zoo onvolkt is, heeft de strekking der rollen veel van haar gewigt verloren. — De bevolking levert aan den Sultan jaarlijks twee koijangs rijst, die op f 80, en cc. 4 pikols was, die op f 120 geschat worden. Zij bebouwt voor hem verder de rijst-velden van *Djero* en *Sorie Badja*, die bijna 6000 bossen padie opbrengen. Eindelijk trekt het volk, om de drie of zes dagen eenmaal, met den Sultan op de herten- en buffel-jagt, en brengt hem geschenken, wanneer Europeanen hem komen bezoeken. De overige geschenken zijn even als op *Bima* geregeld. Geregtelijke boeten brengen op *Bima* haast niets op.

De *Sabandar*, *Djanelie* en *Boemie* hebben geene inkomsten dan een aandeel in de geschenken, boeten en opbrengsten van de jagt. Zij leven van de opbrengsten van hunne eigene landen, — van hunne vele paarden, — en van hetgeen zij bij gelegenheid van hunne onderhoorigen kunnen afpersen. De hooge rang van *Torelie* is niet onder de hoofden van *Dompo* te vinden.

Van de *taal* valt niets te zeggen, dan dat zij dezelfde is als die van *Bima*. —

Uit dit kort overzigt kan men ligt nagaan, hoe armoedig en treurig het er in *Dompo* uitziet. Het heeft moeite om zich te herstellen van de groote ongelukken, die het te verduren heeft gehad, en vertrouwt daartoe het meest op de hulp van het Gouvernement. Het zou dus zeer wenschelijk zijn, om het verlangen naar wapens en amunitie te bevredigen, wanneer het land zich daartoe aanmeldt. Het Gouvernement zal daarbij geene schade lijden, en het geheel zal meer eene aalmoes zijn, die de Sultan en het volk zich met dankbaarheid zullen herinneren.

Over de *geschiedenis* van *Dompo* vallen hier nog maar weinig woorden bij te voegen. De oorspronkelijke geschiedenis is waarschijnlijk dezelfde als die van *Bima*.

Ik heb dus alleen naar het 3e gedeelte van het IIe hoofdstuk, dat is, naar de geschiedenis van *Bima*, te verwijzen, waar reeds verhaald is, hoe in vroegere tijden Javanen aankwamen, — beheerschers van het land werden, — en hoe hunne nakomelingen zich ook in *Bima* nederzette.

Van dien tijd af, van welken wij zekere opgaven over de geschiedenis van het land hebben, deelt het steeds met *Bima* in hetzelfde lot. Het Mahomedanismus werd op denzelfden tijd ingevoerd als in *Bima*, — het land eveneens door de Makassaren veroverd, — en in 1669 sloot *Dompo* te gelijk met *Bima* het grondverdrag met de Compagnie.

Van toen af aan was *Dompo* haar trouwste bondgenoot op het eiland, — had haast geene twisten met haar van dien aard als met *Bima*, — en bewees herhaalde malen gaarne en goede diensten, hetwelk uit de overzichts-tabellen in het VIIe hoofdstuk blijken zal.

V. H O O F D S T U K.

D E R IJKEN OM DEN BERG TAMBORA.

§ 1. Het rijk Sangar.

Wanneer ik in dit hoofdstuk drie verschillende rijken in eens behandel, geschiedt dit, omdat zij naauwelijks stof voor drie afzonderlijke hoofdstukken zouden opleveren en er eigenlijk nog maar één van de drie rijken bestaat, en verder, omdat zij gezamentelijk eene natuurlijke afdeeling van het land vormen en het lot van alle drie, bij de uitbarstingen van den berg *Tambora*, rondom welken zij gelegen zijn, hetzelfde is geweest. Ik maak een begin met het land *Sangar*, hetwelk zich nu weder tot eenen afzonderlijken staat begint te vormen. Evenwel bestaat dit zoogenaamde rijk tot heden nog slechts uit één dorp, *Koempassie* of *Korreh* genaamd, zoodat het ook hier niet te pas zou komen om verdere onderafdelingen over het land, zijne bewoners en hunne bezigheden te maken.

Sangar heeft de volgende grenzen: Ten N. de zee van *Celebes*, — in het O. en Z. het rijk van *Dompo*, — en in het ZW. en W. vroeger het rijk van *Tambora* en tegenwoordig ook *Dompo*. Het heeft eenen vlakken inhoud van 6,5 vierk. Geogr. mijlen, hetwelk overeenstemt met 157 Javasche palen. *Sangar* is dus het kleinste van al de rijken, die nog op het eiland bestaan. (Zie over de zee en baaien het IIe hoofdstuk, 1e gedeelte, § 1 en 2, en over de rivieren ter zelsder plaatse § 5).

Het gebergte van *Sangar* scheidde eens het land van den *Tambora*; het is het overblijfsel van een' vulkaan, wiens voet bijna het geheele land inneemt. Zijne hellingen loopen zacht af en zijn van boven met bosschen begroeid; — lager waren zij eens bebouwd, tegenwoordig echter niet meer, maar zijn bedekt met allang-allang. Het gebergte heeft tegenwoordig 4 toppen, welke alle c. c. 3000 voeten hoog zijn. De Z.O.-lijke heet *Bokor Nampa* of eenvoudig *Nampa*, en ligt nog in het land van *Dompo*. De top in het N.O. heet *Dempie*, en ligt het naast bij de hoofdplaats *Korreh*. De N.W. heet *Laboemboem*. Den naam van den top in het Z. W. ken ik niet. Hij verlengt zich in de ruggen *Kamirie* en *Roehoe* in het N. van *Gempo* aan de baai van *Soembawa*.

Aan den oostelijken voet nu van dit gebergte ligt het smalle, lange en diepe dal, waardoor zich de rivier van *Koempassie* of *Sangar*, noordwaarts naar de baai van *Sangar*, heen kronkelt, en waarin de 50 huizen verstrooid liggen, uit welke de hoofd- en eenige plaats van het land nu bestaat. Zij ligt tegenwoordig enige uren van zee, omdat de mensen het om de zeeroovers niet durven wagen zich aan het strand neder te zetten; slechts bij *Belamboe* staan nog enige huisjes, die echter alleen bewoond worden, wanneer er nog rijst op het veld staat.

Sangar had in het jaar 1808, c. c. 2000 inwoners, en dus in 1815 misschien 2200. Na de uitbarsting van den *Tambora* bleven er naauwelijks 200 over, en deze werden door de zeeroovers aangevallen, zoodat het overshot in 1818 naar *Bango* in het rijk *Domvo*, en naar *Gembe* in het rijk van *Bima*, vlugtte. Dikwijls moedigde men hen aan, om naar hun land terug te keeren. Eerst in 1830 waagden zij het, ondersteund door het Gouvernement met amunitie en geweren, die hun tegen billijke betaling geleverd werden. In 1837 waren er nog 303 zielen, en het getal kan nu tot 350 gestegen zijn. Zij leven van rijstbouw, veeteelt en jagt. De jonge *radja*, p. m. 12 jaren oud, woont nog te *Gembe*, maar zal in dit jaar wel naar *Sangar* trekken, waar zijne onderdanen verleden jaar een huis voor hem gebouwd hebben.

Zoo klein het land ook zij, ontbreekt het er echter niet aan *Hoofden*. Het heeft een' *radja*, een' riksbestierder en eene menigte mantries; zeker meer dan mensen van mindere klasse. Dit komt daarvan daan, dat deze hoofden het meest zijn overgebleven, en nu ook het liefst terugkeeren, daar zij in *Dompo* en *Bima* toch niet als *mantries* worden aangemerkt. Inkomsten heeft de koning niet. Het volk bouwt zijn huis, — plant zijne rijst, — gaat men hem op de jagt, — en geeft hem welligt somtijds kleine geschenken.

De *riks-ornamenten* bestaan uit een kris met een half-gouden handvat sel, — een *kattan* of sirihdoos, en eenen koperen ketel.

Het landje is nu zeer verarmd. Ter naauwernood is het, dat de mensen zich de noodige levensbehoeften kunnen verschaffen. Het Gouvernement zou eene groote weldaad bewijzen, wanneer het aan het volk een stuk geschut van 1 — 3 pond wilde schenken, — hetzij van ijzer of van zoogenaamd metaal. Deze mensen zouden daardoor oneindig gelukkig zijn, daar zij meenen wel tegen de zeeroovers opgewassen te zijn, wanneer zij een stuk geschut hebben. Desoods zouden zij ook wel het geschut en de amunitie van tijd tot tijd in producten van het land zoeken te betalen, en rijst b. v. is voor de bezetting van *Bima* toch altijd noodig, als ook buffels, hout en dergelijke.

Zoo ver ik het volk van *Sangar* heb leeren kennen, schijnt het goedhartig, gastvrij en vreedzaam te zijn. Het wordt voor vlijtiger en moediger gehouden dan de bevolking van *Bima*.

Zonderling genoeg heeft dit kleine volk zijne eigene *taal*, die met de taal van *Bima* zeer na verwant is, nader dan met elke andere. Met die van *Soembawa* heeft zij veel minder overeenkomst. Het is niet waarschijnlijk, dat de mensen van *Sangar* afstammelingen zijn van de bewoners van *Soembawa*, zoo als de heer *Tobias* meent.

De *f* kent men niet; daarentegen bijna even zooveel vokaal-verbindingen als in de Bimanesche taal. Ik verwijst verder naar het hieronder bijgevoegde woordenboek. Met betrekking tot de zeden en gebruiken en het in het land gebruikelijke schrift, en andere aangelegenheden meer,

verwijs ik eenvoudig maar het ter zake gezegde bij de beschrijving van de rijken *Bima* en *Dompo*. Van handel kan men ter naauwernood spreken bij de beschrijving van een land, dat slechts uit één dorp bestaat, door weinige arme mensen bewoond, die moeite hebben om hun levensonderhoud te vinden.

§ 2. *Het vroegere rijk Tambora.*

Het land *Tambora* ligt op een schiereiland, en wordt aan drie kanten door de zee bespoeld. In het O. grensde het aan *Sangar* en *Dompo*. Zijn vlakke inhoud bedroeg 19 vierk. geogr. mijlen of 459 vierk. Javasche palen. Het geheele land wordt ingenomen door den berg *Tambora*, op andere kaarten *G. Aroen* of *Arow* genaamd.

Deze naam is tegenwoordig niet meer bekend, en werd misschien vroeger door de inwoners van *Tambora* gebruikt.

Reeds vroeger, d. i. vóór de uitbarsting van 1815, was de berg zeer arm aan water en vormde geen enkele rivier. De mensen haalden het water aan het strand, waar zij tot dat einde diepe gaten groeven, waarin zich het zoete water verzamelde. De berg was met bosschen bedekt. Men plantte een weinig koffij bij *Kadingding*, en rijst bij *Ratoepa* en *Lingana*. Er werd, zeggen de oudere berigten, daar de velden door den sterken dauw genoegzaam bevochtigd werden, in Augustus geplant en in December geoogst.

De voornaamste rijkdom bestond in paarden, — in het vele was in het gebergte, — en in fraai hout. *Tambora* leverde aan de Compagnie de helft van het was, dat zij van het eiland trok. De helft van de paarden, die in 1806, 1807, enz. over *Bima* uitgevoerd werden, kwam van *Tambora*. Zij gingen door voor de schoonste van het eiland.

De bevolking moet in 1808, volgens den heer *Tobias*, 4000 zielen bedragen hebben, en in 1815, naar denzelvenden heer *Tobias*, 8000, — welke laatste opgave waarschijnlijk te hoog is. De bevolking wordt als arm, vlijtig, goedhartig, trouw, moedig en eerlijk afgeschilderd. Aan de verschrikkelijke catastrofie van 1815 ontkwamen slechts 30 mensen, die in de kampong *Tampo*, ten noorden van den berg *Roehoe*, bij elkander woonden. Maar ook deze kwamen, in 1816 bij eene overstrooming, op drie na om, die sedert ook zeker gestorven zijn, zoodat er van het geheele volk op den huidigen dag geen ziel meer overig is.

De taal van het volk van *Tambora* was zeer merkwaardig. *Raffles* geeft eene kleine woordenlijst in zijne *History of Java*, welke ik hieronder over zal nemen. Daaruit blijkt, dat de taal met de overige van het eiland weinig of niets gemeen heeft. Het is dus mogelijk, dat de eerste mensen van *Tambora* uitgeweken van *Flores* zijn geweest, zoo als de legende ook vermeldt. Dit zou tot eene nadere kennis van de dialecten op *Flores* medewerken kunnen.

Vergelijkt men in *Raffles* (nieuwe uitgave, IIe aanhangsel) de woordenlijst van *Tambora* met die van *Eude*, dan ziet men dat geen enkel woord in de twee talen hetzelfde is of slechts enige overeenkomst heeft. Dus met *Eude* of *Midden- en Zuid-Flores* schijnt *Tambora* in allen gevalle niet in betrekking geweest te zijn als moederland en kolonie. Ook met de woordenlijst van *Flores* bij *Roorda van Eijssinga*, »land- en volkenkunde,« heeft die van *Tambora* wederom niets gemeen.

§ 5. *Papekat.*

Dit landje besloeg eene oppervlakte van 22 vierk. geogr. mijlen, of 53 Javasche palen. In het W. en Z. grensde het aan de baai van *Soembawa*. In het N. en O. werd het door het rijk *Tambora* omgeven.

De bevolking moet in 1815 p. m. 2000 zielen bedragen hebben. Een berigt van 1801 spreekt van 200 familiën, dus omstreeks 1000 zielen. De menschen waren er arm, — plantten een weinig rijst en zeer veel pinangboomen, — en zamelden was in. Het land werd dikwijls door de zeeroovers bezocht. De inwoners moeten uitgewekene Bimanezen geweest zijn, en hebben daarom waarschijnlijk Bimaneesch gesproken. Niemand kon zich in 1815 van den ondergang reden, zoodat het geheele volk te gronde is gegaan. en er geen spoor van overgebleven is.

§ 4. *De berg Tambora en zijne uitbarsting in het jaar 1815.*

De berg *Tambora* was vóór 1815 een kegelberg, en wel de hoogste van den geheelen Archipel, zooals ik dadelijk aantoonen zal. Hij was altijd zeer arm aan water, — verschafte dus geen' toevloed aan beken of rivieren, — en was daarom ook weinig bebouwd. Hooger op, bedekten bosschen zijne hellingen. Hij verdeelde zich, even als zooveel bergen op *Java*, in twee toppen, een' O.-lijken en een' W.-lijken top, die op eenen zeer grooten afstand zichtbaar waren. Zoo zeiden mij oude burgers van *Bima*, dat men ze, van *Batavia* komende, even zoo spoedig zag, als de piek van *Lombok*, ofschoon zij veel verder liggen dan deze. Niemand wist, dat de *Tambora* een vulkaan was, dewijl hij sints onheugelijke tijden geen teken van inwendige werking gegeven had, noch asch, noch lava had uitgeworpen, en ook niet door geraas had verraden, dat er een haard van onderaardsch vuur was.

De basis van den berg heeft eene lengte van het O. naar het W. van 22 geogr. minuten.

Daar tegenwoordig de hoogte van den berg nog 8786 voeten rijnl. bedraagt, moet de vroegere top *ten minste* 13,748 Rijnl. voeten hoog geweest zijn, en kan hij zeer ligt 14,000 voeten en meer bedragen hebben (hetwelk door mathematische berekeningen ligt te vinden is), terwijl de *Rindjanie* op *Lombok* tegenwoordig nog eene hoogte van 11,906 voet heeft.

Bij het berekenen van de vroegere hoogte van den *Tambora* moet men vooral niet uit het oog verliezen, dat hij twee toppen had; anders zou men voor eenen enkelen top de buitengewone hoogte van meer dan 16,000 voeten verkrijgen. Mijne schatting komt overeen met die van de burgers van *Bima* en van de oudste ingezetenen, die zeggen dat de berg meer dan een derde gedeelte van zijne hoogte heeft verloren.

Eenigen tijd vóór de uitbarsting, — de inwoners zeggen reeds drie jaren van te voren, — begon zich boven den top eene digte wolk te vertoonen, die ten laatste zelfs door den hevigsten wind niet werd verdreven, — steeds digter en digter en donkerder werd, en steeds meer en meer zakte. Somtijds hoorde men het in den berg donderen, — eerst slechts zelden en zacht, — later altoos menigvuldiger en sterker, — en eindelijk altijddurend en onheilspellend.

De verschrikte bewoners zonden naar den Resident van *Bima*, om te vragen wat deze tekenen toch beduidden. Zij smeekten om raad, en dat hij toch iemand zou zenden, die zelf de zaak mede kon aanhooren, zien en onderzoeken. De Resident, toenmaals *Pielat* (?), zond een' burger, met name *Israël*, wiens broeder nog op *Bima* leeft. De man kwam op

Tambora in den nacht vóór het verschrikkelijk voorval, en werd den volgenden dag mede onder de uitwerpelen van den berg begraven.

De uitbarsting had onder de inboorlingen ten gevolge een vermoeden van een strafgericht van den hemel, over het rijk *Tambora* gebracht om de roekeloosheid van den koning. Dit verhaal, zoo als ik het ook uit den mond der inboorlingen gehoord heb, is woordelijk medege-deeld in het werk van den heer *Roorda van Eijsinga*, »Indië,” IIe boek, pag 40—42, waarnaar ik korthedshalve verwijst. Ik heb nog alleen maar hierbij te voegen, dat de koning dien *Seid* niet kon dooden, daar hij na elken moordaanslag weder levend werd. Het volk zegt en gelooft, dat deze *Seid* zich nog tegenwoordig aan den *G. Apie* ophoudt, waar hij een kluizenaars-leven leidt.

Betrekkelijk berigten over de uitbarsting verwijst ik hier naar de volgende bronnen, die ik niet woordelijk overschrijf, om het verslag niet al te lijvig te maken. »Narrative of the effects of the eruption from the *Tambora*-mountain in the Island of *Soembawa*, on the 11 en 12 April 1815.” »Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap, deel VIII, 2de editie. *Batavia*, 1826, bladz. 343.” Dit artikel is overgenomen en in het Hollandsch vertaald door *J. Olivier*, »Land- en zeetogten in Nederlandsch Indie,” 2de deel. *Amsterdam*, p. 242 — 264. Verder het reeds vermelde werk van *Roorda van Eijsinga*, »Indië, ter bevordering der kennis van Neerland's Oostersche bezittingen,” *Breda*, 1842, boek II, bladz. 36 — 48.

Reeds op den 1sten April 1815 hoorde men op *Banjoewangie* de slagen uit het binnenste van den berg *Tambora*. Den 5den schijnt echter eerst de eigenlijke uitbarsting begonnen te zijn. Vermoedelijk opende zich de top, en bedekte de massa, die zich door de opening onlastte, plotseling de omstreken van den berg, daar anders de inwoners van *Papekat* en *Tambora*, ten minste voor een gedeelte, tijd zouden gehad hebben om te vlugten. Van hen allen zijn slechts vier mensen ontkomen, behalve degenen, die zich buiten 's lands bevonden, — zes-en-twintig in getal. Er volgde nu een aschregen, die verscheidene dagen duurde, en op *Balie*, *Banjoewangie* en verder noordwaarts in het midden van *Java* werd waargenomen. De hevigste uitbarsting had echter plaats op den 10den April des avonds om 7 uren. Lava-stroomen, of ten minste groote massa's van gloeiende steenen, stortten van alle zijden van den berg af. Van *Sangar* zag men drie vuurkolommen hoog opwaarts stijgen. Een uur later was door de asch en de steenen alles in de digtste duisternis gehuld. Tegen 10 uren 's avonds brak er met stormachtig geweld een wervelwind los, die de boomen ontwortelde, de huizen omwierp, en de overblijfselen met zich voerde. De zee steeg plotseling 12 voeten hooger, dan bij den hoogsten vloed, en storste, alles vernielende, op de lagere gedeelten des lands in. De wervelwind is, naar mijn inzien, door de instorting van den top ontstaan, die volgen moest, zoodra binnen in den berg alles gesmolten of in asch en puimsteen veranderd was. De wind ging na een uur liggen, — het onderaardsch geraas daarentegen, de asch- en steenregen namen meer en meer toe, en de duisternis duurde onafgebroken driemaal 24 uren, namelijk van den avond van den 10den tot dien van den 12den April. Toen werd het weder licht, en nam de aschregen en het onderaardsch geraas af. De eigenlijke uitbarstingen werden zeldzamer, maar vernieuwden zich, even als de aard- en zeebevingen, nog enkele malen tot op den 15den Julij.

Het vulkanisch gruis lag te *Sangar* over de drie voeten hoog, — op *Bima* $1\frac{1}{2}$ voet, — op *Soembawa* 2, — in het W. van het eiland en op *Lombok* nog $1\frac{1}{2}$ voeten, — op *Balie* 1 voet, — op *Banjoewangie* 9 duimen hoog. Op *Batavia* viel er nog asch tot de dikte van den rug van een mes, en zelfs in de binnenlanden van *Benkoelen* was zij nog merkbaar..

Men onderscheidt tegenwoordig bij *Sangar* nog drie verschillende lagen van uitgeworpen stoffen; de onderste bestaat geheel uit fijne asch, en is waarschijnlijk van die gedeelten van de uitwerpselen, die van den 5den tot den 10den April naar beneden kwamen. De tweede laag bestaat uit steenen (*Lapilli*) die groter zijn, naarmate zij dieper liggen, zoodat dus de grootste het eerst gevallen zijn. Deze steenen zijn vermoedelijk in den nacht van den 10den uitgeworpen, toen de top kort te voren ingestort was. De bovenste en dikste laag bestaat uit grof zand, waaruit de fijnste korreltjes welligt door verloop van tijd door den regen uitgewasschen en weggespoeld zijn. Dit is het gedeelte, dat van den 11den tot den 14den April uitgeworpen werd. De asch daarentegen, als het fijnste en ligtste gedeelte, werd door den wind op grootere afstanden vervoerd. De kring, waarin de uitbarsting merkbaar was, breidde zich het meest uit naar het W., (de oost-moesson was namelijk reeds ingevallen), en de oosten-wind dreef de massa van asch voornamelijk naar het westen. De slagen waren ook in deze rigting hoorbaar, ja zelfs verder dan waar de asch verspreid werd.

In andere rigtingen heeft men ze gehoord, te *Makasser*, *Ternate* en *Timor*, ja nog verder oostelijk; ofschoon nauwkeurige berichten omtrent de grenzen van de werking in deze rigting ontbreken.

Brengt men alle voorhande zijnde berichten bij een, dan vindt men, zonder al te overdrevene veronderstellingen over de uitbreiding te maken van den kring, waarin de uitbarsting van den *Tambora* voelbaar was, (zelfs daar waar de berichten ontbreken), dat de kring waarschijnlijk een eivormige gedaante had, waarvan de grootste middellijn van het O. Z. O. naar het N. N. W. en de kortste van het Z. Z. W. naar het N. N. O. liep; dat gene eene lengte had van 450 geogr. mijlen of cc. 2250 Jav. palen, en deze van 390 geogr. mijlen of cc. 1950 Jav. palen.

Deze kring, waarin de uitwerking gevoeld is, is zoo groot, als er nog geen in de geschiedenis van de bekende uitbarstingen van eenen vulkaan geweest is.

De zee van rondom was ver met puimsteen en boomstammen bedekt. Den puimsteen vond men in de nabijheid van het eiland *Soembawa*, en nog verder naar het Z. naar den kant van het *Sandelhout-eiland*, waar het door den W.-lijken stroom in zulk eene menigte heen dreef, dat de schepen daardoor in hunne vaart gestremd werden. In menige baai van het eiland *Soembawa* kon men in het geheel niet meer of slechts met moeite binnenlopen; andere, zelfs op *Lombok*, waren te ondiep geworden, om tot legplaats van grote schepen te dienen. De zeebevingen waren op *Bima* zoo hevig, dat de golven diep landwaarts indrongen, — onder de huizen doorgingen, — en de prauwen en schepen op het strand zetteken. Ook te *Sumanap* werden zij gevoeld.

De vier mensen, die zich bij den *Tambora* op eenen heuvel gered hadden, en de 26, die zich buiten 's lands bevonden, sloegen zich neder in de kampong *Tompo*, iets W. lijk van *Gempo* aan de baai van *Soembawa*. Nog in hetzelfde jaar werden zij allen door eene

nieuwe zeebeving vernield, die drie hooge golven over de kampong henen dreef, welke mensen en huizen met zich mede sleepten en in zee begroeven.

Het verlies van menschen-levens bij de uitbarsting bedroeg:

de geheele bevolking van <i>Papekat</i> , cc.	.	.	. 2000 zielen.
» » » Tambora,	.	.	. 6000 »
» halve » Sangar,	.	.	. 1100 »
$\frac{1}{10}$ van de » Dompo, cc.	.	.	. 1000 »

Te zamen: 10100 zielen.

De latere gevolgen van de uitbarsting waren echter voor het land nog veel gevoeliger en treuriger. De hongerdood sleepte eene groote menigte mensen ten grave, om niet te spreken van de ontelbare paarden, buffels en geiten, die ook geen voedsel vonden en, zonder eigenaars, door de wildernissen dwaalden, totdat zij van honger en dorst omkwamen. De hongersnood heerschte niet alleen op het eiland *Soembawa*, maar ook op *Lombok*, nog langen tijd; korter op *Bima*, en zelfs nog een jaar op *Banjewangie*.

Van *Soembawa* vlugte, al wie vlugten kon. Duzenden verpandden zich voor altijd voor de noodzakelijkste levensbehoefsten, — anderen verkochten zich zelven als slaven voor eenige ponden rijst.

Men neemt aan, dat een derde gedeelte van de bevolking het land verlaten, en naar *Java*, *Makasser*, *Bonthain*, *Bonie*, *Saleijer*, *Amboina*, *Banda* en nog verder gevlugt en verkocht is.

Dadelijk na de uitbarsting brak er in het geheele land eene hevige diarrhée uit, die een groot gedeelte van de bevolking wegnam, en waarschijnlijk met regt toegeschreven werd aan de vele zwaveldeelen, waarmede het water der bronnen en rivieren ten gevolge der uitbarsting bezwangerd was. Later voegden zich hierbij nog gedurende eenige jaren boosaardige koortsen, die slechts langzamerhand weder ophielden. Het land verloor dus, naar de laagste opgaven, aan inwoners:

<i>Onmiddellijk door de uitbarsting.</i>	<i>Later door honger en ziekte.</i>	<i>Door verhuizing.</i>
Papekat. 2000.	—	—
Tambora. 6000.	—	—
Sangar. $\frac{1}{2}$ 1100.	$\frac{3}{8}$ 825.	$\frac{7}{8}$ 275.
Dompo. $\frac{1}{10}$ 1000.	$\frac{4}{10}$ 4000.	$\frac{3}{10}$ 3000.
Soembawa. —	$\frac{1}{3}$ 18000.	$\frac{1}{3}$ 18000.
Bima. —	$\frac{1}{4}$ 15000.	$\frac{1}{4}$ 15000.
Te zamen: 10,100.	37,825.	36,275.

of:

door den dood. 47,925.
door verhuizing 36,275.

in het geheel 84,200. inwoners.

Hierbij komen nog over de 10,000 mensen, die *Lombok* door hongersnood en ziekten verloor.

Mijne opgaven zijn de laagste, die er bestaan. *Tobias* geeft op voor het getal mensen, die alleen op *Tambora* omgekomen zouden zijn, 10,000, — en *Philips* 12000. *Van den Broek* wilde zelfs, dat op *Lombok* de bevolking van 200,000 tot op 20,000 afgenumen was.

Ik heb allen grond, om mijne opgaven voor de naauwkeurigste te houden.

Bij zulk een verlies aan mensen, is het verlies van gebouwen en have naauwelijks der opmerking waardig. Veel gevoeliger echter was het verlies aan paarden, buffels en ander vee, — dat tot op een vierde uitstiersf. Nog treuriger echter zijn de natuurlijke nadeelen, waaronder het land tegenwoordig nog lijdt en nog lang lijden zal, en waarover ik ter behoorlijke plaatse reeds grootendeels gesproken heb.

Een groot gedeelte van den voor de bebouwing geschikten grond werd met vulkanische stoffen bedekt, en voor alle verdere bebouwing ongeschikt gemaakt. Een gedeelte van de bosschen werd vernield, en der geheele vegetatie de vroegere ontwikkelingskracht ontroofd, zoodat zij tegenwoordig jaarlijks eenen winterachtigen periodieken stilstand ondervindt. Bronnen droogden op, — rivieren werden geheel droog of worden zulks nu alle jaren in de oostmoesson. De lucht is warmer en het land drooger geworden; het regent minder dan vroeger, — en dus is een der meest vruchtbaar-makende hefboomen, de vochtigheid van den atmosphéer en van den grond, afgenumen en heeft hare werking verloren. Er kunnen ceulen verlopen, eer het evenwigt zich weder hersteld heeft, en vóór dat alle nadeelige gevolgen van de uitbarsting van 1815 uitgewischt zullen zijn. De schrik over het voorval was bij de overblijvenden onbeschrijfelijk. Een diepe, onverklaarbare, godsdienstige indruk drong in de gemoeideren dier mensen, die in de gebeurtenis de straffende hand van God meenden te zien. Van den berg sprak men niet, dan met bijgeloolige vrees, en verhaalde elkander de wonderlijkste en verschrikkelijkste dingen van de booze geesten, die er huisden, — van het vuur, dat de mensen vervolgde en verteerde, — van het ongeluk, datcene bestijging over het land zou brengen en dergelijke. Niemand durfde zich in de nabijheid van den berg te wagen. Alle proeven, om hem te beklimmen, mislukten. *VETTER*, *EIJLERS*, *TOBIAS* en anderen beproefden het, maar kwamen altijd onverrigter zake weder terug, eensdeels omdat zij zelven voor de moeiten en gevaren terugdeinsden, anderdeels omdat hunne gidsen van *Dompo* en *Sangar* hen verlieten en wegliepen. Daarom heette het algemeen, dat de berg niet meer te bestijgen was. Ik kwam den 7den Augustus in *Sangar* aan, en verklaarde den *Radja bitjara*, dat het mijn vast voornemen was, om den berg te beklimmen. Ik had veel moeite, om hem gerust te stellen en te bewegen om mij de noodige hulp te verleenen. Hij zeide, dat mijn leven gevaar liep, en dat hij daarvoor verantwoordelijk zou zijn. Ik zeide hem ten laatste: »dan moet ik het maar alleen beproeven." Dat wilde hij ook niet. Wanneer ik er heenging, meende hij, moest hij ook mede, — dat was de wil van de Compagnie. Ik troostte hem, en zeide hem vooruit, dat wij bovenop eenen diepen ketel, en in plaats van vuur slechts water daarin zouden vinden. Den 8sten Augustus bracht ik door met toebereidselen voor de reis te maken. Het kostte moeite, om den mensen begrijpelijk te maken, waartoe alles, wat wij medenamen, noodig was, en vooral om hen er toe te brengen om de noodige water-vaten medetenemen.

Den 9den Augustus braken wij 's morgens ten 6 uren op, ongeveer 40 mannen sterk, zoo veel als *Sangar* kon leveren. De stemming der gidsen was niet zeer vrolijk. Zij dachten hun verderf te gemoet te gaan. De priester van *Koempassie* zegende ons bij de afreis.

Wij volgden de rivier door het enge dal naar beneden tot aan de baai van *Sangar* of *Bellomboe*, waar wij tegen 8 uur aankwamen. Wij wendden toen naar het W. en trokken langs het strand door eene treurige wildernis, nu eens over rotsachtige met groote steenen bedekte heuvelen, dan eens over den achtergrond van kleine baijen onder de schaduw van vele *lonthar*-palmen. Om 11 uren kwamen wij aan een beekje en aan de verborgen baai van *Bioe*. Wij maakten toen halt. Hier houden zich dikwijs de zeeroovers op, en houwen veel *lonthar*-boomen om, van welke zij de vruchten eten en het hout voor hunne praauwen gebruiken. Eenige oude *Djamboe*- en *Manga*-boomen duiden aan, dat hier in vroege tijden een dorp gestaan heeft. In deze woeste vlakte tieren nu geheele wouden van *Djarrak-kosta* (*Gurcas purgans*), van welke niemand de vruchten plukt en welker ontbladerde takken ons overal den doortogt verhinderden, en tegen de zonnestralen niet de minste beschutting aanboden. Overal zijn talrijke sporen van heren en buffels te zien.

Tegen den middag trokken wij verder.

Hoe meer men naar het W. komt, zoo meer de grond met steenen bezaaid is, die zoo ligt zijn, dat zij op het water drijven. Zij zijn zoo vol poriën en van zulk een grof maaksel, dat men ze niet als puimsteen gebruiken kan. Hoe nader bij den berg, zoo grooter deze steenen worden; soms maakten zij den paarden het voortgaan zeer moeijelijk en gevaarlijk. Wij vonden ze hier van 3 — 4 voeten in diameter. — Tegen 2 uren kwamen wij op *Tampoerokh* aan. Ik vond er eene der schoonste bronnen, die ik ooit gezien heb. Zij springt met een' sterken straal kort bij het strand tusschen de rotsen uit, en heeft eene tamelijk groote oppervlakte van het klaarste water, waarmede wij ons door een bad en door het te drinken verfrischten. Hier sloegen wij ons nachtleger onder een groep van oude eerwaardige tamarinde-boomen op. Huizen, hooge rotsen en stukken van den *Tambora* lagen als ruïnen van een reuzen-gebouw om ons heen, en vormden natuurlijke als het ware lagerplaatsen, waarin wij om het vuur gelegerd waren. Hier vulden wij al onze vaten met water, daar er hogerop niet meer te vinden was. Ik liet enige mannen als wachten bij de paarden achter, daar wij er slechts weinigen verder medenemen konden.

Op den 10den Augustus verlieten wij *Tampoerokh* en trokken vroegtijdig verder westwaarts. De streek werd al treuriger en wilder, en de rotsblokken lagen als hooge muren achter elkander. Het rijden daarover nam zeer veel tijd weg en was zeer gevaarlijk, want dikwijs waren er tusschen de rotsen gaten, die door asch en gras bedekt waren, en waarin de paarden zakten en met de voeten bleven steken. Tusschen de rotsen waren ontelbare wegen, die de sporen droegen van door herten en buffels bezocht te worden. Hier en daar zagen wij kudden van deze dieren rustig weiden. Zij lieten zich door ons, wanneer wij niet al te na kwamen, niet storen. Behalve enige oude tamarinde-boomen zagen wij slechts doornstruiken en slinger-planten op en tegen de rotsen, die zich daaraan eerst sedert de uitbarsting vastgehecht hebben.

Van boomsoorten vond ik haast alleen verscheidene soorten van *Alstonia*, die hier voornamelijk welig schijnen te tieren. Zeldzamer zag men jonge *Kellor*-boomen (*Moringa*) en

Melia, die hier vermoedelijk ook eerst sints 1815 zijn. De *Alstonia* alleen prijkte met een heerlijk verkwikkend groen. Circa 8 uur geraakten wij uit het gesteente-labyrinth in eene vlakte van afgestort zand. Om 9 uren in den morgen bevonden wij ons aan den rand van de bedding eener rivier,— de bedding van een' bergstroom, die in den regentijd van den berg stroomt en even zooveel zand en steenen als water met zich voert.

Dáár, waar het water de bovenste lagen van zand, steen en asch zoo ver afgespoeld heeft, dat men de oorspronkelijke rots van den berg zien kan, ontwaart men trachiet-steen. Dáár, waar stroomen van zoogenaamde lava d. i. rivierachtige bedden van gesteente berg-af zich uitstrekken, vindt men de zoogenaamde trachietische lava, die er nu eens voós en poreus, dan schuimig en glasachtig uitziet. Waarschijnlijk was dus de lava, die uit den berg voortkwam, gesmolten en door de warmte gegloeide en van gedaante veranderde trachiet, die, in het binneste van den berg zelven opgelost, opgeheven en naar buiten geslingerd werd. Aan gene zijde van de vermelde bedding strekte zich een breede, kale stroom van vulkanische stof uit, dien wij opgingen en opwaarts vervolgden. Hij bestond uit zand, asch en puimsteen, die zich tot eene harde korst zamengepakt hadden. De scherpe steenen verwondden al spoedig de voeten mijner gidsen, die ik hier buitengewoon opmonteren en aanzetten moest. Een man zonk van uitputting neder, en bleef alleen in de treurige wildernis terug. Van hier overzag ik de geheele helling van den berg,— een treurig gezigt, niets dan gras, asch, dorre struiken en zwart gesteente om mij heen. Vóór mij lagen de twee heuvelen, *Dongo Tabeh* genaamd. Aan den rand des tops ontwaarde ik eene hooge geïsoleerde rots, achter welke eene kleine vlakke plek scheen te liggen. Deze rots nam ik tot doel voor mijne beklimming. Van tijd tot tijd moesten wij dwars over eene spleet. De eigenlijke kloven zijn hier nog weinig uitgespoeld. Zij beginnen zich nog eerst te vormen. De spleten zijn nu eens 2 of 3, dan eens 20—25 voeten diep. De wanden staan niet scheef, maar loodrecht, en hebben van boven nog scherpe kanten. Soms tijds hingen de wanden onder eenen kleinen hoek over de spleten heen. Met der tijd zullen deze overhangende deelen instorten,— de spleten zullen breder,— de wanden schuins en minder steil worden,— en dan zal de helling over het algemeen het uiterlijk aannemen van oudere vulkanen op *Java*, d. i. talrijke ribben en daar tusschen liggende kloven zullen straalsgewijs naar alle kanten aflopen. De ruggen werden naar boven al smaller en smaller,— de spleten dieper. Het werd gevaarlijk om te paard te blijven zitten. Ik maakte tegen den middag halt onder eenen grooten *Inga*-boom, en gebruikte mijn maal. De paarden zond ik allen terug naar *Tampoeroekh*. Wij bevonden ons hier juist midden tusschen de heuvelen *Dongo Tabeh*. Deze zijn merkwaardige kegelvormige kleine bergen van 1000 voeten hoogte, die tegen de helling van den berg aanliggen. Op den top hebben zij beide een' tamelijk diepen ketel,— vroegeren krater. Zij zijn dus zij-openingen van den berg,— vroegere eruptiekraters, die echter in 1815, wanneer men de berigten van de inboorlingen van *Sangar* mag vertrouwen, niet in werking zijn geweest. Een derde, op dezelsde wijze gevormde, zij-krater ligt verder Z. O. lijk van den berg, in de nabijheid van *Gempo*. Eindelijk is ook de berg van *Papekat* een zoodanige zij-vorming, ofschoon zij niet zoo volmaakt kegelvormig is, en er op den top de nog onlangs werking aanduidende trechtervormige ketel ontbreekt.

Om 1 uur zette den wij onzen marsch voort. Wij kwamen nu in digt, bijna ondoordring-

baar gras, uit allang-allang en glaga bestaande. Met het hakmes in de hand trok ik voor op, en baande mij zelven ongeduldig den weg. Slechts zelden stond hier of daar een hooge *Inga-odoratissima* of een *Acacia*. In de spleten tierden varenkruiden en *Rubus*. Daar tusschen groeiden *Ficus* en *Urtica*. De schemering viel in, toen wij een' grooten vijge-boom in een klein dal bereikten. Onder zijn digt looverdak groeide geen gras. Zijn sterke wortelen vormden beddingen, waarop wij ons vermoed legerden en den nacht doorbragten. Het was niet helder en daarom minder koud. 's Morgens om 6 uur wees de thermometer 14,5 C. of 58,1 F. Een van mijne gidsen wierp den grootsten pot met water omver, hetwelk mijnen voorraad aanmerkelijk verminderde. Ik liet op deze plaats weder eenige mannen achter, waaronder de twee oudsten, die geen kracht meer hadden om den togt verder voort te zetten.

Den 1^{den} Augustus brak ik 's morgens om 6 uren op. Het gras werd al hooger en digter. Wij moesten twee zeer diepe spleten doortrekken, hetwelk mijne lieden zeer vermoede. Dientengevolge verloor de heer *Beth* aan gene zijde zijne krachten, en kort daarop ook, in weerwil van den portwijn en de absinthe, die ik hem als lafenis toereikte, het bewustzijn. Ik sleepte hem tot onder eenen boom, die er digt bij te vinden was, — liet hem spijs en een flesch water achter en zette mijnen weg voort. Een mijner bedienden kon echter ook niet verder en bleef bij den heer *Beth*. Ik beval hem den zakdoek van dien heer als eene vlag op den boom te hijschen, om elkander beter weer te kunnen vinden. Het hooge gras werd nu zeldzamer en het uitzigt vrijer. Weldra zelfs vonden wij alleen nog maar planten in de berg-spleten. Wij verfrischten ons tweemaal met frambozen (*Rubus Javanicus*), en eenmaal met de eetbare vruchten van de *Urtica augustifolia*. De mensen aten een' boom vol van deze vruchten geheel kaal. Ik zelf wist niet dat deze vruchten eetbaar waren. De dorst kwelde mij, en de overigen volgden mij met eenen geweldigen honger.

Om 12 uren 's middags aten wij aan den voet van de laatste en steilste hoogte. Het gezelschap was wèl te moede, en ieder schepte nieuwe moed toen men het doel nu werkelijk en zoo nabij vóór zich zag. Ik rigitte mijne schreden nu naar derots, die ik reeds aan den voet des bergs tot doel had uitgekozen. Andermaal liet een koelie een kalebas met water vallen, en bleef er slechts zooveel over als noodig was om eene hoogte te kunnen bepalen. Toen wij derots bereikten, zagen wij den rand des bergs nog eenige honderde schreden voor ons. Onder derots was eene soort van grot, waarin de zon maar zelden kan schijnen. Ik zond een man derwaarts om te zien of er geen water te vinden was. Hij riep ons dadelijk toe: »er druipt water." Er ging een groot gejuich op, want allen waren dorstig. Allen stormden naar de bron, waarin echter naauwelijks water genoeg was om de tong te bevochtigen. Men maakte gaten in den grond, om op den terugtocht water in te zamelen. Welk eenen indruk deze vond op mijne gidsen maakte, laat zich naauwelijks beschrijven. Allen zagen het voor een teeken aan van *Allah*, dat ons geluk beloofde. Zij gaven voor, dat ik beneden reeds had geweten dat daar water was, en dat ik mij daarom naar dierots had gerigt, — dat ik een toovenaar, een heilige, een *toewan kramat* was.

Juist om 2 uren stonden wij op den top. Ik ontken niet, dat ook mij een buitengewoon verheffend gevoel beving, toen ik den voet zette op den top van den in de geschiedenis cewig gedenkwaardigen en treurig-beroemden berg. Mijne gidsen daarentegen waren door

vrees bevangen en vertrouwden naauwelijks hunne zinnen; zij waagden zich haast niet voor- of achteruit, en smeekten mij dat ik toch de berggeesten niet zou opwekken en uitroepen. Het gezigt was werkelijk indrukwekkend.

Naar buiten was er echter niet veel te zien. Overal hingen wolken om de helling van den berg, en daar, waar zij het gezigt niet benamen, was alles zoo onduidelijk en zoo in graauw gehuld, dat men naauwelijks de zee van het land kon onderscheiden. Naar binnen was het gezigt echter grootsch en ontzagwekkend. Wij hadden een' langwerpig ronden krater voor ons van c.c. één uur in diameter, en omstreeks 1700 voeten diep. Alle wanden liepen loodrecht tot op den bodem, waar zij in een' zacht-asgeronden ketel zamenvielen. De bovenste rand had overal haast dezelfde hoogte; alleen in het Z. 83° W. en in het N. 82° W. waren twee punten iets hooger. De rand was overal scherp afgesneden even als een mes; slechts op de plaats, waar wij stonden, was eene kleine vlakte. Voor zoover men kon nagaan, waren de lagen, die de wanden vormden, niet dik, en bestonden zij uit losse vulkanische stoffen doch niet uit oorspronkelijke rots. In N. 45° W. schijnt de wand doorgebroken te zijn en er eene kloof naar buiten te gaan. Op den bodem ligt eindelijk een klein langwerpig meer in het midden des ketels. Zijne lengte loopt van het Z. naar het N., terwijl de krater iets langer is van het O. naar het W. Het water van het meer is geelachtig — groen en waarschijnlijk koud. Rondom zijn er nog enige openingen, waaruit gas stroomt, en aan welker mondingen zich zwavel-kristallen vastgehecht hadden. Aan cene afdaling was niet te denken, even zoo min als bij den *Raun*, welks krater met dien van den *Tambora* de meeste overeenkomst in vorm, grootte en diepte heeft.

Waarschijnlijk heeft de berg twee gelijkvormige kraters, ofschoon ik er slechts één zag. Ik besluit hiertoe, omdat de berg twee toppen had; omdat men in het Noorden en Zuiden tegenwoordig nog hunne overblijfselen kan zien, door een' bergzadel vereenigd; en eindelijk, omdat de Oostelijke krater geene genoegzame uitgebredheid heeft om den geheelen bergtop intenemen. Ik heb dus op mijne kaart twee kraters aangegeven. Het gedeelte van den berg, waarop wij stonden, wordt door het volk van *Sangar: G. Friding* genaamd.

Het water kookte bij 195,5° F., hetwelk naar de formule van *FORBES* eene hoogte geeft van 8780 voeten Rijnl. De heer *MELVILL VAN CARNBÉZ* geeft voor de hoogte aan 8747 Rijnl. voeten; resultaten, die zeer goed overeenstemmen, te meer omdat de heer *MELVILL* misschien niet juist dezelfde punt gemeten heeft, waarop ik mij bevond. Ik liet dadelijk, toen ik op den top kwam, de Hollandsche vlag hijsschen. De man, die ze vasthield, beefde over het geheele ligchaam; hij zeide »van de koude." Later bekende hij echter, dat het uit vrees was geweest. Ik kookte water om de hoogte te meten. In het vuur verbrandde ik een weinig benzoïn-harst, hetwelk de lieden geruststeldenopens de gevolgen van onzen togt. Zij konden zich niet genoeg verwonderen, dat ik vooruit het bestaan van een meer binnen in den berg had kunnen weten. Verklaringen omtrent de natuurlijke toedragt der zaak vonden bij hen geen' ingang. Ik opende nu een flesch port-wijn en dronk met hen op de gezondheid van den Gouverneur-Generaal van Nederlandsch Indië, — vervolgens op de gezondheid van hunnen *radja* en op den herbloei van zijn rijk. In de flesch liet ik onze namen en den datum der bestijging achter. Er waren, behalve mijnen persoon, de

Radja bitjara van Sangar, een mijner bedienden, en 12 mannen van *Sangar*, die niet weinig trotsch waren op het gelukken van den togt. Om drie uren verlieten wij den top. Onder ons regende het uit de wolken, die den geheelen berg omhulden. Bij de rots vonden wij in de gaten zoo veel helder water, dat wij allen genoeg drinken en onze watervaten vullen konden. Dit vermeerderde de vrolijke stemming van den troep. Naar het N. zag ik, dat de helling van den berg met bosschen bedekt was, voornamelijk met Casuarinen. Wij zagen kort onder den top nog herten en wilde zwijnen. Hier en daar braken wij de harde korst van asch door en vonden zwavel, echter in eenen zeer onzuiveren toestand. Mijne begeleiders verzamelden hiervan zooveel zij konden. Zulke plaatsen zijn tegenwoordig nog voelbaar warm, en, toen wij lager waren en de schemering inviel, zagen wij duidelijk een' dunnen rook opstijgen. De heer Beth en de drie man, die niet verder hadden kunnen komen, waren teruggekeerd. De nacht viel in. Ik vroeg mijnen lieden of zij onder den grooten boom den nacht wilden doorbrengen, of naar het bivouak terug wilden keeren. Zij kozen het laatste. Dit was gevaarlijk, daar wij in het hooge gras naauwelijks het spoor van den weg herkennen konden. De *Radja bitjara* ontstak eene was-kaars, die ons veel dienst bewees. Toen zij verteerd was, bleef ons niets anders over, dan de grasvlakte ach-ons in brand te steken. Het vuur verlichtte ons tot aan den grooten vijgeboom, waar de heer Beth en de zijnen ons wachtten en ons vrolijk verwelkomden. Waren wij bij dag teruggekeerd, dan zou het ons gemakkelijk geweest zijn, om eene menigte was te verzamelen, daar wij in deze streken veel nesten van wilde bijen gezien hebben. Wij hebben slechts één groot verlaten nest medegenomen, van hetwelk het was door de zon wit gebleven was. De lieden onder den vijge-boom (*Ficus subracemosa* Bl., (*kondang* in 't Sundan., *Naa* in 't Biman.) hadden vier bakken vol heerlijk drinkwater, hetwelk zij gekregen hadden door de wortelen en takken van dezen boom door te houwen, en het water op te vangen dat rijkelijk uit de wonderen vloeide.

Den 12den namen wij vroegtijdig de terugreis aan. Wij geraakten zonder verdere voorvalen tot den *Inga*-boom, waarbij wij twee dagen te voren gegeten hadden. Hier wachten wij op de paarden. 's Middags kwamen wij om 12 uren aan de groote, drooge bedding van de rivier aan, waar wij ons maal deden. Om half drie waren wij bij de bron *Tampes-rokh* terug. Ook hier werden wij door de achtergelatenen met gejuich ontvangen. Er was eene nieuwe bezending van levensmiddelen van *Sangar* aangekomen. Eerst laat in den avond kwam ook de man terug, die ons reeds den eersten dag verlaten had, en verdwaald en bijna van honger, dorst en vermoeijenis omgekomen was. Wij verkwikten ons en vervrolijkten den avond zoo goed als wij konden. Eenige der gidsen joegen op herten. Hier is namelijk de beste plaats voor de jagt, daar alle wilde dieren dagelijks bij den vijver van zoet water en de bron komen om te drinken en te baden.

Den 13den Augustus trokken wij naar *Sangar* op. Toen wij de hoofdplaats *Koempassie* naderden, liet ik de vlag waaijen en voor ons uitdragen. De geleiders zongen en reciteerden zegelieder, die gezongen worden, wanneer het volk van *Sangar* uit den oorlog komt. Oud en jong kwam ons te groeten. Vele bevoelden ons, en vertrouwden hunne oogen niet, dat zij ons terug zagen. Zij hadden niet gedacht, dat wij zoo spoedig en zoo frisch en gezond terugkeeren zouden. In het dorp was het groot feest. Ik deelde mijne ge-

schenken uit. Ik liet een' buffel slagten en rijst uitdeelen. Den geheelen nacht duurde het gezang en het gejuich door. Het volk beschouwde de gebeurtenis als een geluk voor het land, en dacht dat ik de booze geesten van den berg had gebannen, zoodat er geen ongeluk als in het jaar 1815 meer over het land kon komen. Het berigt der beklimming verbreidde zich spoedig over het eiland, maar werd in het begin voor een eenvoudig sprookje gehouden.

VI. H O O F D S T U K.

H E T R IJK S O E M B A W A.

§ 1. Het land.

Grenzen. (Zie IIe hoofdstuk, 1e gedeelte, § 1.) Van alle zijden de zee, alleen in het oosten de landengte van *Mata*, die het land met *Dompo* verbindt.

Grootte. (Zie aldaar).

met de eilanden 98,8 vierk. Geogr. mijlen,
of 2389 vierk. Jav. palen,
zonder de eilanden 90,8 vierk. Geogr. mijlen,
of 2194 vierk. Jav. palen,

eene oppervlakte, die iets kleiner is dan de Residentie *Banjoemaas*.

Zee, baaien, straten. (Zie ter zelsder plaats § 1).

Eilanden en kappen. (Aldaar § 2).

Gebergten. (Aldaar § 4).

Rivieren. (Aldaar § 5).

De voornaamste plaatsen en dorpen van het land zijn, van het O. af: *Mata*, met palissaden omringd en met c. c. 40 – 50 huizen, behalve de omliggende gehuchten.

Het ligt in een vruchtbaar dal, $2\frac{1}{2}$ uren van de baai van *Soembawa* en $1\frac{1}{2}$ van de Zuid-zee, en 471 Rijnl. voeten boven de oppervlakte der zee. Het oude *Mata* lag iets meer zijaarts en werd door de zeeroovers verbrand. De inwoners van *Mata* behooren naar taal en zeden eer tot het volk van *Dompo* dan tot dat van *Soembawa*. Zij hebben ook meer omgang met het eerste.

Ampang, in de vlakte aan de baai van *Soembawa* en omstreeks een groot uur van *Laboe-Ampang* verwijderd. Het is op dezelfde wijs versterkt en vrij groot, daar het over de 200 huizen telt, die zoo dicht bij elkander liggen, dat bij eenen brand het geheele dorp door het vuur ligt verteerd zou kunnen worden. In *Ampang* woont een zoogenaamde onderkoning, d. i. een hooger, bijna onafhankelijk hoofd.

Ampang drijft eenen vrij levendigen handel met *Soembawa*. Aan de baai van *Ampang*

en aan *Laboe Hadjie* wonen eenige visschers en *orang badjo's* in ellendige hutten. Van *Ampang* loopen verscheidene wegen naar *Plampang*. De zuidelijke gaat over de dorpsjes *Lamenta* en *Boal*. *Plampang* ligt aan den voet van den *Djaran Poessan* op eene zachte helling van zijn voorgebergte, en c. c. 100 voeten boven het vlak der zee; 2 uren ten N. is de baai van *Kollong*. Het dorp is minder goed versterkt en minder net en ordelijk gebouwd dan *Ampang*, maar bijna even groot. Het staat insgelijks onder eenen zoogenaamden onder-koning. *Lapie*, een dagreis verder N. W. in de vlakte of liever in het met vulkanische overblijsselen bedekte land van den *Djaran Poessan*, ligt $1\frac{1}{2}$ uur of verder van de baai van *Koeries*, waaraan eenige visschers-hutten staan. Het dorp staat onder den *Dea Aroen*, een zoo goed als onafhankelijk hoofd. Het heeft minder huizen dan *Ampang*; zij liggen echter veel verder uit elkander, zoodat dit goed versterkte dorp eene veel grotere oppervlakte beslaat. *Dea Aroen* heeft opzettelijk een gedeelte van de huizen laten omhalen en verder uit een laten zetten, om de groote ongelukken bij brand voor te komen. Verder in het gebergte liggen ook nog eenige dorpen en gehuchten, die tot *Lapie* behooren. Onder anderen het smerige en slecht versterkte *Lopokh*, 2 uren verder W.-waarts; (zie de inleiding § 4). *Soembawa*, de hoofdplaats, naar den heer MELVILL op $117^{\circ} 25'$ O.L. en $8^{\circ} 28'$ Z. Br., ligt in een vruchtbaar met rivieren doorsneden dal aan den voet van dorre heuvels, en een half uur van de reê en baai in het N. W. Zij telt ongeveer 400 huizen, die door grachten, wallen en palissaden omgeven zijn, waardoor vele poorten binnen in de plaats voeren. De wal is aan den binnenkant trapsgewijze met steenen belegd, maar wordt tegenwoordig slecht onderhouden. Op gelijke afstanden zijn er boomen langs geplant (meest alle *Sterculia foetida*), die waarschijnlijk opzettelijk voor de verdediging geplant zijn, dewijl zij tegenwoordig nog als wachttorens dienen kunnen. In de negorij is het zeer vuil, en in den zomer stikt men er bijna van het zand en het stof. De Misigiet is groot, maar onderscheidt zich evenmin als de tegenoverliggende behuizing van den Sultan, die door een' vervallen muur omgeven is.

Alle avonden wordt er bazaar voor de Misigiet gehouden. Hij wordt druk bezocht, Evenwel kan men zich daarop niet van de noodigste levensbehoefsten voorzien, maar alleen van allerlei kleinigheden, die slechts voor de inboorlingen eene behoeftse zijn, als: sirih, gambier, gebak en dergelijke. Onmiddellijk naast het grote dorp is de kampong van *Dea Sahema*, die geheel afgezonderd en insgelijks versterkt is, zoodat de twee kampongs als vijandelijke legerplaatsen naast elkander liggen.

Op den weg naar de reê komt men door de opene lange kampong *Boegies*, die meer dan 200 huizen telt. Aan het strand staan huizen voor kooplieden en eenige visschers-woningen.

In het dal rondom *Soembawa* liggen nog veel kleine dorpen en gehuchten. Het dorp *Soemoeng* (vide IIe hoofdstuk, 1e gedeelte, § 4) ligt 2440 voeten boven de oppervlakte der zee.

Re, in het dal, aan de rivier en aan den voet van den berg van dien naam, is zeer lief gelegen, en bijna een uur van de zee. Het kan 40 — 50 huizen bevatten.

Oetan, aan de rivier van dien naam en een uur van zee, op dezelfde wijs maar slecht versterkt, is groter. Hier voornamelijk viel mij de in het land *Soembawa* heerschende ge-

woonte op, om de dooden in de dorpen zelve te begraven. Drie vierde van de ruimte, die het dorp eens innam, is nu met kerkhoven bedekt, zoodat de inwoners tegenwoordig tusschen graven leven en hun werk verrigten. Van *Oetan* af ligt langs de zee eene menigte dorpen, alle door vreemden (Boeginezen, Makassaren en *orang badjo's*,) bewoond, die als slecht volk in het geheele land bekend en gevreesd zijn. De dorpen zijn *Laboe boea*, *Laboe padi*, *Lebbo*, *Panjorong*, *Laboe hoeér* en andere meer. *Boeér* zelf, niet te verwarren met *Laboe Roeér*, wordt door mensen van *Soembawa* bewoond, is versterkt, en ligt in het dal van den *G. Ngenges* een groot uur van zee. Het is een vrij groot dorp.

Allas, met drie dorpjes aan de baai van *Allas* en door *orang badjo's* bewoond, vormt met verscheidene gehuchten in het gebergte een op zich zelf staand bijna onafhankelijk klein rijk, welks hoofd zich *Demoeng* laat noemen.

De hoofdplaats *Allas* ligt insgelijks niet aan zee, maar wordt van de baai, die op een uur afstands ligt, door eenen heuvel gescheiden. Het is versterkt en kan vele honderden huizen bevatten.

Setelok houdt zich met de omringende dorpen ook voor een onafhankelijk rijk, welks vorst zich *Datoe* noemt. Het dorp ligt in een vruchtbaar dal, van de zee door het gebergte *Mantar* gescheiden en meer dan 2 uren van daar verwijderd. Het is slecht versterkt en ligt aan eene beek, die arm aan water is. Het heeft niet minder dan 200 huizen.

Taliwang, aan de groote rivier van dien naam in een schoon dal ten Z. van *Setelok* en meer dan een uur van zee verwijderd, is veel groter dan dit dorp en heeft tegenwoordig nog over de 400 huizen. Vroeger kan het er wel dubbel zooveel gehad hebben. Tegenwoordig is de halve ruimte van het vroegere dorp door graven ingenomen. De verdedigingswerken zijn zeer vervallen.

Tot *Taliwang* behoren nog verscheidene dorpen, onder anderen *Reba* in het gebergte en 360 voeten boven de oppervlakte der zee, met c. c. 29 huizen. Ook *Taliwang* beschouwt zich als een afzonderlijk rijk. Het hoofd betitelt zich *Radja dessa*. *Tjereweh*, het zuidelijkste van de vier onafhankelijke landjes in het W. moet iets kleiner zijn kan *Taliwang*, maar ligt verder aan zee. Er wonen ook *orang badjo's*. De *radja* noemt zich *Datoe Tjereweh*. De zuidelijkste van alle kampongs in het land *Soembawa* heet *Sekonkang* en behoort onder *Tjereweh*. Deze kampung is klein en ligt aan zee. De overige dorpjes in de binnenlanden zijn klein en zijn naauwelijks eene bijzondere vermelding waardig.

Zie over *Moegen* (977 voeten Rijnl. boven de oppervlakte der zee), *Kalans*, *Semamoeng* en andere de inleiding § 5, en het IIe hoofdstuk § 4.

Men zal uit het bovenstaande overzigt bemerken, dat de meeste groote plaatsen van het land *Soembawa*, versterkt zijn en niet aan het strand, maar 1 - 3 uren van daar verwijderd, liggen. Dit is zeker een gevolg van de altijddurende vroegere burger-oorlogen en van de vrees voor de zeeroovers, die zoo dikwijls en zoo lang het land overheerschten, waarbij natuurlijk de dorpen, die het naast aan het strand gelegen waren het meest te lijden hadden en dus dieper landwaarts in verlegd werden.

§ 2. *Het volk en de bevolking.*

Hieromtrent moet ik vooreerst verwijzen naar datgene, hetwelk ik in het IIe hoofdstuk, 3e gedeelte, § 3 gezegd heb. Bij hetgeen daar gezegd is, voeg ik nog een woord van den gezaghebber STEIJNS, die zich negen jaren in het land heeft opgehouden en algemeen bekend is voor een der omzigtigste ambtenaren, die op *Bima* aangesteld zijn geweest. Ook hij zegt in een berigt van het jaar 1837/1838, »dat het volk van *Soembawa* onverdiend belast werd, dat het wel zoo vlijtig niet is, als dat van *Bima*, doch thans meer en meer leidzaam en zachter van aard wordt, en zich met meer vlijt op den akkerbouw toelegt.”

De bevolking moet naar hem in 1837, 22190 zielen bedragen hebben. Tegenwoordig moet zij over de 26000 bedragen daar zij niet alleen door binnenlandschen aanwas, maar ook door toevoer van buiten, hetzij van vreemde of van vroeger gevlugte inboorlingen, die terugkeerden, vermeerderd is.

In 1847 waren er onder de bevolking slechts drie halfbloed Europeanen. Chinezen en Arabieren wonen er in het land niet, daarentegen eenige Maleijers en Balinezen. Zeer groot echter is het getal der Boeginezen, Makassaren en *orang badjo's*, die zich in het land neérgezet hebben, alle langs het strand, de meeste te *Soembawa* en tusschen *Allas* en *Oetan*. Hun getal moet eerder boven, dan onder de 6000 bedragen. Deze menschen worden in het land zeer gevreesd. Meest zijn het vlugtelingen of overloopers of luiards, die hun brood hier of daar op eene oneerlijke wijze verdienen, nu eens met smokkelen en geheimen slavenhandel, dan eens met het heelen van den buit der zeeroovers, of met zeerooven zelf, en eindelijk met openbaren diefstal, roof en moord. De Sultan weet alles, maar zoekt eerder zijn voordeel er mede, dan deze handelingen tegen te gaan. Hij waagt zulks ook niet, omdat hij den moed en de magt er niet toe heeft, daar dat volk uit veel moediger en vastberadener lieden bestaat dan het volk van *Soembawa*. Reeds aan de onlusten en burgeroorlogen van 1762 – 1765 namen zij een werkzaam deel, en plaagden het land door hunne roof- en moordzucht. Ook TOBIAS zegt in zijn berigt van 1803, dat deze lieden zeer gevvaarlijk waren, en sedert lang opgestaan zouden zijn, wanneer zij niet door de vrees voor het Hollandsche Gouvernement teruggehouden waren. Zij weigeren belastingen te betalen of heerendiensten te verrichten. De Sultan kan hen daartoe niet noodzaken. Het enige, waartoe zij zijn over te halen, is tot bijstand met prauwen en zeenvolk, wanneer de Sultan hunne hulp inroeft voor een' pleiziertogt, eene zeereis of een dienst voor het Gouvernement. Ook dan nog laten zij zich niet dan met tegenzin vinden.

Door de ware inboorlingen van *Soembawa* worden zij overigens even zoo zeer gehaat als gevreesd. Vroeger beschouwden zij zich altijd als onderdanen van *Goa*. Tegenwoordig moet *Goa* van zijne aanspraken afstand gedaan en de souvereiniteit over hen aan den Sultan *Amarola* afstaan hebben, en dit, toen deze in 1847 een bezoek in *Goa* aflegde.

§ 3. *Handel, akkerbouw en industrie.*

Daar er in *Soembawa* noch een Europeesch beambte noch een Europeesch koopman gevestigd is, is het onmogelijk, eenige naauwkeurige opgaven over den handel (in- en uit-

voer) van dit rijk te verkrijgen, daar er geene registers gehouden worden. En zelfs wan-neer zij bestonden, zou ik bij het groote mistrouwen, dat men in *Soembawa* in alle din-gen jegens mij aan den dag legde, er geene inzage van hebben kunnen krijgen.

De akkerbouw geschiedt op dezelfde wijze als in *Bima*, echter zijn twee bijzonderheden opmerkenswaardig. Vooreerst heeft het land meer van de uitbarsting van den *Tambora* geleden dan *Bima*, en zich minder daarvan hersteld. Het oostelijke gedeelte des riks lijdt er altoos nog het meeste onder, terwijl het westelijke sedert eenigen tijd we-der begint op te komen, vooral van af *Oetan*, bij welke kampong men onder anderen sedert eenigen jaren zeer veel katjang iedjoe plant, als ook bij *Boeer* en *Allas*.

Het volk van *Soembawa* is veel luijer dan dat van *Bima*, en bewerkt de velden niet met die zorg, welke door de mensen rondom *Bima* daaraan wordt besteed. Zoo wordt er na den rijst-oogst zelden een tweede gewas op de sawah's geplant, en bestaat het dan gewoon-lijk uit *maïs*, katjang hidjoe of tabak; uien of kasoemba worden niet geteeld maar komen van *Bima*. Ook katoen wordt er niet zooveel geplant als in het oostelijke gedeelte van het eiland. Koffij wordt er aan het *Ropang*-gebergte geteeld, maar nog niet in zoo groote hoe-veelheid, om eene artikel van uitvoer op te leveren.

Suikerriet wordt in het land weinig of niet geplant. Ook wordt er geen suiker uit het sap der palmboomen gemaakt, zoodat het een belangrijk artikel van invoer voor het land is. Het land is rijk aan *sappan*-hout, vooral ten W. van *Allas* tot aan *Tjereweh*.

Daar het Gouvernement met de vorsten van die kleine rijken geene contracten gesloten heeft, trekt het geen hout van daar. Het wordt dus zelden gehouwen en heeft den tijd om oud en groot te worden en te vermeerderen. Zoo zag ik bijzonder mooi *sappan*-hout in de omstreken van *Setelok* op de dorre heuvelen in het gebergte *Montar*. Gedurende eenige jaren zou er uit die streken eene aanmerkelijke hoeveelheid *sappan*-hout te trek-ken zijn.

Het *djati*-hout, in het Z. van *Soembawa* in het gebergte *Setemper*, is bijna uitgehouwen en zeer verwaarloosd, zoodat het niets meer opbrengt. Er moet ook in de nabijheid van *Allas* *djati*-hout zijn, dat ik echter niet gezien heb en vermoedelijk ook niet veel is. Aan schoone houtsoorten voor meubelen is overigens het land zeer rijk, vooral aan de stranden, waar men reusachtige *djamplong*-boomen en het *pronsono*-hout in menigte vindt. Zoo vindt men ook aan de baai van *Maniai* wonden van het schoone *kaioe-sawo*. Er zijn stammen onder van 10 en meer voeten hoogte, die 2 mannen naauwelijks omvatten kunnen.

De Veeteelt is voor *Soembawa* even zoo belangrijk als voor *Bima*. Over de paarden werd reeds in het IIe hoofdstuk 3de gedeelte § 2 gesproken. Zij zijn doorgaans iets duurder, dan op *Bima*. Meest allen worden naar *Java* uitgevoerd, terwijl de handel grootendeels in han-den der Arabieren is. De buffels zijn even zoo talrijk als de paarden. In het oostelijke ge-deelte langs de baai van *Soembawa*, kosten zij niet meer dan in *Bima*. Hoe meer naar het W. hoe duurder zij echter worden. Dit wordt veroorzaakt door den sterken uitvoer naar *Lombok* en *Bali*. Van *Soembawa* bestaat eenen levendigen handel in buffels met *Ma-kassar* en nog meer met *Topedjawa*.

Terwijl in *Soembawa* een buffel 6—8 gulden kost, is de prijs van *Allas* tot *Taliwang* f12, f14 tot f16, ja, dikwijls tot f18.

Rundvee is er niet in het land. De jaarlijksche consumptie moet ongeveer 900 – 1000 buffels en 300 – 400 geiten bedragen.

Aan wild is het land niet zoo rijk als *Dompo*, men vindt er het hert en den banteng.

Over het gevogelte, de visschen en dergelijke verwijs ik naar § 1 en 2 in het 3de gedeelte van het IIe hoofdstuk.

Het zout wordt in het land bij *Laboe banga* en *Panjorong* aangemaakt, echter niet genoeg voor de behoefte der bevolking, zoodat er nog vrij wat van *Bima*, *Makasser* en *Bali* wordt ingevoerd.

Men maakt in *Soembawa* veel en bijzonder goede wapenen, krisen, lansen en klewangs. Zij worden veel uitgevoerd, en hebben eigenaardige vormen, zoodat zij noch met de Balinesche, noch met de Boeginesche verward kunnen worden. De kris, b. v. ofschoon in grondvorm dezelfde, als die der *orang bagies*, is veel groter en zwaarder, de schede veel langer en breder. Zoo zijn ook de lansen veel massiever, zoowel wat het ijzer, als wat den stok aangaat, ofschoon deze niet zoo overdreven lang is, als die van de Balische lans.

De stoffen, die in het land vervaardigd worden zijn meest alle grove katoenen stoffen. Men verft er zeer helder rood, blauw, geel, oranje en bruin. Er wordt in het land ook veel grof aardewerk en vlechtwerk van lontarbladeren vervaardigd. Een eigenaardig fabrikaat is dat van allerlei olie »*mienjak Soembawa*» genaamd. Die olie is *kokos*-olie, die met allerlei stoffen vermengd wordt. Eene soort moet vooral zeer voedzaam zijn en de menschen spoedig vet maken. Zij wordt in het land zeer veel gebruikt met rijst en gebak. Eene andere soort moet zeer spoedig geschoten wonden heelen en heet »*minjak-pelor*«, – nog eene andere, geneest spoedig gehouwen en gestoken wonden, en heet *minjak besie*; nog eene andere heelt kneuzingen, gezwellen, verstuikingen en wordt »*minjak kasselok*« genoemd. De vervaardiging van deze wondolie is een geheim, dat mij niemand wilde verraden. De legende verhaalt, dat eene gewonde slang die olie voor zich zelve het eerste zou gebruikt hebben en daardoor de mensen tot de ontdekking zou hebben gevoerd. Ik weet echter dat de olie een tijd lang op zekere bladeren of bloemen gezet wordt (b. v. de *Millingtonia hortensis*), om daaruit de werkelijke of vermeende heelkracht te trekken, waarna de olie door zeven gezuiverd en afgegoten wordt. De grote voorkeur van het volk voor olie in de spijzen, is reden, dat er jaarlijks veel kokosnoten en kokosolie wordt ingevoerd, voornamelijk van *Saleijer*.

De hoofdartikelen van uitvoer zijn in het kort de volgende:

Padi en rijst,

Katjang hidjoe, sappanhout,

Katoen,

Grove kâns en slendang,

Was, zeer weinig en slecht,

Vogelnesten,

Paarden, buffels en geiten,

Dingding, huiden en vet,

Eenige zeepprodukten, die de *orang badjo's* inzamelen als: *tripang*, agar-agar en karet.

Laboe boea, *Panjorong* en *Laboe padi* voerden van 1837 – 1838 omstreeks 200 koijangs

rijst en 60 koijangs katjang hidjoe uit; *Laboe pakat* cc. 60 koijangs rijst, en 10 koijangs katjang hidjoe; *Laboe bodja* $\frac{1}{2}$ koijang tripang en een weinig karet; *Laboe boeér* en *Laboe lenkong* ongeveer 50 koijangs rijst en 16 koijangs katjang; *Laboe allas*, 100 koijangs rijst, als ook was en vet; *Laboe badjoe allas*, 10 pikols tripang en een weinig karet; *Amgang* voert uit: padi en dingding, die tegen zout, kokosnoten en suiker ingeruild worden.

De prijzen van de voornaamste levensmiddelen en handels-artikelen waren in *Soembawa* in 1845, als volgt:

1 pikol rijst	f 8.50.
100 bossen, padi à 10 – 15 katties de bos	.	.	.	»	10. —
1 pikol zout	.	.	.	»	1.50.
1 pikol katoen	.	.	.	»	8. —
3 stuks kokosnoten	.	.	.	»	— 20.
1 karbouw	.	.	.	»	6. —
1 pikol was	.	.	.	»	80. —

Ook *Soembawa* heeft tegenwoordig uitgaande regten, die in 1847 waren, van:

1 koijang rijst	.	.	.	f	8. —
1 pikol was	.	.	.	»	4. —
1 paard	.	.	.	»	4. —
1 buffel	.	.	.	»	— 60.
1 kattie vogelnesten	.	.	.	»	1. —
1 pikol dingding	.	.	.	»	— 60.
1 » buffelhuiden	.	.	.	»	— 60.
1 » koffij	.	.	.	»	— 60.
1 » kapas	.	.	.	»	— 60.
1 koijang katjang iedjoe	.	.	.	»	12. —
100 bosschen padie à 10 katties	.	.	.	»	1. —

Zijn reeds de uitgaande regten te *Bima* wonderlijk verdeeld, dan zijn die van *Soembawa* het nog meer, zoodat zij nu eens 1 – $1\frac{1}{2}$ pCt. en dan eens 2 pCt. en meer van de waarde bedragen.

De haven- en ankerage- gelden zijn dezelfde als op *Bima*.

Een sabandar heeft de geheele opbrengst van de uitgaande regten gepacht en heeft van *Soembawa* af tot aan *Laboe boeér* alle tollen en havengelden. Hij overhandigt alles aan den Sultan en houdt niets voor zich zelven dan hetgeen hij steelt. Ook bezit hij zekere voorregten, die andere kooplieden niet toekomen. Hoe lang die zaak loopen zal is niet vooruit te zien, waarschijnlijk niet lang. Vooreerst zoekt de sabandar, zoo veel doenlijk den Sultan te bedriegen. De Sultan beproeft van zijnen kant alle middelen om den sabanhar zooveel mogelijk uit te zuigen. Hij vordert van hem alles wat hij noodig heeft ten geschenke, zooals suiker, koffij, gambier, katoenen stoffen en dergelijke. Hij wil de schepen van den sabandar voor niet gebruiken, deze moet zijne praauwten uitrusten en kosteloos de ammunitie leveren. Wat echter nog erger is, de sabandar veroorlooft zich afsersingen van de vreemde kooplieden, zockt hen den handel onmogelijk te maken, of houdt hen zoo lang tegen, dat zij hunne regtmatige aanspraken opgeven. Wanneer zij zich beklagen, verwijst hij

hen naar den Sultan. Deze antwoordt, dat hij met de zaak niet te maken heeft en zendt ze weder naar den sabandar. Zoo worden de mensen heen en weder gezonden tot dat zij begrijpen, dat er geen regt te krijgen is. Het is dus vooruit te zien, dat het gouvernement vroeg of laat een einde aan deze misbruiken zal moeten maken in het belang van zijne eigene onderdanen en in het welbegrepen voordeel van *Soembawa* zelf, hetwelk onder eenen zoodanigen stand van zaken ook lijdt.

Over den invoer bezit ik weinig of geene opgaven.

De artikelen van invoer zijn over het algemeen dezelfde, die ik reeds bij *Bima* vermeld heb, ook komen zij van dezelfde plaatsen.

Ik maak hier nu opmerkzaam op eenige bijzonderheden, die in het overzigt over den invoer in *Bima* niet vermeld zijn.

Zout wordt in het land zelf niet veel gemaakt, misschien 6—8 koijangs. Van *Makasser* alleen worden jaarlijks over de 40 koijangs aangebracht, tegen f2 den pikol,— terwijl het zout van *Bima* slechts f1,50 kost.

- *Opium* mag niet ingevoerd worden, maar wordt toch door de Boeginezen in het W. of van *Pidjoe* op *Lombokh* binnen gesmokkeld. Het verbod tot invoer geldt ook alleen maar voor het onmiddellijke gebied van den Sultan. De vorsten, van *Allas* af tot *Tjereweh* toe, storen zich daar niet aan. Een voornaam artikel van *invoer* is verder *suiker* en wel areng-suiker van *Makasser*, lontar-suiker van *Bali* en *Bima* en rietsuiker van *Bima*. Vroeger kostte een bal suiker tot f1 zoodat de kooplieden van *Celebes* voor 6 zulke ballen een karbouw inruilden.

Als gewigtige artikelen van invoer heb ik boven reeds kokosnoten en kokosolie genoemd. De meeste fijne kleedingstoffen komen van *Makasser* en *Saleijer*. Ook wordt er zeer veel *kain doerias* aangebracht, waarvan de vrouwen, even als die van *Makasser*, korte maar wijde en doorschijnende baadjes dragen.

De sabandar te *Soembawa*, tegenwoordig hadji *Abdoel Maras*, een Maleijer, bezit twee schepen. Van de Grooten des lands, bezit alleen *Dea Sahema* een schoener. Hij is ook de enige, die eenen eerlijken handel drijft. De overige rijksgrooten, ja zelfs de Sultan drijven geen anderen handel, dan dat zij hunne slaven en pandelingen naar den bazaar zenden, om daar in het klein te verkoopen, wat zij van hunne onderhebbenden afbedelen en afpersen.

Over het getal der aankomende en afgaande schepen bestaan geene opgaven. Het getal der gene, die jaarlijks in de havens des lands laden, kan 8—10 bedragen. De handel wordt voor het grootste gedeelte gedreven met praaufen, die bijna alle den Boeginezen toebehoren. Met betrekking tot het transport op de wegen in de binnenlanden en tot de kustvaart, verwijst ik eenvoudig tot hetgeen ik daarover bij *Bima* in § 5 van het 1e. gedeelte van het IIIe hoofdstuk gezegd heb. Alles wat daar gezegd is, is ook van toepassing op den toestand in het rijk *Soembawa*. Zoo ook hetgeen over maten en gewichten en munten gezegd is (terzelfde plaatse § 4) met de volgende uitzonderingen echter.

De gantang heeft even als op *Java* 10 katties rijst, en niet 5 zooals op *Bima*.

De bos of ikat padi houdt even als op *Java* 10 katties en niet 1—2 zoo als op *Bima*. De verhoudingen der muntspeciën zijn dezelfde als op *Bima*, met het onderscheid, dat het

volk alleen de groote blinkende en volle petjes aanneemt en de andere afzondert en weigert. Dit is een groot nadeel voor den handel. Wanneer iemand namelijk niet onuitgezochte petjes van *Bima* of *Bali* komt, kan hij naauwelijks $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{2}$ of $\frac{3}{4}$ gedeelte aan den man brengen, de rest of het uitschot blijft aan hem, en wordt een zuiver verlies, wanneer hij niet weder naar *Bima* of *Bali* terugkeert, waar buitendien zulk uitschot ook niet gaarne meer wordt aangenomen. Ja dikwijls betalen de mensen van *Soembawa* de vreemde kooplieden met slechte of onuitgezochte petjes, wanneer deze niet met de verhouding genoegzaam bekend zijn. Naderhand willen diezelfde mensen, diezelfde petjes niet weder terug nemen. Klagten helpen niets. Toen ik op *Soembawa* was, was de ontevredenheid onder de vreemde kooplieden algemeen. Eenigen wachtten maanden lang op betaling en konden geen regt krijgen. Anderen konden geene lading krijgen voor petjes, die zij in het land zelf ontvangen hadden, en die zij niet weder inruilen konden.

§ 4. Huiselijk leven. Economische toestand. Zeden en Gewoonten.

Reeds in § 1 heb ik aangegeven op welke wijze over het algemeen de dorpen in het land gebouwd zijn, en nog vroeger heb ik reeds opgemerkt, dat de huizen geheel anders gebouwd zijn als in het oostelijke gedeelte van het eiland.

In *Soembawa* bouwt men algemeen zeer hoog van den grond, en op de langste rondhouten, die men kan vinden. Een trap of liever eene ladder van bamboe of van hout leidt naar boven. Meest is er regts van den trap eene galerij, nu eens overdekt, dan eens open. Binnen in is er een gang, die of tot keuken dient of er naar toe geleidt; — regts en bijna een voet hooger, zijn de kamers in eene rei 8 — 6 in getal naar den rijkdom of de grootte der familie. Altijd wordt er voor elke vrouw op een kamer gerekend. De voorste bij het inkomen is niet, even als de overige door bamboezen wanden afgesloten, maar blijft open en dient tot woonkamer. De tusschenwanden van de kamers kunnen buitendien weg genomen en aan den zolder bevestigd worden, waardoor het mogelijk is twee of meer kamers, ja de geheele ruimte binnenshuis in eene kamer te herscheppen. Dit werd onder anderen telkens in de huizen gedaan, die men mij tot woning aanwees.

Jammer echter zijn de kamers dan niet hoog genoeg van verdieping, zoodat ik niet dan gebukt er in loopen kon. Onder het dak zijn stellingen tot huisraad; van buiten zijn hokken voor het gevogelte. Het dak is gemeenlijk met bamboezen dakbordjes (*sirap*) gedekt; de vloer is van bamboe. De ruimte onder het huis dient tot stalling, als ook tot bewaarplaats voor hout, bamboe en dergelijke. Het huisraad is even zoo eenvoudig en armoedig als in de Bimanesche woningen. Haast voor elk huis staat op een' toestel een groot aarden vat vol water, dienende om de voeten te wasschen. Het aardewerk op *Soembawa* is bijzonder slecht. Men kan de aarden potten met de vingers in elkander drukken. De waterkruiken (*yendies*) worden eerst goed met rijst-stroo uitgebrand, zoodat het water daarin eenen onaangenaamen bijsmak krijgt, hetwelk de lieden daar zeer aangenaam vinden.

De dagelijksche kleeding van de mannen op *Soembawa* bestaat uit een' zeer korten srong, die somtijds ineengerold en tusschen de beenen doorgetrokken wordt, en een groven slendang, die om de lendenen wordt gewikkeld. Broeken dragen zij nooit. Wanneer zij meer

aan hebben, zijn het zulke kleedingstukken, als de Makassaren en Boeginezen dragen.

De vrouwen dragen eenen langen sarong, een slendang en een buis. De sarong wordt op eene eigenaardige en voor het oog onsierlijke wijze vastgeknoopt. De plooij is nāmelijk op den rug en niet zooals op *Java* van voren. Daarbij is deze plooij zoo dik en groot, dat zij de schoonheid van de ligchaams-gestalte geheel bedekt en den gang gehel ontseert. Ja, misschien hebben de vrouwen van *Soembawa* zich daardoor dien leelijken gang aange-wend, dien ieder vreemdeling dadelijk opmerkt. Zij loopen even als iemand, die op het ijs gaande bij elken tred een weinig terug glijdt. Het buis (*badjoe*) is meest van gebloemde stof, kort, zeer wijd en loshangend even als bij de Makassaarsche vrouwen. De slendang is even als die der mannen met scherpe heldere kleuren gekleurd, die meest in lange stroken opgewerkt zijn. Over de wapens (*kris*, *lans* en *klewang*) heb ik reeds in de vorige § gesproken. Sints het volk uiterlijk zoo stipt mahomedaansch is geworden, zijn alle gouden en zilveren sieraden voor de mannen en vrouwen verboden. Echter geloof ik, dat hier en daar een groote of rijke zich vrijheden veroorlooft, — buiten 's lands zeker. Men verzekerde mij herhaaldelijk, dat alle sieraden, die ik zag geene gouden maar valsche waren.

Het rijden geschiedt even als op *Bima* zonder een eigenlijk zadel. Men jaagt op dezelsde wijze als in het oostelijke gedeelte van het eiland. De Boeginezen en grooten des lands oe-fenen zich gaarne in het schieten met de buks. Het gemeen heeft weinige en dan nog slechte vuurwapenen. Hier als ook op het geheele eiland wil het volk geene wapenen à percussion, en trekt de oude geweersloten zeer voor.

Met betrekking tot het voedsel heb ik reeds vermeld, dat de voorliefde voor zoete en olieachtige spijzen de oorzaak is, dat er zooveel suiker en kokosnoten ingevoerd en afgezet worden.

Men eet ongeloofelijk veel gebak, dat in de olie zwemt en altijd overmatig veel suiker inhoudt. De enige drank van het volk is water. Koffij wordt er nog niet genoeg geteeld en is te duur, om een algemeene drank te kunnen zijn. Alle andere dranken zijn streng verboden, zelfs de onschuldige palmwijn. Hij die met *broem* op den weg gevonden wordt, moet 8 realen boete betalen. Alleen in het westelijke gedeelte van het land, van *Allas* af, wordt het verbod niet zoo streng nageleefd; nog minder dat tegen de amfioen, die in *Soembawa* niet ingevoerd of gebruikt mag worden. Voor het volk zou het een geluk zijn, indien men zich altijd streng aan dit verbod hield, en het nooit afschafte. STEIJNS schrijft juist de in deze eeuw plaats gehad hebbende zedelijke verbetering toe, aan het verbod tegen, en de vermindering van het gebruik van opium.

Van de gebruiken bij geboorten, huwelijken enz. weet ik weinig te zeggen. Hier volgt even als op *Bima* de man de vrouw, en vestigt hij zich in het dorp waar hij haar trouwt. De nalatenschap wordt gelijkelijk onder de zonen en dochters verdeeld. Het Soembawasche volk is niet vrolijk. Feesten worden er weinig gegeven. Gezang, muzijk en dans zijn ver-acht. Er zijn in het land volstrekt geene muzikinstrumenten. Nooit heb ik hooren zingen. Zelfs bij de feesten wordt er noch muzijk gemaakt noch gedanst. Publieke vrouwen en danseressen vindt men tegenwoordig in het land niet meer. Dit alles was in vroegere tijden anders, en wel zooals ik het in het hoofdstuk over *Bima* beschreven heb. Een vreemdeling is het onmogelijk om op *Soembawa* een meisje te vinden, dat als njai bij hem

zou willen blijven. Elke verbindteus van dien aard met een' christen, een' ongeloovige! zou bij dit volk groote ontevredenheid opwekken. Daarom is nogtans het volk zoo zedelijk niet als men hieruit wel zou willen besluiten. Er heerscht integendeel veel zedeloosheid, vooral onder de Grooten. Bijna allen zijn ongelukkig getrouw'd, en leven van hunne wettige vrouw gescheiden, onder anderen de Sultan zelf, de *Dea Adipati*, *Dea Samade* en nog anderen. Meestal zijn het talrijke slavinnen of Makassaarsche bijniven, die de tweedragt in huis brengen. De Sultan bragt er vele van *Makassar*, en nam ze in huis. Zijne vrouw werd daarover zoo verloord, dat zij allen omgang met hem afbrak. Om de zaak voor het volk te bemantelen, liet de Sultan uitstrooien, dat zijne vrouw krankzinnig was geworden.

§ 5. *Godsdienstige toestand.*

Het volk is in het geheele land mahomedaansch en wel, zoo als uit het voorgaande blijkt, zeer streng mahomedaansch. Het schijnt, dat deze overhelling tot fanatismus zich reeds vroeger verfoond heeft,— want *TOBIAS* klaagt in zijn verslag van het jaar 1808, „over de al te grote gehechtheid aan hun geloof.” Na de uitbarsting van den *Tambora*, toen het volk zulk een groot ongeluk overkwam, waren de gemoederen zeer vatbaar voor godsdienstige indrukken. Er trad een zekere *Hadji Ali* op *Soembawa* op, en predikte luid tegen de zedeloosheid van het volk en tegen de onverschilligheid omtrent het geloof, welke hij als de oorzaken afschilderde van de ramp, die over het land was gekomen. Hij vond weldra bijval in het geheele land, dat hij met eene menigte van leerlingen doortrok, en die hij tot den geest van het ware geloof terug bragt. Op zijn aandringen werd het gebruik van opium en sterken drank, het dragen van gouden en zilveren sieraden, als ook de vleeschelijke vermenging met vreemden streng verboden, het zingen en dansen afgeschaft en in minachting gebragt, de magt van de geestelijkheid vermeerderd en de uitoefening van de uiterlijke plegtigheden weder gestrengelijk ingesteld. De vorhanden gouden en zilveren sieraden werden ingevorderd, en zoo als *Ali* zeide naar *Mekka* gezonden. Verstandigen gelooven, dat er een groot gedeelte in zijne handen en in die zijner helpers bleef. *Ali* leeft nog in hogen ouderdom in *Soembawa* en wordt als een' heilige vereerd. Hij heeft zonen, die een gedeelte van zijnen invloed erven zullen. Een natuurlijk gevolg van dezen ommekteer in den godsdienstigen toestand, was, dat de geestelijkheid in magt en aanzien toenam, en inderdaad het land beheerschte. Ook in getal nam zij toe, daar nu jong en oud naar *Mekka* ter bedevaart ging. Meestal waren het dieven, bedriegers. De Arabieren, zelfs zonder priesters te zijn, stegen zeer in aanzien, werden als heiligen ontvangen en ruiden het volk tegen de christenen op. Nog tegenwoordig hebben zij veel magt in het land en de Sultan *Amarola* laat zich geheel door hen leiden. Hij beschouwt hen als zijne geestelijke overheden.

Het eerste fanatismus is gedeeltelijk verdwenen en met de toeneming van de welvaart krijgt ook bij het volk de lust tot vrolijkheid en het vieren van feesten de overhand; daar ik echter juist in de maand van de vasten in *Soembawa* was, had ik gelegenheid genoeg om op te merken, hoeveel strenger het volk in de uitoefening van de godsdienstige verrigtingen is dan alle omliggende Mahomedaansche volken. Alle gebeden worden door allen geregeld gedaan. De koelies zetten dikwijls midden op den weg de goederen neder,

om hun gebed te doen, en noch verzoeken noch bedreigingen vermogen hen daarvan af te brengen. De tempels waren altijd stampvol en de meeste nachten moest ik slapeloos doorbrengen, daar uit alle huizen het geprevel klonk der gebeden en koranspreuken.

Het nieuwejaar, op *Java* zulk een feestdag voor de inboorlingen, ging op *Soembawa* treurig en stil voorbij, ofschoon hier en daar eenige beter gekleede mensen over den weg gingen. Na het nieuwejaar kwam er nog een tweede tijd van vasten van 6—14 dagen, welke door den geloovige min of meer streng werd gehouden. Het valt niet te ontkennen, dat het fanatismus een' goeden invloed op de zedelijkheid van het volk gehad heeft; — van den anderen kant geloof ik echter, dat het ook de neiging tot leugen en huichelarij vermeerderd en de vatbaarheid tot allen vooruitgang verminderd heeft. Het volk helt zeer over tot geestelijken hoogmoed, gepaard met alle mogelijke bijgeloovighed en gelooft zich niet alleen beter dan de ongeloovigen, maar ook dan de geloovige omliggende broeders, die, wat de doode formaliteiten aangaat, met hen geen gelijken tred houden. Wanneer fanatieke priesters niet op nieuw den geest opwekken, zal de dweeperij wel gedeeltelijk ophouden, waartoe vermeerderde welvaart, levendiger verkeer en de tegenwoordige talrijke nederzettingen veel zullen bijdragen.

§ 6. Taal.

Reeds vroeger heb ik opgemerkt, dat de taal van *Soembawa* de meeste verwantschap heeft met die van het volk van *Sassakh*, veel meer dan met die van *Bima* of *Sangar*. Zij bevat zeer vele woorden uit het maleisch, ja, ik geloof, dat zij eigenlijk weinig woorden bezit, die men niet weder terug vindt in deze taal of in die van *Java*, *Madura* of *Sassakh*. Met betrekking tot hare verwantschap met de genoemde talen, verwijst ik naar het 7de hoofdstuk en de daarbij gevoegde woordenlijst. Wat de taal van *Soembawa* dadelijk zeer van die van *Bima* onderscheidt, is het gebrek aan de talrijke vokaalverbindingen, het niet bestaan van de klank *f*, en verder, dat niet als in het Bimaneesch de neiging bestaat, om de eindconsonnantie te verwaarlozen. Terwijl men op *Bima*, *djara* in plaats van *djaran* zegt, blijft de uitspraak op *Soembawa* vol, even als op *Java*.

Om aan te tonen, hoeveel de taal van *Soembawa* met de maleische en sassakhsche overeenkomt, heb ik slechts het volgende aan te voeren: mijne woordenlijsten van *Soembawa* en *Sassakh* bevatten 620 woorden, waarvan de beide talen 219 met de maleische gemeen hebben; 91 hebben zij gemeen, die niet tot het maleisch terug te brengen zijn. Dus hebben de beide talen volgens de lijst 310, of juist de helft der 620 woorden gemeen. Hierbij moet ik opmerken, dat ik ook die woorden, als aan beide talen gemeen beschouw, die klaarblijkelijk denzelden wortel hebben, ofschoon zij ook in de talen eenige wijzigingen ondergaan hebben. In het W. van *Soembawa* is de overeenstemming tusschen de twee talen nog veel groter. Eindelijk heeft zoowel de eene als de andere taal woorden met het maleisch gemeen voor welke de andere een eigen woord heeft.

Zoo in het Maleisch.	Sassakhs.	Soembawareesch.
<i>miskin.</i>	<i>rara.</i>	<i>miskin.</i>
<i>lobang.</i>	<i>lobang.</i>	<i>lekokh.</i>

Echter geloof ik te mogen aannemen, dat de taal van *Soembawa* niet meer maleisch bevat dan die van *Sassakh*.

Hetgeen ik over het schrift en de schrijfmaterialen opzigtelijk *Bima* gezegd heb, kan ook op *Soembawa* toegepast worden. Er bestaat niets van een vroeger eigen schrift. Merkwaardig genoeg is het, dat op *Sassakh* het Javaansche schrift in gebruik is, terwijl de verwante taal op *Soembawa* bijna uitsluitend met Makassaarsch karakter geschreven wordt. Scholen bestaan er in het land niet. Verhalen hoort men ook niet. Alleen de koran wordt geduld en gelezen. Ik ben echter overtuigd, dat er makassaarsche verhalen en handschriften bestaan en gelezen worden, en ook in maleisch en arabisch en misschien zelfs in soembawareesch schrift, maar al mijne vragen hieromtrent bleven onbeantwoord, en het belagchelijc wantrouwelen belette mij ook geregeld navorschingen te doen naar de vreemde of inheemsche letterkunde.

§ 7. Bestuur en Regtspleging.

Ik heb reeds genoeg over het wantrouwelen geklaagd, dat de Sultan en rijksgrooten tegen mij aan den dag legden. Nooit was dit echter zoo merkbaar als toen ik regtstreeks of met omwegen naar het bestuur en de geschiedenis van het land vroeg. Men antwoordde mij in het geheel niet of door tastbare leugens. Toen ik vroeg of de wetten en gebruiken niet schrifteleijk bewaard werden, heette het van neen. Zelfs de *Dea Samade* beweerde, dat er geene oendang-oendang *Soembawa* bestond. Naderhand verzekerde mij *Dea Samade*, als ook later te *Makassar* de sabandhar, dat er zulk eene oendang-oendang bestond, en elke rijksgroot er een had. De eerste beloofde mij naderhand een afschrift te zullen zenden. Hij beval mij echter aan, om er den Sultan niets van te laten horen, daar hij zich anders zijne ontevredenheid op den hals zoude halen. Of hij woord zal houden is nog de vraag. Ik kan het bezwaarlijk gelooven. Het weinige, dat ik vernomen heb, breng ik hier bij een, met enige aantekeningen, voornamelijk uit het verslag van den heer *Tobias*.

De regeringsform van *Soembawa* schijnt oorspronkelijk dezelfde geweest te zijn, als die van *Bima*. Intusschen schijnen er wijzigingen in gekomen te zijn, die een werkelijk onderscheid hebben daargesteld. Ten allen tijde schijnt te *Soembawa* de Sultan weinig magt gehad te hebben over het volk en de Grooten. Voornamelijk zorgden de rijksgrooten er voor, dat zijne magt en onafhankelijkheid niet te groot werden. In vroegeren tijd wilden zij zelfs niet toestaan, dat de Sultan naar *Makassar* ging, om den eed te doen. Als reden wordt in oude berichten opgegeven, »indien de koning ginds en herwaarts gaat zoo zullen zijne oogen en begeertens groot worden, onze magt zal besnoeid worden en dan zal het volk van *Soembawa* veel te doen krijgen en groote lasten moeten dragen.”

In plaats dat, even als op *Bima*, alle rijksgrooten aan het bestuur deel kunnen nemen, zijn er op *Soembawa* slechts vijf, die eene soort van raad vormen, en eigenlijk het land regeren. Zij zijn naar rangorde:

- 1e. de *Dea Ranga* of *Nene Ranga*,
- 2e. de *Kali Bela*,
- 3e. de *Dea Adipatti*,

4e. de *Nenti Dessa*, en

5e. wiens titel ik niet ken. Zijn naam is *Dea Samade*.

Hij is de zoon van den tegenwoordigen *Kali Bela*.

Het woord *Dea* schijnt dezelfde beteekenis te hebben als het woord *Radin*, en wordt aan alle lieden van hoogen adel gegeven.

Deze vijf rijksgrooten kiezen den Sultan. De Sultan wederkeerig bevordert deze 5 rijksgrooten met toestemming der overigen, wanneer er een door den dood uitvalt. De *Dea Ranga* is de man op wien alles nederkomt. De *Kali Bela* is bevelhebber in tijd van oorlog, en zoo heeft ieder zijn departement. Echter veroorloven zij zich overschrijdingen, en zijn de bezigheden niet zoo streng meer afgescheiden als welligt in vroegeren tijd. Ik weet b. v. dat de *Kali Bela* ook dikwijls in twisten beslecht, voornamelijk met vreemden. *TOBIAS* zegt in zijn verlag van 1808, »de koning heeft op *Soembawa* weinig in te brengen en het meeste gezag is in de handen der drie eerste rijksgrooten; dan, op *Soembawa* heerscht weinig orde." De overige Grooten, die zich zoo van de regering uitgesloten zagen, beschouwden zich onafhankelijk, zoodra zij zich sterk genoeg gevoelden. Van daar gedeeltelijk de altijddurende verdeeldheden en onlusten, de menigvuldige burgeroorlogen en de ingewortelde regeringloosheid in *Soembawa*. De berigtgevers uit de vorige eeuw noemen *Soembawa* »een konkelnest."

TOBIAS, zegt in 1808 »kortom, die op *Soembawa* veel volk onder zich heeft en veel ammunitie, is als het ware koning op zich zelf." Zoo zijn *Allas*, *Setelok*, *Taliwang* en *Tjere-weh* werkelijk onafhankelijk. *Dea Kraijoe* op *Ampang* kon het ook zijn. Zoodra *Dea Sahama*, als *Nene Ranga* afgezet was, beschouwden hij en zijn broeder te *Lapi* zich als onafhankelijke vorsten. Zij handelen ook als zoodanig. *Dea Sahama* is zoo rijk en magtig in het land, dat hij den Sultan ligt ten val zou kunnen brengen, en wanneer hij niet zoo vredelievend was, zou het reeds lang gebeurd zijn, en het zou hem zoo veel gemakkelijker vallen, daar hij bij het volk bemind is en de riks-versierselen in bezit heeft.

De inkomsten van den Sultan en van de rijksgrooten zijn zeer gering. Allen bezitten rijstvelden in eigendom en laten er een gedeelte van door de bevolking bearbeiden. Zij trekken verder inkomsten van de vele paarden en buffels, die zij bezitten. De vogelnesten brengen niet veel op. De Sultan deelt er de inkomsten van, als ook die van de uitgaande regten en havengelden, met den *Dea Ranga*. — *Ampang*, *Plampang* en *Oetan* moeten elk jaar aan den Sultan 1000 bossen padi betalen, en bij gebrek daaraan, 25 realen. Deze zorgt voor de eerste levensbenodigdheden van den Sultan en mag het noodige daarvoor van de bevolking heffen, wat hij ook voor zich zelven mag doen.

De geregtelijke boeten worden onder de Grooten verdeeld. De opbrengst van het sappanhout wordt verdeeld tusschen den Sultan, de rijksgrooten en het volk, dat den aankap en het transport tot aan *Soembawa*, bij wijze van heerendiensten verrigt. Het volk moet verder den Sultan op reis en op de jagt vergezellen en daarbij voor eigen onderhoud zorgen. Verder prest de Sultan het volk nog veel af, onder den titel van geschenken op zijne reizen, bij feestdagen en bij alle mogelijke gelegenheden. Men heeft onder anderen in de inleiding kunnen zien, hoe hij mijn verblijf tot voorwendsel nam, om het volk geschenken te laten brengen. Toen hij van *Makassar* terug kwam, vorderde hij geschenken voor de gelukkige terugkomst in zijn rijk; — en zelfs de armsten waagden het niet, om minder dan 1 reaal te

brengen. De financiën van het rijk zijn altijd in de war geweest en had het land bij de Compagnie altijd schulden, die b. v. in 1801 over de 10,000 rijksdaalders beliepen.

Van het bestuur van de kleine rijken in het W. weet ik geene bijzonderheden, daar ik aldaar te kort bleef, om die nader te leeren kennen.

Over de regtspleging van het land, het strafrecht en dergelijke heb ik eveneens geene berigten ingewonnen.

De regters ter eerster instantie zijn de dorpschoofden, die ter tweeder instantie de onderkoningen of distriktschoofden en ter hoogste de *Nene Ranga* met de rijksgrooten, of alleen, of gezamenlijk in den riksraad.

Echtbreuk wordt in het geheele land met den dood gestraft, als ook moord en brandstichting. Echter bestaat er gelegenheid, om zich van de doodstraf vrij te koopen. Diefstal wordt met geldboete gestraft. De vorige riksbestierder liet er rottingsslagen voor geven.

In *Taliwang* wordt diefstal gestraft door het afhouwen van de regter hand.

§ 8. Geschiedenis.

Van de vroegste geschiedenis van het land is ons niets bekend. Het is mij niet mogelijk geweest, schriftelijke of mondelinge mededeelingen van welken aard ook, te krijgen.

Uit het vroeger gezegde kunnen wij haast met zekerheid afleiden, dat de volken van *Sassakh* en *Soembawa* eens een en hetzelfde volk zijn geweest. Of echter de mensen van *Soembawa* van *Sassakh*, of omgekeerd, die van *Sassakh* van *Soembawa* herkomstig zijn, laat zich moeijelijk bepalen. Ik ben geneigd te gelooven, dat de oorspronkelijke stam uit *Sassakh* was. Vele overleveringen laten een' derden zoon van den eersten koning van *Dompō* naar *Soembawa* trekken; zoodat zich ook in dit land Javanen hebben nedergezet. Men zeide mij, dat de Grooten van *Soembawa* den oorsprong van hunne familien niet zochten van de vorsten van *Dompō* of *Bima*, maar van die van *Bandjermassin*. Hieronder loopt echter veel bloot vermoeden of geheele dwaling. De geschiedenis meldt wel, dat in 1762 de *Datoe Taliwang* en de zoon van den *Nene Ranga* naar *Bandjermassin* gingen; maar de togt schijnt eenvoudig een rooftogt geweest te zijn, en niet veroorzaakt door familieverbindtenissen met het vorstelijke huis van *Bandjermassin*. Nog onwaarschijnlijker komt mij het voorgeven voor, dat *Sangar* eene kolonie van *Soembawa* geweest zoude zijn. De taal van *Sangar* heeft ook veel meer overeenkomst met die van *Bima* dan met die van *Soembawa*. Het Mahomedanismus werd ook zoowat ten zelven tijde ingevoerd als in het overige gedeelte van het eiland. Daarentegen werd *Soembawa* iets later door de Makassaren onder het juk gebragt dan de vorstelijke rijken, namelijk in 1624. De invloed van *Goa* hield zich langer in *Soembawa*, dan dáár staande en bestaat zélf tegenwoordig nog. Nu eens deed hij zich gelden door vreedzame middelen, als, huwelijken, verdragen en dergelijke, dan eens door de wapenen bij rooftogten, opstanden en burgeroorlogen. De val van *Makassar* was ook eene reden, dat *Soembawa* een bondgenoot werd der Compagnie. Dit rijk weigerde echter lang om een verdrag te sluiten, onder anderen nog in 1669, ofschoon het eenen gevlugten prins van *Goa*, *Aroe Kajoe* uitleverde. Daarom werd in het kontrakt met de oostelijke rijken in 1669 geslo-

ten, opgenomen, dat zij vijanden van *Soembawa* moesten blijven, zoolang dit niet tot het verdrag was toegetreden.

In het jaar 1673 stonden de rijksgrooten, opgehitst door de aanwezige Makassaren, tegen den koning *Maas Goah* op, verjoegen hem, roosden zijne schatten en kozen eenen *Maas Bantan* tot koning. In 1674 zond de Compagnie den kapitein J. F. HOLSTEIJNER met gewapende magt naar *Soembawa*. Hij rigtete niet veel uit en verloor in 1675 den geheelen post *Sukkelenburg* op *Soembawa*. Echter heeft hij het zoo ver gebracht, dat er op den 12den Juuij 1674 een kontrakt werd gesloten, en wel op dezelsde voorwaarden als met de oostelijke rijken. Drie rijksgrooten hebben het onderteekend. De koning trad eerst den 16den Maart 1675, en later bij een appendix- kontrakt van den 7den Mei van hetzelfde jaar toe. Het kontrakt werd vernieuwd en uitgebreid tot *Makassar* op den 12den Februarij 1676. De gezanten van den Sultan bezwoeren het nog denzelfden dag. In 1677 togen de eerste gezanten en gyzelaars naar *Batavia*, bij welke gelegenheid er een nieuw bijvoegsel bij de vroegere kontrakten kwam. Merkwaardig is het, dat de kleine vorsten van het W. van *Allas* af tot *Tjereueh* toe verzocht en uitgenoodigd werden, om het kontrakt van den 16den Maart 1675 ook mede te onderteeken. Nog merkwaardiger echter is het, dat zij de geschiedkundige herinnering aan dat verdrag verloren schijnen te hebben. Ik neem nog eene bladzijde uit de geschiedenis van *Soembawa*, die juist tegenwoordig weder een levendig belang zal inboezemen, ik meen de gebeurtenissen, die uit de nabuurschap van *Bali* en *Lombokh* voortsproten. Voor het overige verwijst ik naar de overzigtstabellen in het 7de hoofdstuk. Het schijnt, dat toemaals *Lombokh* onder *Soembawa* gerekend werd, of dat dit land daarover eene indirekte heerschappij voerde.

In het jaar 1675 brak er namelijk een opstand in *Selaparang* uit, bij welken den Compagnie's onderdanen onrecht werd aangedaan. HOLSTEIJNER had ook deze aangelegenheid te regelen en dwong het land *Selaparang* tot cene boete van 15,000 pikols sappan-hout, waarvoor zich *Soembawa* als borg stelde. Dit werd in het verdrag van 1675 (16 Maart) bepaald.

In 1723 zette den vlugtende Bontoelankars den Sultan *Amas Madina* van *Soembawa* tot den oorlog met *Selaparang* aan. Vermoedelijk gaven deze oorlogen den vorsten der Sassakers aanleiding, om hulp bij de Balinezen te zoeken. Deze kwamen en namen het land voor zich zelven in bezit. De geheele verovering voleindigden zij tusschen 1738 en 1740. Op *Lombokh* had ik vergeefs naar dit tijdstip gezocht, maar het toch zeer juist 100 jaren terug gezet.

In het jaar 1762 werd de Sultan van *Soembawa* door zijne rijksgrooten afgezet en in zijne plaats de *Datoe Tjereueh* gekozen. Waarschijnlijk was deze opstand oorzaak, dat de *Datoe Taliwang* en *Mille Ropia*, zoon van den *Nene Ranga* een' togt naar *Bandjermassin* maakten, waar zij eene Balische praauw plunderden, die den koning van *Bali* (moet waarschijnlijk zijn van *Sassakh*) *Goesti Ngoerah* toebehoorde. In 1763 dwong de nieuwe *Ranga* zijne dochter, zich van *Mille Ropia* te scheiden: en gaf haar toen den *Nene-* koning tot vrouw. *Mille Ropia* verbond zich toen met den *Datoe Taliwang* en stond tegen den koning op. De *Datoe Taliwang* werd toen tot tegenkoning gekozen. In deze benaauwdheid riepen de *Datoe Tjereueh* en de *Nene Ranga*, de Balinezen te hulp. *Goestie Ngoerah* kwam met 12,000 man en belegde *Taliwang*. De partij had den Resident *TINNE* te *Bima* omgekocht, en door tusschenkomst van dezen den Gouverneur van *Makassar*, om hun te hulp te komen. Hij

zond den kommandant BAKKER met drie sloepen en 21 Europeesche militairen, wien het gelukte *Taliwang* te ontzetten. *Mille Ropia* viel in den strijd. De *Nene Ranga* vlugte naar de binnenlanden. *Datoe Tjereweh* werd gevangen naar *Makassar* gevoerd, waar hij in de voornemens van de Compagnie eene voor hem gunstige verandering te weeg bragt. Intusschen bleef *Datoe Taliwang* koning, en keerden de Balinczen weer terug.

Datoe Taliwang, vereenigd met *Datoe Goenoeng* ook *Santombong* genaamd, koning van *Selaparang*, en een oom van den *Datoe Tjereweh*, beproefden in 1764 het land *Selaparang* weder te veroveren. De aanslag mislukte en *Goesti Ngoerah* dwong zclfs *Salombong*, om met hem oorlog tegen *Soembawa* te voeren. Hij kwam op nieuw over, nam *Allas* en *Serang* (tegenwoordig *Setelok*) in, en belegerde nogmaals *Taliwang*. Ondertusschen stierf *TINNE* den 25sten Junij te *Bima*, en werd BAKKER zijn opvolger. Hij droeg er te bij, dat *Datoe Tjereweh* te *Makassar* weder als koning van *Soembawa* werd erkend. Er werd een nieuw kontrakt met de zes rijken op het eiland gesloten (op den 9 Februarij 1765) en *Goesti Ngoerah* kreeg bevel om *Soembawa* te verlaten, aan welk bevel hij echter geen gevolg gaf. Daarom werden er den 11den Maart 1765 van *Makassar* 54 soldaten naar *Soembawa* gezonden. Den 15den April volgden hen nog 39 andere op het schip *Het Huis te Manpad*. Met hun kwam de *Datoe Tjereweh*. Hij stierf weinige dagen na zijne aankomst te *Soembawa*. Hierdoor veranderde de zaken. Die van *Taliwang* verbonden zich met de Wadjorezen en de koningin - weduwe tot eene partij tegen de aanhangelingen van den *Datoe Tjereweh*, de Compagnie en de Balinezen. Dezen, vereenigd met de soldaten van de Compagnie, belegerden te vergeefs *Oetan* en trokken met verlies weder af. De oude *Nene Ranga* stierf. De Compagnie keurde de politiek van den Gouverneur van *Makassar* zeer af. In het jaar 1766 laat de oude koningin *Mappa Tjonga*, ook *Moestapha* genaamd, een' zoon van den vroegeren Sultan *Mahomed Djala Oedin*, tot koning uitroepen, onder regentschap van den *Kali Bela* en den *Den Depatti*. De aanhangelingen van den gestorven *Datoe Tjereweh* wilden diens zoon *Datoe Badeh* tot koning. Er werd met *Moestapha* een nieuw kontrakt gesloten, en op den 18den Maart 1766 legde hij den eed aan de Compagnie af. *Soembawa* verbond zich om voor de kosten van den oorlog 350 slaven te betalen. Een onderkoopman, *VOLL*, was de agent van de Compagnie. Hiermede was de rust nog niet hersteld. In 1770 stierf de nieuwe *Nene Ranga*, die met de Engelschen in onderhandeling was getreden. In 1788 brak de opstand tegen *Moestapha* uit. De Balinezen trokken den opstandelingen te hulp. De Compagnie trekt zich de zaken des konings aan. De Sultan van *Dompo* zend hem hulp, neemt en verbrandt het versterkte *Balo-Balo*, en nog eenige verschansingen en verjaagt de Balinezen. In 1790 werd de rust eerst weder hersteld, na een 23 jarigen burgeroorlog. *Bali* bleef in het bezit van *Lombokh*. Wij hebben echter opgemerkt, dat het oude vorstenhuis van *Selaparang* van *Soembawa* afkomstig is, — en wanneer er geene afstamelingen meer op *Bali* en *Lombokh* zijn, zouden er op *Soembawa* nog altijd pretendenten voor het rijk van *Selaparang* te vinden zijn, voornamelijk te *Setelok* en *Tjereweh*.

Sedert het jaar 1790 is overigens *Soembawa* met *Lombokh* en zijne tegenwoordige beheerschers niet meer in vijandelijke gemeenschap gekomen, en heeft alle politieke omgang tus-schen de twee naburige eilanden opgehouden.

VII. H O O F D S T U K.

TERUGBLIK OP DEN GEMEENSCHAPPELIJKEN TOESTAND VAN DE TEGENWOORDIGE RIJKEN OP HET EILAND SOEMBAWA.

§ 1. *Bevolking.*

Wanneer wij zamentrekken, hetgeen in de vorige hoofdstukken bij de verschillende rijken over de bevolking gezegd is, komen wij tot de volgende resultaten.

In het begin van het jaar 1815 kan de bevolking op het eiland bedragen hebben.

Voor het rijk van <i>Bima</i>	90,000	zielen.
»	»	»	»	<i>Dompo</i>	10,000	»
»	»	»	»	<i>Sangar</i>	2,200	»
»	»	»	»	<i>Tambora</i>	6,000	»
»	»	»	»	<i>Papekat</i>	2,000	»
»	»	»	»	<i>Soembawa</i>	60,000	»

Te zamen. . . 170,200 zielen,

Of voor de vierkante mijl 766 en voor den Javaschen paal (vierk.) 32 zielen.

Tegenwoordig kan het land eene bevolking hebben:

In <i>Bima</i>	van 45,000	zielen.
» <i>Dompo</i>	» 3,000	»
» <i>Sangar</i>	» 500	»
» <i>Soembawa</i>	» 26,000	»

in het geheel van 74,500 zielen,

Of per vierk. geogr. mijl, of vierk. Jav. paal.

In *Bima* van 789 zielen. 88 zielen.

» <i>Dompo</i>	» 65	»	2-3	»
» <i>Sangar</i>	» 71	»	3	»
» <i>Soembawa</i>	» 288	»	12	»

In Natiën verdeeld, kunnen er in het jaar 1847 onder de bevolking geweest zijn:

Europeanen of daarmede gelijk gestelde personen (zonder de militairen), 70 zielen.

Chinezen	6 "
--------------------	-----

Arabieren, Maleijers, Balinezzen enz.	2,000 "
---	---------

Menschen van Celebes en Saleijer enz.	8,000 "
---	---------

Menschen van Floris, Timor, Soemba enz.	1,000 "
---	---------

Vreemden in het geheel 11,076 stel 11,100 zielen.

Inboorlingen " " " 63,424 " 63,500 "

Naar de verschillende godsdiensten kunnen er onder de bevolking zijn:

Belijders van het christendom	70 zielen.
---	------------

Boeddhisten (Chinezen en Balinezzen)	130 "
--	-------

Fetish-dienaraars (voor het grootste gedeelte <i>Orang Dongo's</i>)	5,000 "
--	---------

Mahomedanen	69,300 - 70,000 "
-----------------------	-------------------

Over het karakter van de verschillende stammen is reeds gesproken in het 3de gedeelte van het IIe hoofdstuk, zoodat ik hierop niet weder behoeft terug te komen.

§ 2. Materiële welvaart. Akkerbouw. Handel. enz.

Over het bouwen der huizen en dorpen trekke men bijeen, hetgeen daarover gezegd is, in het 3de hoofdstuk (rijk van *Bima*) in het 2de gedeelte §§ 1 en 3 en in het VIe hoofdstuk (rijk van *Soembawa*) §§ 1 en 4, waaruit blijkt, dat met uitzondering van den *Orang Dongo's*, met betrekking tot de woningen, de kleeding, de bewapening, het voedsel, den zetel en ten deel ook de taal, het eiland in twee natuurlijke afdeelingen verdeeld is, de oostelijke en de westelijke. Gene bevat tegenwoordig de rijken *Bima*, *Dompo* en *Sangar*; - en alles wat bij het rijk van *Bima* is gezegd, is ook van toepassing op *Dompo* en *Sangar*. *Soembawa* staat daarentegen meer op zich zelf, en zou eerder met *Lombokh* eene natuurlijke afdeeling vormen, had niet op dit laatste eiland de invloed van de Balinezzen de zeden in de samenleving van de oorspronkelijke bevolking zeer gewijzigd.

Wegen en bruggen, die opzettelijk onderhouden, worden vindt men nergens. Men kent alleen voetpaden, die soms zelfs voor paarden niet te begaan zijn. Alle transporten te land geschieden overal met lastdieren, buffels en paarden. Voertuigen, hoe ruw en eenvoudig ook, vindt men nergens. De oorspronkelijke scheepvaart van het land bepaalde zich vermoedelijk tot de rivieren en langs de kusten der baaien en geschiedde in vroegeren tijd met kano's van verschillende grootte. Grootere vaartuigen leerde men van vreemden kennen, en tegenwoordig nog zijn meest alle grote prauwen eigendom van vreemden. De Europeesch getuigde schepen, die men in het land vindt, zijn 3 barken en 4 schoeners.

Met betrekking tot den akkerbouw, heeft men in *Bima* meer vorderingen gemaakt, dan in de andere gedeelten van het eiland. Hiertoe heeft veel bijgedragen de meerdere bevolking van het land, de grootere neiging tot den arbeid en het geluk, dat de grond niet zoo hoog met vulkanische stoffen bedekt en onvruchtbaar gemaakt is. Overal vormen de rijst- en mais-bouw den grond van den akkerbouw. Daarna is de katjang hidjoe het belang-

rijkste produkt. Uijen, kasoemba, katoen, suiker en koffij komen eerst in de derde plaats. De roerende rijkdom berust haast geheel op de veeteelt. De meeste buffels en geiten gaan naar *Celebes*, de meeste paarden naar *Java*. Onder de produkten, die uit het wild of uit zee komen zijn de voornaamste: sappanhout, was, vogelnesten en tripang.

De *Industrie* is nog in hare kindschheid en levert geene noemenswaardige artikelen voor den uitvoer, zoodat deze geheel in ruwe produkten bestaat. De buitenlandsche handel en nog meer de invoer is geheel in handen van vreemden. De belangrijkste landen voor den handel van het eiland zijn *Java*, *Celebes* en *Saleijer*. De plaatsen van waar voornamelijk de Europeesche artikelen gehaald worden zijn *Singapore* en *Soerabaija*. Nu kan *Makassar* hun misschien weldra den rang bewisten. Ten opzichte van de munten maten en gewichten, raadplege men het ter zake gezegde in het IIe hoofdstuk 1e. gedeelte § 4 en in het VIIe hoofdstuk § 3.

Men zal opmerken, dat geheel tegen den geest der kontrakten het Gouvernementskoper-geld niet gangbaar is, maar daarentegen de petjes pasmunt zijn.

§ 3. Beschaving. Talen.

Over het onderscheid der rassen, die men onder de bevolking aantreft, is in het IIe hoofdstuk reeds gesproken. De volgende hoofdstukken hebben mijne denkbeelden nog meer in bijzonderheden ontwikkeld, en er valt hier dus niets meer bij te voegen.

De ontwikkeling van den geest staat in het geheele land nog op eenen zeer lagen trap. Oppervlakkige kennis trefst men nog maar alleen bij de hooge standen aan. Eene wetenschappelijke of zedelijke opvoeding wordt er in het algemeen aan de kinderen niet gegeven. Alles wat zij leeren bepaalt zich tot eenige doode godsdienstige formulieren, en bij die der rijkeren tot het verkrijgen van eenige vaardigheid in het lezen en schrijven van het Makassaarsche schrift. Tusschen de mahomedaansche en christen-inwoners schijnt het nooit tot geschillen over het geloof gekomen te zijn.

Reeds in het begin van de heerschappij der O. I. Compagnie werd door bijzondere bepalingen in de kontrakten hiervoor gezorgd. Het eenige spoor van onverdraagzaamheid vind ik in de behandeling en de pogingen tot beheering van *Orang Dongo's* in het rijk van *Bima*. Ofchoon de Soembawarezen zich voor het uiterlijke streng, ja zelfs tot dweepens toe aan het mahomedaansche geloof houden, zijn er toch geene eigenlijke bewijzen van daadzakelijke onverdraagzaamheid bij hen bekend.

Voor de uitoefening van het *regt* houdt men zich geheel aan de »*hadat*» in het betrokken rijk. Het strafrecht schijnt overall zeer willekeurig te zijn, daar de straffen door geld afgekocht en dus ontgaan kunnen worden. Vele straffen zijn nog zeer hard en barbaarsch, zooals het doodhongeren, het afshouwen van de hand, enz.

Wat de *talen* betreft weten wij, dat er tegenwoordig in het land nog drie worden gesproken, — het Bimaneesch, het Sangareesch en het Soembawareesch. Over den graad van verwantschap, zal men het best kunnen oordeelen na raadpleging van de volgende drie woordlijsten, die naar dezelsde grondbeginselen zijn vervaardigd, als die van de taal van *Sassakh* in het verslag over *Lombok*, d. i. insgelijks naar het Maleisch- Nederduitsch woord-

denboek van Roorda van Eijnsinga, en volgens dezelfde spelling, die ik voor het woordenboek en het verslag van *Lombok* heb gevolgd.

Ik heb alle drie de woordenlijsten zelf vervaardigd, maar wil daarmede niet zeggen, dat er geene fouten in voorkomen, of dat er niet veel in te verbeteren zou zijn. Echter heb ik voor het Bimaneesch behalve mijn eigen werk, ook nog dat van den schoolmeester Melchior aldaar geraadpleegd, die van de christeninwoners te *Bima* het best de taal verstaat en spreekt.

De taal van *Tambora* is tegenwoordig helaas geheel verloren geraakt, en alleen Raffles heeft in zijne *Historij of Java* er eenige overblijfselen van bewaard, waaruit blijkt, dat het eene zeer merkwaardige, hoogst eigenaardige taal was, die geene de minste gemeenschap had met een der tegenwoordig bekende talen in den Archipel, 2—4 woorden uit de lijst van Raffles hiervan uitgezonderd.

Ik geef hier nu de lijst van Raffles, veranderd naar de resultaten mijner eigene nasperringen en vermeerderd met de woorden in het Maleisch en Sangareesch, die dezelfde beteekenis hebben.

<i>Maleisch.</i>	<i>Sumbawa.</i>	<i>Sangar.</i>	<i>Bima.</i>
Aboe.	Aoe	Kloeboegg	Kaloebœ
Ada	Ada	Èna	Wara
Adat	Adat	Sarah	Sarah
Adeh of Hadeh		Sènè winè	
Adjar	Adjar	Sènoen	Tenäoe
Adjie	Adjie, hadjie		
Meng-adjie	Ngadjie		
Aijam	Ayam	Manoe	Djanga
Aijam lakki		Manoc-rangan	Djanga-Sawoe
Aijam peramp.		Manoe-winèn	Djanga-siwè
Aijer	Ai	Ei	Oi
Akar	Akar	Aka	Amoe
Akoe	Akoe	Akoe	Lamada (a) nahoe (k)
Alang	Rè	Reij	Atim porie
Amara		Dussak	Kaporö
Amas		Omòsmèa	Masanganga
Ambil	Eté	Ngalè	Beha
Amokh	Amokh	Atengamokh	Domangamoe
Ampir		Deni	Dini
Anakh	Anakh	Ana	Ana
,, laki	Anak selaki		

<i>Maleisch.</i>	<i>Sumbawa.</i>	<i>Sangar.</i>	<i>Bima.</i>
Anakh peramp:	Anakh so-ey	.	.
Ananas	Nanas	Aroena	Aroena
Andjing	Asoe	Assoe	Lako
Angin	Angin	Angin	Angie
Angkat	Angkat	Boea	Hauta
Anggoes	Benka	Mangie	Moeda
Angsana	.	Badara	Nara
Antam hantam	Djager	Sembolè	Lombo
Antjor	Antjor	Loro	Sòò
Apa	Apa	Apé	Aoe
Apie	Apie	Apie	Afi
Arang	Arang	Urèkh	Daroe
Aren	Polla	Naò	Naò
Arit	.	Sadanaba	Roembè arit
Arti	To	Aocn.	Kääoe
Assem	Bagè	Mangè	Mangé
Asap	Penat	Porrong	Obœ
Atap	Atap	Tero	.
Atas	Atas	Ressé	Essé
Babi	Baoe-wi	Wawi	Wawi
Badakh	Warakh	.	.
Badan	Prana	Weki	Weki
Badjakh	Njoran	Ata pamoesoe	Döoe pamoesoe
Badjoe	Badjoe	Lambon	Badjoe
Bagimana	Melogg	Gambosegg	Boenè
Bagini	Menta	Semia	Ngdage
Bagitoe	.	Kasoenagg	Ndedè
Bagoes	Ballong	.	.
Bagi	.	Mondè	Tako weki
Baroe	Baroe	Wèoe	Wöoe
Bahasa	Bakasa	Moeti	Angahie
Bahasa dalam	.	.	Angahie dessè
Bahasa kasar	.	.	Angahie mantjera
Bajar	Bajar	Ampa sola	Tjola
Bajam	Djangen berai	Enbai	Nadoe
Bajikh-bai	Ballong	Mondè	Tako
Bajiki-bikin	Pina	Giakh	Daur
Bakar	Toenoeng	Toenoe	Kaá
Balie	Balé	Kentjaka	Kentjaka
Balimbing	Balimbung	Limbi	Limbi

<i>Maleisch.</i>	<i>Sumbawa.</i>	<i>Sangar.</i>	<i>Bima.</i>
Balikh	Moelè	Sembalie	Warie
Baloe		Waloemonè	Baroe monè
Bamboe	Aer	Ooe	Oò
Banjar	Ba		
Bandjer	Ba	Lino	Béné
Bangkè	Bangkè	Madjit	Timba
Bangoe	Bangoe	Bango	Bango
Bangoen	Koat	Brei	Toeoë
Bangsat		Ngordogg	Panga
Banjakh	Lega, penè	Bani	Bòtò
Bantal	Gallang	Loeroë	Linga
Banting	Banteng	Tjapi lirdo	Tjapi lirdo
Bapa	Bapa	Ama	Amma
Barang	Arta	Santja	Tjila
Baranie	Baranie	Wanie	Banie
Barat	Barat	Barat	Bara
Bawaringin	Bawaringin	Waoë	Docè
Baris	Baris	Réré	Do-i
Baroe, waroe	Baroe	Waroe	Waoë
Bawaroeng	Aroeng	Pantegg	Gadé
Basah	Basah	Ngéda	Betja
Batang	Batang	Watakh	Beri
Ba (wa) tas		Oepen	Hampa
Batoc	Batoc	Watoë	Wadoë
Batokh	Batokh		
Bawa	Bawa	Bawa	Wa-a
Bawah (di)	Bawah (di)	Arwawah	Awah
Bawang	Bawang	Tjoera	Bawa
Bawoe, baoe	Baoe	Woón	Wöoe
Bedakh	Sémé		
Bemoedidik		Ngallok	Bòbò
Bedil	Snapang	Widjel	Bedi
Bèa	Bèa		
Beq		Djaran	Rowa
Be (bic) jar		Kunè anta	Ededoe
Beirakh	Nain	Podja	Sera
Behas	Bekas	Ra	Ra-a
Belah, blah		Bintja	Ti-a
Belakang	Moedi	Artina	Kontoe
Belandja	Blanja	Blanja	Blanja

*Maleisch.**Sumbawa.**Sangar.**Bima.*

Beloet	.	Belè	.	Loli	.	Doena	.
Belon	.	Nopoka	.	Ani	.	Watie	.
Benang	.	Benang	.	Moeto	.	Kaffa	.
Benar	.	Benar	.	Sida	.	Sapoda	.
Benteng	.	Kotta, kocta	.	Benteng	.	Benté	.
Berhenti	.	Brenang	.	Senawa	.	Sanawa	.
Beranakh	.	Beranakh	.	Ngarak	.	Ngana	.
Berladjar	.	Berladjar	.	Palodja	.	Lodja	.
Besar	.	Rea	.	Ma	.	Naë	.
Besie	.	Bessie	.	Tempie	.	Bessie	.
Betoel	.	Roeris	.	Sida	.	Ròmò	.
Bibir	.	Biwer	.		.		.
Bibit	.		.	Wiwi	.	Wiwie	.
Bidara	.		.	Lassa	.	Ranga	.
Bidjie	.	Moden	.	Issen	.	Issi	.
Bidjin	.	Lenga	.	Loenga	.	Ringa	.
Bija	.		.	Toëe	.	Kasi-i	.
Bie (men) jawakh	.	Oetie	.	Oetie	.	Oedie	.
Biejasa	.		.	Darogg	.	Ngina	.
Bilang	.	Bada	.	Ngoerini	.	Ngoa	.
Binasa	.		.	Prawie	.	Medi	.
Binatang	.		.	Binatang	.	Binatang	.
Bingoen	.	Torokh	.	Lingogg	.	Wati senawaden	.
Bini	.	Soajj	.	Sawan	.	Wei	.
Bintang	.	Bintang	.	Bolok	.	Entara	.
Bintji, bontji	.	Gènèt	.	Takigg	.		.
Biroe	.	Biroe	.	Waloe	.	Balie	.
Bisa	.		.	Darogg	.	Ngina	.
Bisoe	.		.	Baba	.	Pongie	.
Bisol	.	Kabiset	.	Kabo	.	Npossò	.
Bisokh	.	Nawer	.	Ndai	.	Naik	.
Bitjara	.	Bitjara	.	Moetie	.	Ngahie	.
Blang	.	Blang	.	Komba	.	komba	.
Blas	.	Olas	.		.		.
Bleket	.		.	Tjenkellé	.	Ketjiwie	.
Bli	.	Bli	.	Weli	.	Wélie	.
Bodo	.	Bodo	.	Empoela	.	Empoela	.
Bochoer	.	Boëer	.	Letta	.	Kredo	.
Boedakh	.	Oelen	.	Nassa	.	Ada	.
Boedjang	.		.	Sampola	.	Sanipéla	.

<i>Maleisch.</i>	<i>Sumbawa.</i>	<i>Sangar.</i>	<i>Bima.</i>
Boeka	Oeleng	Angélakh	Henga
Boekan	Siong	Sala	Lai
Boekit	Tampir
Boelan	Boellan	Woelokh	Woera
Boelan baroe	Boelan beroe
Boeloe	Boeloe	Woe	Hongo
Boemi	Raoe	Danah
Boenga	Kemang	Wota	Woenta
Boeni	Beling	Noeni	Ngahie
Boenoe	Samaté	Matie	Hadié
Boentoet	Elong	Ihon	Kétò
Boerít	Lollokh	Lokie
Boeroe	Apan	Ngoesic	Föoe
Boeroeng.	Piò	Beò	Nassie
Boesoekh	Bahoe	Wai	'nbai
Boeta	Boeta	Pisó	Boeda
Boetoe	Lasso
Boea	Boe	Woean	Woea
Boewang	Bolang	Bolang	Pahie
Bohong	Bola	Heboa	Tjowa
Boleh	Baoe	Bekie	Wá-oe
Boengkoes	Pojong	Timba	Kato
Bontar	Boelat	Rollor	Bolo
Boenting	Batian	Malemboe	Naè loko
Brapa	Pida	Sembossie	Saboenè
Bras	Loto	Woea	Bongie
Brat	Brat	Dodo	Tanie
Brissih	Bressih	Bara	Rasso
Dagang	Dagang	Dagangan	Dagangan
Daging	Issi	Kiwa	Oeta
Dagoe	Sangkok	Sangoe	Sangoe
Dahaga	Mango wòkò	Mango wòò
Dahoeloe	Doenong	Tanoena	Maoeloe
Daja	Daja	Daja
,, barat	,, barat
,, Sebatan	,, selatan	Daja
Dajong	Dajong	Krawé	Krawé
Dalam	Dalapp	Dalokh	Déi
Dalima	Ngassel	Dalima	Daima

<i>Maleisch.</i>	<i>Sumbawa.</i>	<i>Sangar.</i>	<i>Bima.</i>
Dalapar	Dalapar	Lappar	Hido
Dammar	Dammar dita . . .	Dammar	Dammar
Danoe	Segara	Limbokh	Danò
Dapat	Dapat	Ngéloe	Raka
Daoen	Nden godong . . .	Ròkòn	Ròó
Dapoer	Snaper	Loekokh	Riha
Darah	Geti	Rah	Rà-a
Darat	Darat	Mangô-on	Mango
Datang	Datang	Tjompa	Romga
Datoe	Datoe	Oret	Sengadjie
Desa . . . , .	Dessa	Endo	Rasatoe
Deket	Parakh	Deni	Dénie
Demam	Sakit panas . . .	Sedé-an	Henggé
Dengan	Oro	Labo
Dengar	Menong	Palinga	Ringa
Depa	Depa	Ndoepa	Doepa
Deri	Kaling	Hombo-egg	Rabahai
Doeloe	Oid. dahoeloe . .	Taroena	Ma-oeloe
Di	Ka	Koea	Ma
Didi (man) . . .	Bakla	Anta	Sia
Dija	Nja
Dijam	Pènang
Di moeka	Moena	Tòmmòn	Midi
Dinding	R arit	Dota . . , . . .	Poeroe pèla
Dingin	Dingin	Loemdoer	Boessi
Diri	Diri	Mèsá	Kessie
Dirie (berdirie) .	Manang	Tendi	Kidi
Di sabrang . . .	Satoëè ana . . .	Saw-en	Sabai
Di sana	Ling aua.	Hitò	Kadawa
Djadie	Dadic	Dadic	Dadic
Djaga	Djaga	Djaga	Djaga
Djagong	Basso	Djagong	Djagong
Djahat	Langé	Soa	Sawaij
Djahit (men) . .	Ngedjit	Döoe	Daoe
Djalan	Dalo	Lampa
Djaloe	Tarau	Padoc
Djambatan	Pélété	Djambatan	Djambatan
Djamboe	Ngamoc	Djamboc	Djamboe
Djamoer	Serisse	Koela	Tjetjorro
Bjangan	Na	Méné	Aina

<i>Maleisch.</i>	<i>Sumbawa</i>	<i>Sangar.</i>	<i>Bima.</i>
Djangoet	Djangat
Djarakh	Djarak
Djarang	Djarang
Djarie	Ima	Kramé	Anarima
, iboe	, mompoe	Inan lima	Anarima
, tondjok	, toedjoe	Lima toeroe	Toeroedo
, tengah	, toedjoe	» tonga	Kangè woha
, manis	Dora beang	» mina	Kangé toi
, kelingking	Ima odé	» dèkè	Kangè matjie
Djarom	Djaroem	Rao	Da-oe
Djatie	Djatie	Djatie	Djatie
Djatoe	Teri	Mò-oe	Maboe
Djaoeh	Dò	Dooe	Dò-ò
Djelekh	Noka ballong	Rènè mondè	Watie taho
Djemoer	Anò	Pamangò-ò	Lètté
Djimat	Djimat
Djinakh	Patis	Maoe	Ma-oe
Djinking	Treroe	Mètie
Djoedjoer	Babéli	Wélen	Tjai-wa-a
Djoega	Beang	Samoena	Dédé
Djoemahat	Djoemahat
Djoeragan	Anachoda	Anochodo	Anachoda
Djoeroe	Djoeroe
Djoewal	Djoewal	Pawelekh	Landa
Djadjok	Tanta	Tanta
Djonkokh	Sebòkòn	Sekontó
Dodol	Dodel	Kadodo	Kadodo
Docdock	Tokel	Entokh	Dòhò
Doekoen	Taoe to medo	Sando	Sando
Doerie	Doerie	Roei, rui	Rúi
Doerian	Doerian	Doerian.	Doerian
Doea	Doea
Ekor	Elong	Ikon	Ketó
Enteng	Mogan	Nèo	Nèo
Ennakh	Njamen	Tjara	Tjaroe
Gabang	Iwes	Loeloe	Ladjoe
Gaboes	Kaban	Kaba
Gaboes (ikan)	Sengilo	Sengilo

<i>Maleisch.</i>	<i>Sumbawa.</i>	<i>Sangar.</i>	<i>Bima.</i>
Gadjak	Gadjak	Karaoen	Lédé
Gadoeng	Gadoeng	Rammeng	Oma
Gaga	Raoe	Gara	Garaha
Gagakh	Gagakh	Baba	Sintoe
Gagap	Tikè	Dekké
Gekko	Tokè	Engédo
Galakh	Lengè	Seloc	Djima
Galang	Tekan	Latta	Ngantó
Galangan	Bangkat	Imba	Tató
Gambar	Gambir	Gambir
Gambir	Gambir	Paron	Para
Gambong	Boeloegenang	Moda	Moda
Gampang	Gampang	Rintjot	Tjike
Ganap	Ganap	Sigéleng	Ganda risa
Ganda roesa	Ngoepokh	Kimi
Ganggam	Toergam	Gantang	Gantang
Gantang	Gantanç	Silen	Tjeppe
Gantie	Gentie	Ngéwen	Tero
Gantong	Gantong	Sija	Sija
Garam	Sira	Ngawie	Hawai
Garang	Linti	Linti
Gègèr	Irakh	Loendokh	Ringie
Gelap	Oenkап	Godjo	Godie
Geli-gli	Kelilikh	Maweken	Porrè
Gemoekh	Goempo	Ngoemba	Tjé-i
Gendong	Oemah	Serissin	Safai
Gemis (gerimis).	Oedjan rimen	Nana	Nana
Getak	Engar	Ngi	Woi
Gigie	Isset	Ngawie	Ha-à
Gigit	Set	Gila	Ringoe
Gila	Gila	Ngiwokh
Gindie	Gendie
Goela	Goela	Tengaeloe	Tengoelie
Goeling	Peter	Golo	Tengirie
Goelong	Goelong	Doelokh	Loeroe
Goena	Goena	Onen	Onè
Goenong	Olat	Tinang	Doro
Goenting	Goenting	Goenting	Goenting
Goerakh	Krek	Poe	Goma
Goeroh	Goenter	Glèp	Gareté ai

<i>Maleisch.</i>	<i>Sumbawa.</i>	<i>Sangar.</i>	<i>Bima.</i>
Goea (goewah) . . .	Akoe	Akoe	Nakoe (k)
Gojang	Njin	Tjenengoe	Gangado
Golokh	Berang
Gomilang	Tenda	Troa
Goendikh	Goendikh	Lomo	Lomo
Gondok	Woentoe	Naè woo
Gong	Talla	Nong
Gonggong	Ngogo	Gogongon	Bowo
Goreng	Siong	Tjoenga	Tjangoe
Gosokh	Ngoso	Foekoe
Habis (Haboe) . . .	Boëë	Bra	Poi
Halang	Wélé	Wele
Halintah	Lentah	Omet	Halintah
Halipan	Lipan	Teloepoh	Arifa
Haloes	Alles	Deké	Pida
Haloewan	Tata	Roewa	Pahoe
Hampir	Parakh
Hampoet	Pakaroe
Hangkoet	Angep	Senkan	Sanka
Hangoes	Mangie	Pangie
Hanjoet	Kamélar
Hantam	Antam
Hantjor	Antjor
Heila, napas	Binti	Hintinawa
Hening, bening . . .	Djerning	Nè	Noa
Harap	Harap
Harga	Harga, arga	Wélen	Tjoi
Harie	Ano	Singai	Ai
,, ini	Djamie bah. jaro ta?	Sangania	Ai nai ake
Haroes	Haroes
Harta	Linang	Bèrè
Hatic	Atie	Atie	Ade
Hawoes aoes.	Kemonai
Hidjoe	Hidjoe, idjoe	Morogg	Moro
Hidong	Hidong, idoeng	Ngiro	Iloe
Hilang	Hilang, ilang	Nambé	Moda
Hidop	Telas	Morie	Moric
Hijoe	Kaloejoe
Hisap	Ades	Kamodjo	Kamodjo

<i>Maleisch.</i>	<i>Sumbawa.</i>	<i>Sangar.</i>	<i>Bima.</i>
Hitam	Pisekh	Moelogg	Mè-è
Hitong	Hitong	Bangèa	Bila
Hoedang	Hoedang	Potokh	Kapanto
Hoedjan	Hoedjan	Oerokh	Oera
Hoedjceng	Poto	Leoe.	Toro
Hoekor	Oeker	Hockoer	Oekoe
Hoelas	Ressè	Esse
Hoetan	Toea	Indoe	Woeba
Hoetang	Hoetang	Koetakh.	Tjongo
Iboe ,	Ina	Ina
Ija dija	Nja
Ija, ja	Aoe	Hó	Iò
Ikan	Empa	Koena	Londé
Ikat	Goetes	Niko.	Diki
Inakh ennak
Ingat	Ingat	Pangrai	Samada
Ingoes	(Restong)	Moemong	Mentjoro
Iring ,	Iring	Tjembe	Hère
Isie	Isie	Panissi	Kaissie
Jang	Mai	Ra
Ka	Ko	Ka	Ka
Kabirie	Kabirie	Kabirie	Kabirie
Kadjang	Kadjang	Kadjang	Sandè
Ka-doewa	Kadoeak	Kadoea
Kaja	Soegie	Soegie	Ntaoe
Kajin	Keré	Temme	Tembè
Kajoe	Kajoe	Kadjoe	Hadjoe
Kakang	Rante	Rantè
Kakatoea	Pekat	Keka	Keka
Kaki	Nè	Ai	Èdi
Kakoe	Siloe	Koessoe	Kiro
Kaladjinking	Teledoë
Kalamerie	Pèrep	Maivi	Aivi
Kalamboe	Klaboeng	Kalamboë	Dindi
Kalapa	Njir	Toepa	Ni-oe
Kalewang	Berang	Santja	Tjilanaroc
Kaling	Keling
Kalje	Kalie

<i>Maleisch.</i>	<i>Sumbawa.</i>	<i>Sangar.</i>	<i>Bima</i>
Kalit	Brang	Warang	Narga
Kaloe	Lèmet	Kambossegg	Boerè
Kaloepas	Ellés		
Kaloewar			
Kalong	Boekel	Niki	Panihi
Ka-mana	Melako	Kamboi	Bekai
Ka-marie	Makota	Mai	Mai
Kambing	Bèdes	Be	Be-e
Kamie		Sangoewangan	Namie
Kamirie	Mirie	Kemmi	
Kaminjan	Kaminjau	Kaminjan	Kaminjan
Kamoe	Kaoe		
Kamoening	Kamoening	Kamoening	Kamoening
Kam (p) oentjat	Poetjak		
Kampong	Kampong	Kampong	Kampong
Kanan	Kanan	Kawanan	Wana
Kananga	Kananga	Kananga	Kananga
Kanarie	Kanarie	Kanarie	Kanarie
Kandakh.	Taoe belang		
Kandang	Bara	Koeroeng	Koeroe
Kendatie	Temmenmo	Koenè	Dedei
Kandjil	Ai bero	Soedokh	Oi tjidie
Kantjing.	Boca lamong	Knatjie	Knatjie
Kapal	Kapal	Kapal	Kapal
Kapala	Otak	Po	Toeta
Kapas	Kapas	Kapa	Woenta
Kapan	Pidan	Pires	Boenè
Kapiting	Kapiting	Kroekie	Kè-oe
Kapoer	Kaper	Apoe	Afoe
Kapokh	Kapokh	Angar	Ringi
Karang	Karang	Karassa	Rango
Karat, karet	Sissih	(Pronoe) sissi	Sissi
Karbau	Kebó	Baoe	Sahè
Kerdja	Boat	Gawé	Rawi
Karoewan		Kosson	Kombie
Karong	Karong	Karong	Karoe
Kartas	Kartas	Kartas	Loeba
Karto		Loeban paä	Loeban paä
Kasar	Bara	Bòròt	
Kasch kassi	Beàng	Bèkè	Bé i

<i>Maleisch.</i>	<i>Sumbawa.</i>	<i>Sangar.</i>	<i>Bima.</i>
Kasih-an	Nanta	Massie	Kassi-adé
Kasim	Kia	Kadei
Kasoemba	Ragan.	Kasoemba	Kasoemba
Kasor	Tilam.	Woelo
Kasoet	Sepatoe	Lampa	Sadopa
Kata	Beling	Moetie	Engahie
Katakh (kodokh)	Nempong.	Lepakh	Reffa
Katakoetan	Katakoet.
Katie	Katie	Katie	Katie
Katijakh	Selili	Selili	Saliwoe
Katja	Kasena	Lankalo	Saninoe
Katjang	Antap	Roeta	Kaboé
Katjip	Tjala	Kalakatie	Kalakatie
Katjoebeng	Katjoebeng.	Kapoa	Bembé
Katoembar	Katoembar	Katoembar	Katoembar
Kaoe, angkaoc	Kaoe, angkaoe	Kome	Gomi
Kawan	Dengan	Eroem	Labo
Kawin	Nika	Nika	Nika
Kebas, kipas.	Lemmat	Wewi.	Wewie
Kebon	Keban.	Lorogg	Lewi
Kedjoet	Terempat	Ketotokh	Kakenté
Kekapah	Kapa	Palana	Palana
Kckoemban	Peroema, babassa.
Kelaboe	Aoe
Kelamboe	Klamoeng
Kelapir	Kontol
Kelor	Soeroenge	Perongè
Kembang	Wota	Woenta
Kena	Tété	Hina
Kenal	Tandé	Pata
Kendirie	Messa	Kesse
Kening	Boengoe	Gendee
Kentoet	Pessoe	Potjoe
Keping	Djéeng	Piti
Kerambang	Toepa	Nioe
Ketjil	Téké	To-i
Khoran	Khoran	Koro-an	Koro-an
Kibas	Kebas.
Kidong	Lawa	Rawa
Kikir	Pasegg	Kikin	Kiki

<i>Maleisch.</i>	<i>Sumbawa.</i>	<i>Sangar.</i>	<i>Bima</i>
Kindie	Gendie		
Kinjang	Bissir	Wessoe	Botjoe
Kintjang	Tarigg	Lettek	Rotie
Kipas	Kebas		
Kira	Kira	Kira	Samada
Kirdja	Kerdja	Oid kerdja	
Kirie	Kirie	Kawèken	Koei
Kirim	Kesempit	Pakatoe	Ngadoe
Kita	Akoe, kita	Akoe	
Kitab		Kitab	Kitab
Ketjil	Odè	Ketjil	
Kodja		Kodja	Kodja
Kodokh		Bonger	Deri
Koe, akoe	Akoe		
Koeboer	Koebér	Raté	Radé
Koeda	Djaran	Djaran	Djaran
Koekoe	Koekoe	Koekoe	Koekoe
Koekoer	Koekoe	Petoe	Kompodoe
Koekos	Koekos.	Koekos	Saloenga
Koelie	Taoe été ocpa		
Koeliling	Link	Lerong	Heko
Koelit	Loekit	Loki	Foerie
Koemis	Sememet.	Boeloe tjoemie	Sesongo
Koempol	Sermen	Engòllòk	Kabòrò
Koenang		Bobo barang	Afindaroe
Konde	Keman sioenjong		
Koendoer	Belokokh	Kòdò.	Kòtò
Koeng	Tedja		Afi allah
Koening	Koening	Montja	Montja
Koënjit	Koenjit	Koenie	Foenie
Koepas	Lolokh	Loké	Rotjo
Koeros	Kerong	Kedong	Peké
Koetjing	Bòdokh	Ngéong	Ngaò
Koetoe	Goetoe	Koetoe	Koedoe
Koewasa	Koewasa.		
Kojan	Kojan	Kojan	Kojan
Kombalie	Moelé	Palie	Doela
Koentji	Soekie.	Koentji	Koentji
Koentoet	Ngentet	Kenta	Potjoe
Koeping	Koeping	Tolekh	Féko

<i>Maleisch.</i>	<i>Sumbawa.</i>	<i>Sangar.</i>	<i>Bima.</i>
Koerang	Koerang	Rena	Empoi
Korekh	Soeit	Pangao	Kao
Kossong	Goro	Lolen	(En) taroc
Kota	Kota	Kota
Krandjang	Bossang	Kranjing	Kranjie
Kras	Kras	Ka-ekh	Tera
Kring	Toèn	Mango	Mango
Kris	Kris	Kiris	Sampawe
Kringat	Benkakh
Kritik	Ngawoe	Howie
Kroekot	Ngockoe	Pòrrò
Kroh	Lokot	Keri
Laboe	Laboe	Robo naroe	Ponda naroe
Lada	Sang	Birissa	Saha djawa
Ladang	Raoe	Banga	Tollo
Ladjoe	Belangon	Langa-langa	Langa-langa
Lagie	Ampo	Nò	Walie
Lagoendi	Mangòs	Sangarie
Lajang	Lajang	Nemo	Ngemo
Lajangan	Lajangan
Lajar	Lajar	Lodja	Lodja
Lajin	Lin	Salak	Lajin
Lajoe	Lajoe	Maloe	Malè
Lakas	Lema	Lettek	Rotjie
Lakie	Lakie	Moné	Monè
Lakoe	Lakoe
Lalar	Lalet	Laloe	Krokoe
Laloe	Lalo
Lama	Lé	Onò	Ngèrie
Lama (brapa)	Mélé	Sembossie-ònò	Saboenentoi
Lambei	Ngalep	Kawe
Lamoen.	Lamen	Assé-en	Raka
Landakh	Doerie	Teroeloeng	Doedoe
Langit	Langit	Awak	Langie
Lansat	Lassa	Lassa	Lassa
Lantikh	Setepokh	Boeso-o	Wonto
Lapang	Goeér	Loea	Padja
Lapar	Delapar	Lappa	Hido
Larang, djarang	Djarang

<i>Maleisch.</i>	<i>Sumbawa.</i>	<i>Sangar.</i>	<i>Bima.</i>
Larie	Brari	Pelei	Rai
Latah - latah	Rono	Latah-latah	Latah-latah
Lawan	Kewa	Sao	Ao
Laoet	Lit	Mettie	Mottie
Lebeh	Lessah	Porekh	Tjeure
Lebar	Gocér	Loea	Padja
Lekèr	Korokh	Woko	Wó-ò
Lemah	Lemna	Mapoe	Mapoe.
Lemboe	Tjapie	Tjapie
Lembak	Koker
Lemboet	Lemma
Lepas	Lepas	Lompokko	Horie
Lidah	Ella	Nela	Rera
Lidi	Palepah	Ongen	Ngantjie
Ligas	Lakko lettek	Lao-rotjie
Lihat	Gita	Empo tanga	Tio
Likor	Doeam poeloe issa	Doeam poero saboea
Lilin	Malam	{Lilikh (was)	{Lili
Liema	Lima	{Ilo (kaars)	{Ilo
Liman	Djerogg	Lima	Lima
Limpar	Plentong	Moetie	Doenga
Lindir	Gelet	Penoetoe	Toba
Lindong	Kaloe	Ninoe
Linoe	Lirer	Lindor	Epoe
Lintah	Kalietah	Omet	Lintah
Lipar	Doeloekoe	Lipi
Lipat	Lepet
Litjin	Gelit	Lenoe	Lino
Liwat	Liwat	Ngalò	Rada
Lobakh	Loba
Lobang	Lobang	Beloea	Kentjoa
Loedah	Eller	Tidoe	Ketoeffé
Loeka	Bakat	Baka	Tjoeboe
Lakoe	Kareng	Lapakh	Ngalla
Loempang	Noedja	{Kendie	{Kendei
Loempoer	Oepakh	{Entjok	{Notjoe
Loepa	Loepa	Sompon	Tjompo
Loeroeh	Galoepa	Néfa
		Möoe	Möoe

<i>Maleisch.</i>	<i>Sumbawa.</i>	<i>Sangar.</i>	<i>Bima</i>
Loetoet	Enten	Toe	Tetoeoe
Loewar	Loewar	Reserie	Aric
Lompat	Mimpong	Lontakh	Gontjoe
Longgar	Görökh	Gelonggor	Longo
Lontar	Djontel	Taal	Taä
Lontjip	Tama	Léon	Rémé
Ma	Ma	Ina	Ina
Ma-terie	Ma-tirie	Ina tjilie	Ina tjempè
Mabokh	Boes	Lissoe	Bawie
Madat	Madat	Afioe
Madoe	Di aning	Wolo nirva	Oi niwa
Mahal	Rarang	Belia	Ngalie
Majang	Saworon	Sao
Majin	Pekedegg	Mono	Empää
Makan	Mangan	Nga	{ Ngaha (k) { Tando (a)
Makie	Tintina	Pangira	Ia
Malam	Betang	Mondok	Mengadie
Malas	Saga	Lodjo	Dadjoe
Malatie	Moendoe	Moendoe
Malèla	Malèla	Wadja	Wadja
Maling	Maling	Ngondokh	Empanga
Maloe	Ganila	Kadja	Madja
Mama	Opo	Oire
Mampir	Parakh	Tjawie	Saij
Mampoës	Matie	Matie	Madé
Mana	Menja	Bé	Bakai
Mana (ka)	Mela-ko	Kambò-ekh	Bakai laoekai
„ (di)	Mepang	Kambò-ekh	Bakai laoekai
„ (deri)	Meka less	Wanon kambò-ekh	Mai bakai
„ (begi)	Melogg	Kembossekh	Boenè
Mandie	Mannig	Déoe	Dé-oe
Mandor	Njaka
Mangga	Pelam	Paoe	Fòò
Mangis	Mangis	Mangoesta	Mangoesta
Mangkoedoc	Batjé	Mombie	Nonoe
Mangkokh	Tjankir	Tjangker	Tjangie
Manis	Manis	Mina	Matjie
Manoesia	Taoe	Ata	Do-oe

<i>Maleisch.</i>	<i>Sumbawa.</i>	<i>Sangar.</i>	<i>Bima.</i>
Mantra	Mantrie	Sando	Soendó
Mantrie	Mantrie	Mantrie	Mantrie
Marah	Sili	Doessè	Kapòròh
Marang	Orem	Woeokh	Soenga
Mardakejka	Mardejka	Mardakejka	Maradeika
Marie	Ma kota	Mai	Mai
Mas	Boeleng	Omès mèa	Mas-anganga
Masakh	Masakh	Powè	Lowie
Masin	Parè	Padakh	Danga
Masam		Ngiloe	Ngontjoe
Masokh	Tama	Tomboe	Loe-oe
Mata	Mata	Mata	Mada
Mata harie	Mata aro	Mata dai	Liro
Matang	Mata	{Entjassa	{Entassa
		{Woentoef	{Mamie
Mati	Mati	Maté	Madé
Matjan	Matjan		
Maoe	Roa	Ngoesser	Nè-è
Memang	Nenlokh	Soengoe-wangan	Mènan
Meirah	Mirah	Mèah	Kala
Melajoe	Lajoe	Daloen dalo	Lampa lampa
Melantjong	Lalong iro	Tidoe	Katoeffé
Meloedah	Petissoeh		
Menangis	Nangis		
Menantoe		Nenton	Ridon
Mendjangan	Majong	Manjang	Madjoe
Mengantokh	Ngantokh	Katoewegg	Ei
Meng-apa		Lanapè	Iba-aoe
Menjabrang	Pelèmplet	Sawaèn	Laò-ipa
Menjahoet	Ngamoeng	Tjango	Tjambé
Merakh	Merakh		
Mimis	Mimis	Penaboer	Ina tjamba
Mimpi	Baripi	Ngenipekh	Ngiffi
Mimpis	Ripis	Ipes	Ngipi
Miajau	Doepa	Kamanjan	Manjang
Minjakh	Minjakh	Olah	Mina
Minoem	Inoem	Ngino	Nono
Minta	Eneng	Ngalé	Raho
Miring	Linting	Tengérekh	Tèrè
Misan		Sepepe	Tjampo-wae

<i>Maleisch.</i>	<i>Sumbawa.</i>	<i>Sangar.</i>	<i>Bima.</i>
Miskin	Rara	Kasipaoe	Kassipahoe
Misti	Semanta	Paboea	Mpaboe
Moeda	{Beroc Oeda	Sampola	Sampcla
Mocka	Roea	Roea	Pahoe
Moela	Mocla	Deritjen	Tampoeoe
Moelot	Boa	Toto	Assa
Moerah	Moerah	Lo-en	Tjéra
Moesin	Témé	Rokan	Oroe
Moeroh	Moesoh		
Moetija		Setahie	Setahie
Moewara	Boa brang	Totonanga	Assan anga
Moewat	Momat	Pawoean	Woea
Monjet	Botè	Bei	Wotè
Moentah	Moefia	Tjandoë	Lohie
Mowa	Linoeng	Lolie	Doera
Nagara	Dessa	Endo	Rassa
Najikh	Tekh	Nèèng	Nèè
Nakal	Brakel		
Nama	Tingin	Ngarkan	Ngara
Nangis	Nangis	Tjio	Nangie
Nantie	Era	Bèa	Ngena
Nassie	Mè	Koka	Ohka
Negrie	Negrie	Nagara	
Nenekh	Kakie	{matoea Inatoea	{Ompoe Wai
Nganga	Nganga	Mawa	Maoa
Nila	Amas, taroem	Taogg	Da-oe
Nipah		Nipah	Nipah
Nja		(Ata) toré-en	(Sia) taoe
Njala	Meramang	Lèa	Kalèa
Njamokh	Rengit	Tonga	Krokoe
Njanjie	Blawas	Lawa	Rawa
Njai	Nènè	Njai	Njai
Njonja		Njonja	Njonja
Nona		Nona	Nona
Obat	Mido	{Moro Morowidjil	{Lo Loi bedie

<i>Maleisch.</i>	<i>Sumbawa.</i>	<i>Sangar.</i>	<i>Bima.</i>
Obor	Soeloeh	Pandoe	Ilo
Oebie	Katabang	Oewie	Oewie
Oeban	Samper otakh	Tonganpoòn	Boha toeta
Oedikh	Baroeakh	· · · · ·	· · · · ·
Oedjong	Tano	Tòròn	Tòrò
Oekoer	Okerr	Oekoer	Oekoe
Oelar	Oelar	Oela	Sawa
» sawa	Belè	Samba	Kamaoe
Oemoer	Oemer	Oemoer	Oemoer
Oepas	Ipo	Ratjoen	Ratjoen
Oepie	Opé	Bakò	Kebakò
Oerap	Osep	· · · · ·	· · · · ·
Oerat	Oerat	Oea	Ka-oe-a
Tra-oesah	Nòmò	Mènè	Ai-na
Oesir	Oewa	Ngoesie	Katessa
Oetakh	· · · · ·	Semoetó	Iti
Oetan	Roepat	Indoe	Woeba
Oetar	· · · · ·	Telie	Tri-i
Oetara	Oetara	Oetara	Oetara, da
Oetoesan	Pasoeroe	Ata-soean	Oetoes-an
Ombakh	Oemokh	Beloembang	Beloembang
Omon	· · · · ·	Oòr	Séna
Ompong	· · · · ·	Sewoen	Soboen
Ondang	Lonter	· · · · ·	· · · · ·
Ontong	Ontong	Atoe	Roe-oe
Orang	Taoe	Ata	Do-oe
Pa, bapa	Pa. bapa	Ama	Ama
Padie	Padie	Parè	Farè
Pagar	Pagar	Ranga	Koeta
Pagi	Siep	Sembolakh	Sidi
Pagoet	Todokh	Noto	Noto
Paka	Pa	Pa	Wanga
Pahit	Pit	Pai	Pa-i
Pajah	Kaloja	· · · · ·	· · · · ·
Pajong	Pajong	Panjong	Padjoe
Paké	Kénang	Manò	Kanie
Paksa	Semanta	· · · · ·	· · · · ·
Pakoe	Pakoe	Pakoe	Pakoe
Pakoe, pakis	Pakis	Saréan	Fakoe

<i>Maleisch.</i>	<i>Sumbawa</i>	<i>Sangar.</i>	<i>Bima.</i>
Pala (boea)	Pala boea		
Palar		Santopa	Djempa
Paling	Salin		
Pamam		Apo	Owe
Pamor	Pamor	Pamor	Pamor
Panah	Panah	Panah	Faoea
Panah anakh	Panah anakh	Panah ana	Ana foea
Panas	Panas	Pana	Pana
Pandan	Pandan	Poendok	Fanda
Pandei	Tjeredé	Ata toengoe	Tomo-tingi
Pandjar		Pantjar	Pantjar
Pandjat		Né-èng	Nè-è
Panggang	Panggang	Tengaping	Sengapie
Pangil	Klek	Ngoè	Ooe
Pangoel	Popong	Poengoeng	Palengga
Panghoeloe	Panghoeloe	Panghoeloe	Panghoeloe
Pangsan		Nika, ioe	Iha, ioe
Panjang	Bélo	Dessie	Dessé
Pantat	Boerit	Lolo	Lokie
Panté	Lit	Ngérie	Serai
Panton	Panton	Welawa	Patoe
Pantjar		Kalakhan	Bobo
Pantjing	Pantjing	Kewoi	Hawi
Pantjoran	Pantjoran	Kaboeèl	Woelé
Papan	Ban	Papakh	Kapenda
Papoewah	Papoewah	Kampoerot	Poentie
Parampoean	Soajj	Winè	Siwè
Prang	Pètér	Rengaoe	Lewa
Pârang	Berang	Santjak	Tjila
Parintah	Marentah	Brentah	Brentah
Paroh	Todokh	Tòtò-òn	Nòtò
Pasang	Temak, djelit	Toenoe	Ka-a
Pàsang	Samaroea	Pasang	Pasang
Pasar	Amet	Ambla	Ambla
Pasier	Gressikh	Errie	Sarai
Pasiesier	Sissik	Wiwe metic	Nganto motie
Patah	Polakh	Poka	Poka
Patjol	Binkoeng	Matja	Matjò
Padendoen		{woeton (m)	{Rè-è (m)
		{sawé (v)	{Amba (v)

<i>Maleisch.</i>	<i>Sumbawa.</i>	<i>Sangar.</i>	<i>Bima.</i>
Patokh	Paroh	Paroh	
Patoet	Patoet	Patoet	Patoet
Pedang	Pedang	Poda	Peda
Pedas	Padang	Rara	Nata
Pegang	Entie	Nantie	Nentie
Peirakh	Selaka	Selaka	Selaka
Peitakh	Sebankat	Sa omba	Salowé
Pekakas	Pantenan	Markannie	Markannie
Peler, peris	Lasso	Teloe woetoe	Toloebé
Peler boea	Kontol		
Pelokh	Pelokh	Grampoe	Pohoe
Pembarap		Ana seriken	Ana saramban
Pemoekoel	Pemoekoel	Sembolé	Semboré
Penawar	Penawar	Tawar	Penawar
Pendekh	Péné	Perdé.	Poro
Pendieng	Salipie	Selépé	Selépé
Pendjahit	Medjit		
Penjoesoe		Ina besoesoe	Ina soesoe
Penoh	Penoh	Nissie	Bini
Periksa	Pariksa	Pariksa	Parissa
Pertama	Moelatama	Siriken	Saramban
Pertjaja	Sadoe	Pertjaja	Imbi
Pesagie	Pesagie	Goesoepa	Padoepa
Pesta	Karia	Boré	Dika
Pidjit	Peset	Péoe	Pé-é
Piejara	Piejara	Piejara	Piejara
Piejatoe		Kassi paoe	Kassie pahoe
Pikir	Pikir	Ngrakh	Dawie
Pikiran	Pikiran	Kena nako	Kananoe
Pikat	Lemmer		
Pikol		Oentjong	Kelei
Pilih	Pilih	Pilih	Kadalé
Pinang	Boea	Landé	Oe-a
Pinda	Rapina	Pamboea	Hanta wéki
Pindjam	Oetang	Ngoetakh	Tjongo
Pinggir	Sissik	Wiwen	Nganto
Pintar	Tjeredé	Ata mjaekh	Do meloa
Piring	Pingan	Winga	Pinga
Pisang	Poentie	Poenti	Kalo
Piso	Lading	Toeï	Piso

<i>Maleisch.</i>	<i>Soembawa.</i>	<i>Sangar.</i>	<i>Bima.</i>
Pitis, petjes	Pipis
Pitjah	Belah	Baé	Bia
Plan-plan	Lan-lan	Lioe laoe	Narie-narie
Poekie	Pèpè, poepan	Sawè	Ombo
Poekoel	Poekoel	Sembolé	Lambo
Poelang	Molè	Balé	Doela
Poelas	Bera	Potèr	Olé
Poeloes	Gatcl	Latta	Meladie
Poeloe	Gili	Loentja	Nissa
Poenie	Koekoer imoekh	Roedjoe	Rawa moc
Poenja	Torè-en	Taoe
» kita	Akoc torè-en	Tahoe nahoe
Poengot	Ngokoe	Kili
Poesaka	Penissing	Poesaka	Poesaka
Poesa r	Kapeter	Poeter	Kala, moelie
Poesat	Poesat	Poeso	Woké
Poesing	Beklioeng	Lio mata	Mimi moda
Poetar	Poetar	Poesar
Poetih	Poetih	Boerah	Boerah
Poelos	Poetot	Poesa-at	Tjompoë
Poetra) Bidja) Dowa) Dowa
Poetrie) Bidja) Dowa) Dowa
Poewasa	Poewasa	Poewasa	Poewasa
Pohon	Poen	Poekon	Foe-oe
Pondokh	Waroeng	Koewoe	Ngoewoc
Potonj	Dipokh	Dompo
Praboet	Pepakas	Pek	Akas
Prahoe	Banka	Lopie	Lopie
Prang	Parang	Parang
Prawan	Dedara	Sempolo	Sampéla
Prijokh	Pamonka	Loka	Roa
Proet	Tien	Lemboe	Loko
Raba	Ngaka-a	Damma
Rabokh	Kadoeroe	Doeroe
Radja	Dea, radja	Orè	Roema
Radjin	Radjin	Odes	Walie
Ragas	Topokh woe	Dompo hongo
Rajak	Manterènè	Kabébo	Kabébo
Ramboetan	Woe	Hongo

<i>Maleisch.</i>	<i>Soembawa.</i>	<i>Sangar.</i>	<i>Bima.</i>
Ramboet	Boeloe		
Rameh-rameh	Rameh-rameh		
Rameh	Boré	Dika
Rampas	Rampas	Datang	Rampa
Rampokh	Pilé	Kalila
Rangas	Renga		
Rami	Rami	Ramé	Ramé
Ranté	Ranté	Rantè	Rantè
Rapat	Rapat	Rapoe	Rapoe
Rasa	Ioe	Ioe
Rasokh	Tongen	Tongen
Rata	Asserr	Piler	Rioe
Ratjon	Ratjin	Ratjon	Ratjoe
Ratoe	Padoeka	Padoeka
Ratoes	Ratoes	Ratoes	Ratoes
Rawah	Lenkokh	Ndalokh	Kawinda
Rebah	Tjawoeé	Boemba
Rebo	Reba	
Reboeng	Rebong	Popekon	Kakando
Reboes	Wantè	Wantie
Rendam	Renam	Loemmong	Li-i
Renang , brenang	Brenam	Nangie	Liwa
Riba	Ngoemba	Tjé-i
Riboe	Riboe	Riboe	Riboe
Ringit	Ringit	Ringgie	Ringgi
Ringké	Manggo	Mango
Rintokh	Titi	Kataba
Roegie	Roegie	Roegie	Roegie
Roemah	Balie	Oemah	Oemah
Roepa	Roea	Roea	Pahoe
Roepija	Roepija	Roepija	Roepija
Roesakh	Roesakh	Ngika	Ika
Roesoe	Linti	Linti
Roesokh	Sangèren	Sangèrè
Rompot	Reboe	Rata	Powie
Rongging	Bedjogè	Ata ngona	Do mampaä
Rottan	Oè	Woeé	Miro
Saban harie	Toetoe toeëoc		
Sabantar	Sengara	Kolèn	Sadooë

<i>Maleisch.</i>	<i>Sumbawa.</i>	<i>Sangar.</i>	<i>Bima.</i>
Sablah	Stéana	Sawaèn	Ipa sabai
Sablas	Sa vlas	Ralipa	Bai ipa
Sabrang	Stéana	Saptoe	Saptoe
Saptoe	Sagoe.	Sagoe
Sagoe	Menjahoet
Sahoet	Toena	Massie
Sajang	Gletek	Panie	Kassi-adé
Sajap	Djangan brai	Moentjoe	Kaletté
Sajor	Sakalie	Sakalie	Tambétja
Sakalie	Teto	Ja	Sa ra-a
Sakarang	Sakit	Lawe	Aké
Sakit	Salah	Rentjallak	Soepoe
Salah	Salam	Tjarar
Salam	Salamat	Salawat	Salamat
Salamat	Léang	Pakoemoe	Lembo
Salamboet, slimoeet	Saling	Tjondo	Tjondo
Salin	Bobassa	Salindang	Salindang
Salindang	Rowa	Lappa
Saloekam, slokan	Brema	Sama	Sama
Sama	Sama joega	Sama joega
» djoega	Beladjoe	Kalendè
Samangka	Sambal	Pissi	Sambal
Sambal	Sampan, lépah	Sampan	Sampan
Sampan	Djompa	Ronga
Sampej	Dapat
Sampei	Engana	Kito	Akoe dawa
Sana	Samoe	Samoe-oe
Sangoel	Sandan	Santa
Santan	Sablah	Warè-en.	Saroendé
Saparoe	Trompa	Sapatoe	Sapatoe
Sapatoe	Sampie	Tjapie	Tjapie
Sapie	Sapoe	Tjopie	Tjaffie
Sapoe	Sapoe pojong
» tangan	Sapoe	Saptoe	Saptoe
Saptoe	Sarang.	Sarang	Soboe
Sarang	Sòpò	Saterga	Saterga
Sarawan	Saterga	{Selompic	{Lapie
Sarong	Keré	{Témè	{Tembè

<i>Maleisch.</i>	<i>Sumbawa</i>	<i>Sangar.</i>	<i>Bima.</i>
Saoeh	Manger	Mangga	Mangga.
Sawah	{Oemah	Bangga	Tollo
	{Orong		
Sebab	Sebap	Gawen	Lirie
Sedang	Sedang	Sedang	Sedang
Sedap	Senap	Tjaroe	Tjaroe
Sedija	Seballong	Kentarie	Katarie
Sedikit	Sedé	Sebro	Sa toi
Segala	Saréa	Sangoe woengan . . .	Samenan
Sewa	Oepa	Empon	Poehoe
Sekarang	Sagarang		
Selatan	Selatan	Selatan	Salatan do
Selimoet	Vid: Salimoet: . . .	Vid: Salimoet: . . .	Vid: Salimoet: . . .
Semboenie	Sio	Moenen	Tjilie
Semoet	Semoet	Soeroe	Kangia
Sendirie	Dirie	Vid: dirie	Vid: dirie
Sendokh	Senokh	Sodokh	Tjiroe
Sesakh	Dessakh	Sèkè	Séké
Sijang	Ano	{Sembola	{Sidi-sidi
		{Senda	{Troa
Sijapa	Saij	Sei	Tjooe.
Sikoe	Sikoe	Sikoe	Tjikoe
Silah	Besilah pankan . . .	Bersila	Bersilah
Simpan	Olloh	Entao	Boi-i
Sindjata	Penkenang		
Singgah	Sa		
Sim	Ninta	Kia	Kadei
Siram	Sebasah	Mimbah	Woei
Sirih	Etta	Londo	Nahie
Sisir	Sisir	Senoeroe	Tjaoe
Sitoe	Lingana		
Sjaksi		Sjaksi	Sjaksi
Snapang	Snapang	Snapang	Snapang, bedil . . .
Soedah	Soedah	Naré	Waoe
Soedarah	Sanak selakie . . .	Pesé moné	Tjina
Soegie	Berassa	Papassa	Endosso
Soeka	Kemerie	Tjao	Tja-oe
Soekoe	Soekoe	Soekoe	Soekoe
Soekoen		Soekoc	Karara
Soeling	Soeling	Silong	Tjilitoe

<i>Maleisch.</i>	<i>Sumbawa.</i>	<i>Sangar.</i>	<i>Bima.</i>
Soemoer	Soernaoer	Temba	Temba
Soempit	Toelep	Soempet	Soempie
Soendal	Taoe belang	Soenet	Soera
Soengei	Brang	Warang	Nanga
Soerat	Soerat	Soeret	Soera
Sorei	Raoewiano	Wawa dai	Bi ai
Soeroh	Soeroh	Tjoea	Kakai
Soesah	Soesah	Soesah	Soesah
Soesoe	Soesoe	Soesoe	Soesoc
» ajer	Ai soesoe	En soesoe	Oi soesoe
Soetra	Sabè	Sabè	Sabè
Soewala	Tripang	Tripang
Soewam	Ranan	Rana
Soewara	Seda	Oenen	Eli
Soewasa	Soewasa	Soewasa	Soewasa
Sokong	Toeko-on	Toekie
Soemboe	Soemboe	Soemboe	Soemboe
Soendal	Taoe bekaroe	Soendal	Pandajang
Songgoh	Sida	Poda
Sorong	Sorong	Tjorong	Roendoe
Soembah	Ngimah	Penomba	Nemha
Soembajang	Soembajang	Soembajang	Soembajang, sembèa
Tabor	Nawoe	Parrie
Tadie	Skonè	Ipen	Akan
Tadjem	Tajim	Loekoe	Naha
Tahan	Tan	Tahan, Sentapè	Sa-tampa
Tahie, tai	Tahie	Podja	Tai
Tahoe	Tò	Péké	Bajadé
Tahon	Ten	Rokh	Sambaa
Takkar	Takkar	Takka
Takot	Katakhoet	Podo	Dahoe
Talie	Talie	Ika	Ai
Tambaga	Tambaga	Barombang	Romba
Tambah	Limoeng	Tawang	Salai
Tampajan	Doeè	Toeré
Tampat	Woewoe	Hidi
Tanah	Tanah	Raoe	Danah
Tanam	Tanam	Passoe	Ngoedah
Tandak	Todja	Rébo

<i>Maleisch.</i>	<i>Sumbawa.</i>	<i>Sangar.</i>	<i>Bima.</i>
Tandan		Toendon	Toendè
Tandjong	Tanò	Tòrò-òn	Tòrò
Tandokh	Tanokh	Soewah	Wanga
Tangan	Ima	Lima	Rima
Tangga	Aner	Teté	A-oe
Tanggala	Loekoe	Lockoe
Tanggoh	Enegah	Ngènah
Tangis	Nangis	Nangis	Nangis
Tangkap	Taoe	Ngolekh	Wa-oe
Tanja	Toan	Noetoergoh	Sodie
Tapakh	Papa kanai	Kapentah, dedi
Taratie	Tonjong
Tarik	Betakh	Bèka	Hinti
Tarima	Fanko	Tarima	Tarima
Taroem	Taroem	Nila	Nila
Taroeng	Taroeng	Dom	Kadoei
Taroh	Olloh	Entao	Wi-i
Tawar	Tawar	Kedi	Tjaba
Tawar	Rega	Dogè	Fada
Tawon	Niwa	Anie
Tebal	Tebal	Tòbòl	Tèbè
Teboe	Bassa teboe	Tewoe	Do-oe
Tebos	Tebes	Dossé	Sossah
Telaga	Segara	Limbokh	Dano
Telah-soedah	Soedah
Telandjang	Besakaroe	Weki kona	Weki tjaoe
Telinga	Koeping	Soewang	Bankar
Telokh	Telokh	Sokenon	So
Telor	Teller	Teloe	Doloe
Teman	Eroe	Labo
Tembakh	Ngemakh	Bembidjiel	Patitie
Temoeber	Betemoe	Oron tjaoe	Entjaoe
Temoeroen	Tonda-tonda-an	Londolondo
Tempo	Massa	Wake-toe	Wake-toe
Tendah	Taber	Langie
Tengah	Tengah	Onga-an	Woha
Tengkokh	Temodokh
Tengokh	Ngita	Empotenja	Tia
Tenon	Ngessék	Noentjokh	Moena
Tentoe	Tentoe	Tentoe	Tentoe

<i>Maleisch.</i>	<i>Soembawa.</i>	<i>Sangar.</i>	<i>Bima.</i>
Tepoeng	Boebokh	Moeboe
Terbang	Niberr	Nemo	Ngèmo
Terejakh	Kasèrakh
Terlaloe	Liwa lalo	Porékh	Tjewie
Tertawa	Tawa	Malie	Harie
Tetakh	Tetakh	Bintja	Ti-a
Tetapie	Norika	Arembekie	Deiwan
Tijada	{ No Nonda	Rèna	Watie
Tidor	Toenong	Massogg	Maroe
Tijang	Tijang	Tijang	Tijang
Tijop	Trep	Tjarioe	Oeffi
Tikam	Ngotjo	Toeba-a	Toeba
Tikar	Tipar	Lampar	Dipi
Tikoes	Tikes	Tekoe	Krawo
Timah	Temerah	Poerrè	Timbanga
Timba	Tima ae	Oroe	Woroe
Timbang	Begajong	Tembang	Timbang
Timboel	{ Toemoeng Elles	{ Bòkèet Timò	{ Wòkò Dimoe
Timor	Timor, ballit	Timor, lipa	Elé
Tindas	Tinas	Empoe toekoe	Pita
Tindjoe	Regem	Djagoero	Djagoe
Tinggal	Ngintang	Ngatè	Ngè-e
Tinggelam	Tenerr	Tjoelo	Mémé
Tinggie	Panjang	Dessé	Dessé
Tingkap	Tontongah	Tontongah
Tipis	Ripis	Ipis	Nipi
Tipoe	Koboa	Tjowa
Tiram	Tiram	Tiregg	Kerè
Titikh	Teritis	Titè-en	Kataba
Tjabang	Tjangat	Tjanga
Tjabè	Tjabè	Broené	Saha
Tjabat	Emat	Boessoe	Wòntò
Tjarie	Toeja	Tjoro	Ngoepa
Tjamar, tjoemoer	Anno	Padaing	Létté
Tjampaka	Tjoempaka	Tjoempaka
Tjampoer	Sesaij	Tjamboe	Gorre
Tjap	Tjap	Tjap	Tja
Tjapè	Kroija	Pakka	Hompa

<i>Maleisch.</i>	<i>Sumbawa.</i>	<i>Sangar.</i>	<i>Bima.</i>
Tjapo		{ Kabottie	{ Kabottie
Tjatjar	Tedeng	{ Kroket	{ Tero-eggie
Tjatjing	Kabottie	Kabottie
Tjelaka	Tjelaka	Kraneteng	Kolie
Tjelop	Telop	Tjelaka	Tjelaka
Tjemokh	Passoelokh	Lili
Tjengkej	Tjengkej	Krassie	Kratjie
Tjerdkh	Tjengkej	Tjengkej
Tjerewet	Basenggal	Biko bako	Biko bako
Tjeremei	Tjeremee	Entjakie	
Tjeritera	Seroemé	Saroemé
Tjinta	Kadéoe	Pana
Tjintjang	Tjangkang kerie . .	Tjingkierie
Tjintjing	Sissin	Messie	Metjie
Tjioem	Pamoeng	Seloe	Sintjie
Tjifjak	Baoe	Ngiloe
Tjoba	Tjoba	Salompa	Sarempa
Tjoeké	Sodeké	Tabai
Tjoekie	Pakaroe	Timan	Kawohan
Tjœkoer	Bekoeres	Arantjawa	Nga-ie
Tjoemah	Nondakalako . . .	Babolo	Woroe
Tjoerang	Ai konè	Akim poa
Tjoerie (men) . . .	Ngoroh	Empalegg	Oera
Tjoetjie	Sebressie	Maling	Maling
Tjoetjoe	Papoe	Wara	Rasso
Tjomblang	Ama toeä	Ompoen
Toeba	Imba	Imba
Toedong	(Doewa) peniwar . .	Doewa
Toeán	Pelomboe	Todoe
Toekang	Toekang	Toeán	Toeán
Toekar	Toekar	Pandè	Pandè
Toelah	Ngoessie	Katessa
Toelang	Tolang	Roei	Péké
Toelih	Wenong	Pokie	Pinga
Toelis	Njoerat	Noentie	Toentie
Toelong	Toelong	Noengè	Inga
Toeron	Toeren	Tonda	Londo
Toerot	Toeret	Tjaroe	Watoc
Toetop	Loenkap	Ngapoe	Wonto

*Maleisch.**Sumbawa.**Sangar.**Bima.*

Toewah	Loka	Toewah	Toewah
Toewan	Toewan		
Tombakh	Terr	Engaoe	Boedja
Tomboh		Djagero	Djagoe
Tombokh	Noedjah		
Tondjokh		Toerò	Toeroe
Tonggang	Noenggang	Tola	Nentè
Tongara	Tongara		
Tonggoe	Tarie	Nengenga	Ngèna
Tongkat	Tekan	Toeko	Tiki
Trang	Ballong	Tenda	Troa
Troes	Roeres	Lommor	Romo
Wadja	Maléla	Malela	
Walang		Toeké	Kamao
Waliran	Alirang	Keti	Poerré
Wang	Wang	Ommòs	Massa
Wangie		Ontjor	Mengie
Waragan	Warangan	Warangan	Baranga
Warna		Noekoe, roewan	Neki pahoe
Watas		Oepen	Hampan
Walanda	Walanda	Walanda	Boera

MAKASSARSCHE, ENDESCHE, EN TAMBORASCHE TALEN.

<i>Makkassaarsch.</i>	<i>Endeneesch.</i>	<i>Tambora</i>
Sedre	Sa	Seena
Roewa	Doewa	Kalo
Taloe	Teloe	Nih
Ampat	Woetoe	Koede-in
Lima	Lima	Koetelin
Anam	Limasa	Bata-in
Toedjoeh	Limadsoewa	Koemba
Delapan	Roewaboe toe	Koneho
Sembilan	Trasa	Lali
Sampoeloe	Saboeloe	Sarone
Roewa poeloh	Boeloe doewa	Si sarone
Sabilangan	Sang-asoe	Simarie
Tan	Dou (dau)	Doh
Boeranie	Oeli dau	Sia-in
Bahinie	Ana dau	Ona jit
Man ^g ge	Ma	Homarie
Anrong	Weh	Djelai

Wij zien uit deze lijst, dat de taal in *Tambora* slechts de volgende woorden bevat, die verwantschap verraden met andere talen.

Eten ≡ *makan* met het Maleische *makan*.

Haar ≡ *boeloe* » » » *boeloe*.

Mensch ≡ *doh* » » Bimanesche *doo*.

Ei ≡ *andik* » » Javaansche *endokh*,

En meer verwijderd:

Man ≡ *sia-in* met het Sangaresche *ese*.

Vader ≡ *homorie* » » Boeginesche *horo-anie* (man).

Water ≡ *naino* » » Maduresche *ain*.

Zou eindelijk *gonong* (aarde) niet met het Maleische *goenoeng* (berg), en *si-jang* (wit) niet met *sijang* (dag, licht) in betrekking staan?

Merkwaardig genoeg is de overeenstemming van het woord *hok-hok* (zitten) met het Duitsche woord *hocken*, hetwelk insgelijks zitten beteekent.

Wanneer ik overigens in geene dwaling verkeer, zijn de lijsten van Raffles, vooral die van *Makasser*, slecht.

Van eene eigenaardige literatuur kan men naauwelijks spreken. Het enige wat er van bestaat is ter naauwernood wat den inhoud betreft nationaal, en naar den vorm ook niet, daar alles in eene vreemde taal gedacht en met vreemd schrift geschreven wordt. Het eigen aardige over oude schrift is in onbruik geraakt, en men schrijft tegenwoordig het geheele land door in het Makassaarsch en met Makassaarsch schrift. Hiertoe kunnen zich gevoegelijk onze algemeene opmerkingen bepalen.

§ Overzigt van de Geschiedenis des Lands.

De volgende overzigtstabellen van de geschiedenis van al de rijken zullen ons langs den kortsten weg doen kennen, de gewigtigste gebeurtenissen in de verschillende rijken, de betrekkingen van de verschillende rijken tot elkander en tot hunne buitenlandsche vrienden en vijanden, en eindelijk den loop van de voorvalen, die allengs de onderwerping en rangschikking onder de heerschappij der Compagnie van alle rijken ten gevolge heeft gehad.

Enkele merkwaardige gebeurtenissen, denkbeelden over de geschiedenis der vroegste tijden, de invoering van het mahomedanismus, de betrekkingen tot *Mangareij*, *Makasser* en *Bali*, als ook de toetreding tot het verdrag met de Compagnie, zijn ter behoorlijker plaatse opgesomd en iets breedvoeriger behandeld, dan zulks in deze tabellen geschieden kan.

J A A R.	B I M A.	D O M P O.	S A
	De koning van <i>Bima</i> wordt van den moord beschuldigd, en in <i>Makasser</i> door de bondgenoten ter dood veroordeeld. De Gouverneur Prins wil het vonnis niet laten voltrekken.		n
	De koning sterft te <i>Makasser</i> in de gevangenis.		n
1695	Oorlog met <i>Tambora</i> , die door de Compagnie ondersteund wordt, en <i>Aroe Tekoe</i> te hulp zendt. Hij blijft na de vrede en roeft en plundert. Valt ook <i>Mangareij</i> aan.		
1699			t
1701	De koning wordt gevangen genomen. De Makassarsche zeeroovers verjaagd.		r
" Algemeene vernieuwing van het verdrag met a- Compagnie onderte- Treedt eerst den 13den Sept. toe. <i>Mapa Talie</i> min-derjarige koning.	Boemi Laroma, ook Ab- doel Ragsoel.	h
1704			f-
1718	<i>Bima</i> en de Makassaren.	Onlusten vooroorzaakt door <i>Daeng Talolo</i> verbonden met	De koning <i>Daeng Pan</i> op en wordt pagnie beves- le
1719			rie
1721			lr
1723			9
1726			t- r-
1727	Trouwte een prins eene prinses van <i>Goa</i> . <i>Mangareij</i> wordt als bruidschat geschonken.	Koning <i>Manomborg</i> sterft. Zijn zoon <i>Samsoedien Abdool Joesoef</i> legt den 30sten Januarij den eed af.	e b
1728		<i>Daeng Talolo</i> gevangen en ter dood veroordeeld.	r-
1731	Koning <i>Assan Oedien Mahomed Alisa</i> sterft. <i>Moera Lanie Alisa</i> legt den 28sten December den eed af.		.. -

NGAR.	TAMBORA.	PAPEKAT.	SOEMBAWA.
	Oorlog met <i>Bima</i> en <i>Dompö</i> , <i>Aroe Tekoe</i> komt te hulp. Nieuwe oorlog. Binnelandsche onlusten. De koning wordt in 1701 gevangen genomen. Nieuw contract van den 18den April. alle rijken op den 18den April. In naam van de bekend door <i>Bernink</i> .		
<i>Hassan Oedin.</i>	<i>Damala</i> , ook <i>Daäng Mangon</i> genaamd. vermoord. <i>nalie</i> volgt hem door de Comtigd.	<i>Korreh</i> , ook <i>Abdoel Tjililih Mandarsjah Djeneli</i> .	Treedt eerst den 13den September toe, koning <i>Datoe Loka</i> .
	De koning sterft. <i>Abdoel Rachman</i> gekozen. Hij legt den eed op den 27sten December af.		(1719). De vlugtende <i>Bontoelankas</i> , komt in het land, gaat weg in 1721, en komt nogmaals terug in 1723. Oorlog met <i>Selaparang</i>
	Geschillen over de grenscheiding; worden in <i>Makasser</i> door de bondgenooten beslecht.		<i>Bontoelakas</i> verwekt in October nieuwe onlusten.

J A A R.	B I M A.	D O M P O.	S A N G
1749			n
1750	De Prinses <i>Boemie Partiga</i> huwt tegen den zin der Compagnie den Prins van <i>Goa, Kraïn Kandjilo.</i>	De Koning en zijn stiefbroeder <i>Toreli Hoekoe</i> ontvangen voor bewezen goede diensten geschenken van de Compagnie.	j-t
1751	De Compagnie zet <i>Boemie Partiga</i> af en kiest haren stiefbroeder <i>Siri Nawa</i> tot koning. Hij legt den eed op den 1sten November af.		r-g
1752			n-h
1753	<i>Boemie Partiga</i> sterft te <i>Makasser</i> door vergif.		-
1754			g-e
1755	Twisten met de Hollandse regering over het Maleische kamponghoofd. De rijksbestierder verjaagt het bestuur van wege de Compagnie en stelt een ander aan. De Gouverneur Clootwijk protesteert.		ie-ir-9
1757			i-
1758			e-b-

E.R.	TAMBORA.	P A P E K A T.	S O E M B A W A .
	<p>Deze wordt vermoord, <i>Daing Sisila</i> verjaagd en <i>Oedjong Pandang</i> weder koning.</p> <p>Oorlog met <i>Papekat</i> over 64 slaven, die aan dit laatste land worden toegestaan.</p>		<p>De Compagnie wil op nieuween' post op <i>Soembawa</i> aanleggen. De bezetting van <i>Makasser</i> wordt echter voor het oogenblik te zwak bevonden.</p>
	<p><i>Oedjong Pandang</i> (<i>Abdoel Said</i>) legt den eed af op den 1sten November.</p>	<p>Een nieuwe Koning.</p>	<p>De koning is nalatig in het ondertekenen van het verdrag en legt den eed niet af.</p> <p>Hij komt te <i>Makasser</i> en legt den eed af. Hij moet 2000 pikols sappanhout boete betalen.</p>
	<p>De oorlog over de slaven met <i>Papekat</i> weder aangewakkerd. De Gouverneur Block blijft bij zijn vroeger genomen besluit.</p>		<p>De Koning sterft. De weduwe <i>Krain Ajan Djene</i> volgt hem in de regering op. Zij is nalatig in de vervulling van hare verplichtingen jegens de Compagnie. Hare gezanten voor het afleggen van den eed worden afgewezen.</p>

J A A R.	B I M A.	D O M P O.	S A N G
1787			n
1789		Hij ondersteunt de Compagnie op Soembawa.	i-
1790	De Koning Sampanang; de Boniers staan hem te vergeefs bij. Abdoel Hamid huwt de dochter van den Sultan van Soembawa. Zijn broeder staat tegen hem op, maar moet naar Mangareij vlugten.	Abdoel Wochale, zoon van den laatstgenoemden Koning.	Adam Saphie Zijn zoon Moha'man Koning. eed af te Makassar
1791			n h f-
			r-
			t-
			e
1792	Abdoel Hamid legt op den 26sten Mei te Makasser den eed af.	Abdoel Wochal legt op den 16den Junij den eed te Makasser af, en maakt een akte over de troonsopvolging op.	Op den 23sten ie lr 9
1793	De Batavier strandt op den 20sten Junij voor de baai.	Hij sterft op den 10den Julij 1793.	i-
1794	Groote brand te Bima, waarbij het archief verloren gaat.	Daing Maleongi weder gekozen. Het Gouvernement geeft toe, onder beding, dat Daing Hau zijn opvolger wordt.	r- e
1796			b -
			..
			2

A.R.	T A M B O R A.	P A P E K A T.	S O E M B A W A.
			Nieuwe opstand tegen den Koning, die door de Compagnie, en <i>Dompo</i> tegen de oproerlingen en <i>Balie</i> , ondersteund wordt.
<i>Oellah</i> sterft. <i>mmad Solei-</i> Hij legt den ter.			In 1790 wordt de rust eindelijk weder in het rijk hersteld.
Junij 1792.	De Koning <i>Abdoel Rachid Tadjoel Arifn</i> legt te <i>Makasser</i> met zijne riksgrooten den eed af op den 9den April 1794.		<i>Hassan Rachied</i> sterft op den 9den Julij. Zijne dochter, Koningin van <i>Bima</i> , wordt Sultane onder den naam van <i>Saijeh Oedin</i> . Het wordt echter belet, dat de Koning van <i>Bima</i> zich in de aangelegenheden van <i>Soembawa</i> kan mengen.
		<i>Abdoel Alim'</i> afgezet. <i>Abdoel Mohammad</i> , kleinzoon van <i>Abdoel Said</i> , gekozen.	Zij laat door gezanten op den 18den Junij te <i>Makasser</i> den eed afleggen.
			Zij sterft. <i>Mohammad Kaloeedingsa</i> wordt Koning. <i>Bima</i> haalt de riksornamenten terug wegens eene oude schuld van 15,000 dp. daalders. De Koning legt op den 8sten September te <i>Makasser</i> den eed af.

J A A R.	B I M A.	D O M P O.	S A N G
			n
			n
1819	De Koning doet afstand van de regering wegens ziekte. <i>Esmael</i> , de grootste amfioen-schuiver van het land, volgt hem op. <i>Mangareij</i> verzet zich tegen de onderdrukking van de beambten van <i>Bima</i> .		j- t r r g
1820			n
1822	<i>Goa</i> vernieuwt zijne aanspraken op <i>Mangareij</i> . De Koning begint, tegen de contracten, regten te heffen.		h [-
1823	De zeeroovers verwoesten het land <i>Mangareij</i> .	Ook in de	
1824	. . . Het geheele eiland bij besluit van den 17den Julij ne-		le
1826			
1832	De Sultan doet den eed. Overeenkomst betrekkelijk het heffen van regten van den 14den Julij. <i>Boemie Daka Tann Mohammad Saffar</i> wordt tot kroonprins benoemd.		ie ir 19
1836	Het fregat de <i>Boreas</i> vordert en verkrijgt voldoening voor de schending van de Hollandsche vlag.		r- r- e
1837			b [-
1838	Herhaalde vordering tot vergoeding wegens de geroofde goederen van het gestrande schip, de <i>twee gebroeders</i> , kapitein KELLIS.		.. ,-

E.R.	TAMBORA.	PAPEKAT.	SOEMBAWA.
	<p>De bevolking van <i>Papekat</i> en <i>Tambora</i> geheel verdelgd. In November verzinkt het dorp <i>Tompo</i> met de laatste 30 mensen van <i>Tambora</i>.</p>		
			<p><i>Manjarala</i> Koning. Hij is minderjарig. De nieuwe <i>Ranga</i> wordt Regent.</p>
	andere deelen van het land rijzen klagten tegen de zeeroovers.		
10	ingedeed in de eerste groote afdeeling van het Gouvernement <i>Makasser</i> .	Vroeger tot het aanleggen van eenen post besloten; dit besluit in 1826 weder ingetrokken.]	
		<p><i>Dera</i>, ook <i>Daing Malaba</i> genaamd, Regent van <i>Nef-sen Manga</i> en broeder van den overledenen Koning, afgezet.</p>	<p>De Gouverneur <i>Bousquet</i> te Soembawa. De vaccine beproefd. De vermindende straffen worden afgeschaft.</p>

n
n

l-
t-
r-
g

n
h

t-
le

ie
lr
19

t-
r-
te

b
r

..

- 1844 Er gaat een eskader naar *Potta* op *Mangereij*, alwaar vaartuigen geplunderd zijn.
- 1845 *Daing Malaba* op *Sangar* sterft den 28sten Mei. *Karie Daing Leo*, de riksbe-
stierder, wordt regent van den jongen *Manga*.
- 1846 De schoener *Lansier* vordert andermaal voldoening in *Bima*.
- 1847 De Sultan *Amarola* gaat naar *Makasser* en doet den eed. Hij komt in April in
Soembawa terug.
- 8—13 Augustus. Eerste beklimming van den berg *Tambora* door den steller van
dit verslag en den burger van *Bima*, BETH.
-

Nu nog enige woorden en bijzonderheden over de betrekkingen van de verschillende rij-
ken tot de Compagnie en tot het Gouvernement. Wij kunnen uit het voorgaande overzigt
zien, dat het van alle rijken vooral *Dompo* was, dat het zeldzaamste aan zijne beschermster
aanleiding tot ontevredenheid gaf, dat Haar het trouwste bleef en bij verscheidene gelegen-
heden werkelijk diensten bewees. Daarentegen gaf vooral *Soembawa* het meest aanleiding
tot ontevredenheid, zoodat zijne beschermster dikwijls gewapenderhand moest beslissen.

De vorsten van *Goa* ruiden *Soembawa* dikwijls tegen de Compagnie op, en wikkelden
dat rijk met Haar en met zijne naburen in oorlog. Nog tegenwoordig zoekt *Soembawa* zich
zooveel mogelijk aan den invloed van het Gouvernement te onttrekken, en gelooft het onaf-
hankelijker te zijn en meer regten te bezitten dan de vorsten van de oostelijke rijken.

- 1e. Dikwijls veroorloofde *Soembawa* zich, om bij eene verandering van bestuur het Gouver-
nemt hiervan ten eenmale onkundig te laten. Het werd daarvoor dikwijls beboet.
- 2e. Altijd werd er geklaagd over den heimelijken en smokkel-handel, die er van uit *Soem-
bawa* met de Gouvernements-landen gedreven werd. Dit ging dikwijls zoo ver, dat de
kusten formeel geblokkeerd werden.
- 3e. Reeds de oudste berigten klagen over de massa van slecht gepeupel en zeeroovers, die
in het land werden toegelaten, en waarmede men somtijds gemeene zaak maakte. Er
gingen en kwamen praaufen zonder Gouvernements-passen, waarover *EIJLERS* in 1829
klaagt.
- 4e. Sints lang werd er geklaagd over de weinige achtung, die men op *Soembawa* het Gou-
vernemt en zynen beambten toedraagt. *TOBIAS*, onder anderen, is in 1808 verontwaar-
digd »over de weinige attentie, die men daar voor eenen resident heeft.”

Ik had genoeg gelegenheid, om mij door eigen ondervinding van de grondheid van deze
klagt te overtuigen.

Over de handels-aangelegenheden, voor zoo ver de Compagnie daarin betrokken was, heb
ik reeds in het 1ste gedeelte van het IIIde hoofdstuk gesproken. De lasten van de ooste-
lijke rijken bestonden:

- a. In eene gedwongene levering van rijst en buffels voor het garnizoen, tot zeer lage prijzen.
De levering van *buffels* tegen een *reaal* voor den buffel duurt nog steeds voort.
- b. In het onderhoud van het fort op *Bima*. Dit werd van oudsher zeer slecht gedaan,
en er is bijna geen berigt, hetwelk daarover niet klaagt. In plaats van in Junij, da-

delijk na den regentijd, te beginnen, geven de vorsten geen volk voor in October, wanneer alles vervallen en vol gaten is en de grachten vol zijn. Hetzelfde heeft plaats met de verbeteringen aan het huis van den gezaghebber, waarvan het dak in 1847 bijna instortte. De ernstigste bedreigingen waren er noodig, om mensen te krijgen. Het huis moet door *Bima* alleen onderhouden worden; de vestingwerken daarentegen door *Bima*, *Dompo* en *Sangar*, door onafgebroke heerendiensten van twaalf man bij den gezaghebber. Deze mensen worden maandelijks afgelost en werken om het huis van den resident, houden het hek in stand, onderhouden de binnenplaats, de omliggende wegen, den tuin, de stallen enz. De resident of gezaghebber moet hun dagelijks rijst geven en ieder' man maandelijks één gulden.

Vroeger kwamen er van:

<i>Bima</i>	3	mannen.
<i>Dompo</i>	3	"	
<i>Tambora</i>	2	"	
<i>Sangar</i>	2	"	
<i>En Papekat</i>	2	"	

Tegenwoordig daarentegen geeft:

<i>Bima</i>	6	mannen.	
<i>Dompo</i>	5	"	
<i>En Sangar</i>	2	"	

Onder de zes van *Bima* is er een soort van mandoor of opziener.

De tegenwoordige verdeling is hoogst onbillijk, wanneer men de grootte van de bevolking en den afstand van den zetel des gezaghebbers in aanmerking neemt.

Moest

<i>Sangar</i>	1.		
<i>Dompo</i>	3.		
<i>En Bima</i>	8	mannen leveren,	dan

zou het laatstgenoemde rijk nog bevoordeeld worden.

De bezetting bestond in den ouden Compagnies-tijd uit:

1 sergeant,
2 korporaals,
16 soldaten,
2 artilleristen,
1 boekhouder,
1 chirurgijn; — dus

—
uit 23 personen.

In 1846 was alles zoo in de war, en liet het toenmalige bestuur zich zoo weinig aan Bima gelegen liggen, dat, na den Resident *Pielaat*, het garnizoen bestond uit:

1 sergeant,
1 korporaal,
1 soldaat: — dus

uit 3 personen.

In lateren tijd heeft de bezetting bestaan uit:

1 sergeant,
1 korporaal,
12 manschappen en
2-3 artilleristen; - dus

uit 16-17 personen.

Ten slotte voeg ik hier nog eene lijst bij van de residenten, enz, die op *Bima* aangesteld zijn geweest:

<i>J. Happon</i> , . . .	Resident	—
<i>A. Brouwer</i> , . . .	"	1708.
— . . . —	—	—	—
<i>J. Bannelius</i> , . . .	Resident	1749.
<i>W. Diefholtz</i> , . . .	"	1753.
<i>W. Courtrier</i> , . . .	"	1754.
<i>H. Burggraaf</i> , . . .	"	1756.
<i>J. Tinne</i> , . . .	"	1758.
<i>J. B. Bakker</i> , . . .	"	1764.
<i>V. F. Higt</i> , . . .	"	1768.
<i>A. Le Cerf</i> , . . .	(Komdt.)	1771.
<i>A. Rosselet</i> , . . .	"	1779.
<i>C. Meurs</i> , . . .	"	1780.
<i>A. van Rossem</i> , . . .	"	1793.
<i>A. T. Vermeulen</i> , . . .	"	1798.
<i>S. Jason</i> , . . .	"	1801.
<i>Mr. J. H. Tobias</i> , . . .	Onder-prefect,	1806.
<i>H. Klaassen</i> , . . .	"	1810.
<i>Pielaat</i> , . . .	Resident (?)	1812.
<i>J. C. Vetter</i> , . . .	Asst. Resident	1820.
<i>F. E. Hageman</i> , . . .	"	1822.
<i>Heintzen</i> , . . .	1e. Luit.	1824.
<i>Van der Giesen</i> , . . .	id. "	1825.

<i>J. R. Eijlers</i> , Gezaghebber.	1827.
<i>C. H. Steijns</i> ,	"	1830.
<i>W. L. van Zuijlen</i> ,	"	1839.
<i>J. F. Tramburg</i> ,	"	1843.
<i>J. L. Mulder</i> ,	"	1844.
<i>H. F. G. Trauerbach</i> ,	"	1845.
<i>P. A. Sapteno</i> ,	"	1847.

De heeren *Pielaat* en *Trauerbach* ontbreken op de lijst bij de geschiedenis van *Celebes* door den heer *van der Velde*.

Overigens heeft de verandering van titel van de beambten op *Bima* bij het volk zelf geen invloed gehad. De gezaghebber wordt tegenwoordig nog *Petor* of *Fetor* genaamd, even als eens de Residenten, prefecten, enz.